

ПЕРШИЙ МІЖНАРОДНИЙ КОНГРЕС

**“ НАЦІОНАЛЬНА ПЕРЛИНА
ЗАПОРОЖЖЯ: ВПРОВАДЖЕННЯ
ІННОВАЦІЙНО-ІНВЕСТИЦІЙНИХ
ТЕХНОЛОГІЙ ГАРМОНІЗАЦІЇ
БІОЕКОСИСТЕМИ
о. ВЕЛИКА ХОРТИЦЯ”**

26-28 вересня 2004 року

ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ

Україна, Запоріжжя

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КОМІТЕТ З ПИТАНЬ КУЛЬТУРИ І ДУХОВНОСТІ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ
МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО
ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА УКРАЇНИ
МІНІСТЕРСТВО АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК "ХОРТИЦЯ"
ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ЗАПОРІЗЬКА МІСЬКА РАДА
ЗАПОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІНСТИТУТ ОЛІЙНИХ КУЛЬТУР УААН
ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВА ПАЛАТА ЗЕМЛІ "ВЕРХНЯ САКСОНІЯ" (ФРН)
УНІВЕРСИТЕТ МАГДЕБУРГ - СТЕНДАЛЬ (м. Магдебург, ФРН)
КАЛІФОРНІЙСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ (м. Фресно, США)

ПЕРШИЙ МІЖНАРОДНИЙ КОНГРЕС
НАЦІОНАЛЬНА ПЕРЛИНА ЗАПОРОЖЖЯ:
ВПРОВАДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙНО-
ІНВЕСТИЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ГАРМОНІЗАЦІЇ
БІОЕКОСИСТЕМИ о. ВЕЛИКА ХОРТИЦЯ

26-28 вересня 2004 року

Запоріжжя 2004

УДК 502.5
ББК Б1(4 Укр)

Національна перлина Запорозжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоекосистеми о. Велика Хортиця. Перший Міжнародний конгрес: Збірник тез доповідей. -Запоріжжя: Запорізький державний університет, 2004.-240 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Савін В.В., доктор ф.-м. наук, професор – голова

Брехаря Г.П., доктор ф.-м. наук, професор – заступник голови

Волков В.П., доктор техн. наук, професор – заступник голови

Члени:

- Бакурова Г.М.** – канд. економ. наук, доцент
Бессонова В.П. – доктор біол. наук, професор
Богун С.В. – начальник Управління охорони навколишнього природного середовища в Запорізькій області
Бойко А.В. – доктор істор. наук, професор
Бройде І.Л. – начальник Управління з питань екології Запорізької міської ради
Гришак В.З. – доктор техн. наук, професор
Дігер Рауе – доктор, професор університету Магдебург Стендаль (Німеччина)
Костюк В.В. – канд. пед. наук, доцент
Крапивка Г.А. – канд. істор. наук, директор національного заповідника о. Хортиця
Кущик А.П. – канд. економ. наук, доцент
Лях В.О. – доктор біолог. наук, професор
Лях С.Р. – доктор істор. наук, професор
Ніколаєнко В.М. – канд. філол. наук, доцент
Омельянчик Л.О. – доктор фарм. наук, професор
Перепелиця В.О. – доктор ф.-м. наук, професор
Пол Тейз – професор Каліфорнійського університету (США)
Рильський О.Ф. – канд. біол. наук, доцент
Тоцев Г.М. – канд. істор. наук, доцент
Тронько П.Т. – академік НАН України, голова координаційної міжвідомчої ради Всеукраїнського комітету Збереження та відродження о. Хортиця
Чабаненко В.А. – доктор філол. наук, професор
Чехов А.В. – канд. с.-г. наук, директор Інституту олійних культур УААН
Чухліб Т.В. – доктор істор. наук, директор Інституту козацтва НАН України

ЗМІСТ

Секція 1

"ЄДНАННЯ І ДУХОВНІСТЬ"

<i>Антощак М.</i> ОРГАНІЗАЦІЯ НЕДІЛЬНИХ ПОВТОРЮВАЛЬНИХ ШКОЛ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В ПЕДАГОГІЧНІЙ ПАРАДИГМІ М.О. КОРФА	11
<i>Бачинська О.</i> ЗАДУНАЙСЬКІ ЗАПОРОЖЦІ У ВИРІ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1806-1812 рр.	13
<i>Белозерова Е., Великая Н.</i> О НЕВОЙСКОВЫХ ПЕРЕСЕЛЕНЦАХ ИЗ ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОГО НАМЕСТНИЧЕСТВА В ЧЕРНОМОРИЮ В КОНЦЕ ХVIII В.	15
<i>Берестень О.</i> КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МОЛОЧАНСЬКОГО МЕНОНІТСЬКОГО УЧИТЕЛЬСЬКОГО ТОВАРИСТВА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	18
<i>Берестень Ю.</i> РОЗВИТОК СИСТЕМИ ПОЧАТКОВОЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ В МЕНОНІТСЬКИХ КОЛОНІЯХ ХОРТИЦЬКОЇ ВОЛОСТІ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ПОВІТУ. (НАПРИКІНЦІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ)	20
<i>Білівченко С.</i> УЧАСТЬ КОЗАЦТВА В ПІДРЯДНО-ВІДКУПНІЙ ТОРГІВЛІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ ХVIII СТОЛІТТЯ	23
<i>Бондаренко В.</i> РОЛЬ КОЗАЦЬКОГО ІДЕАЛУ, ІСТОРІЇ ТА ТРАДИЦІЙ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ У ВІДРОДЖЕННІ КОЗАЦТВА В 1917 – 1918 РР.	26
<i>Гвоздик В.</i> ЗАПОРІЗЬКИЙ КРАЙ У РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЯХ 1917 РОКУ	28
<i>Головка Ю.</i> МИТНІ ТА КАРАНТИННІ УСТАНОВИ ОЛЕКСАНДРІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ	30
<i>Грачевська Т.</i> ЗАПОРІЖЖЯ І ХОРТИЦЯ В ПОВІСТІ ПАНАСА ФЕДЕНКА "НЕСМЕРТЕЛЬНА СЛАВА"	32
<i>Дітькова С.</i> ТЕМА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА У ФРАНЦУЗЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ	35
<i>Ігнатуша О.</i> ХОРТИЦЯ В МАТЕРІАЛАХ ОСОБОВОГО АРХІВНОГО ФОНДУ М.П. КИЦЕНКА	37

<i>Клевако П.</i>	ХОРТИЦЬКА КОНТРАНАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1941 Р.	39
<i>Князьков Ю.</i>	ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ НАЗВАНИЕ "ХОРТИЦА" В СОСТАВЕ ТОПОНИМИЧЕСКОГО РЯДА	42
<i>Коновальчук Н.</i>	ТРАНСФОРМАЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ПРАВДИ В РОМАНІ А. ЧАЙКОВСЬКОГО "САГАЙДАЧНИЙ" (ХУДОЖНЄ ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРІЇ ТА ПОБУТУ ЗАПОРОЖЖЯ).....	43
<i>Константинова В.</i>	ЗАСЕЛЕННЯ МІСТ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ЗАПОРОЗЬКИМИ КОЗАКАМИ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ ХVІІІ СТ.	46
<i>Коробов О.</i>	ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОГЛЯДІВ П.О.КУЛІША НА КОЗАЦТВО ПІД ВПЛИВОМ "ЛІТОПІСУ САМОВИДЦЯ"	47
<i>Кравченко А.</i>	НАЦІОНАЛЬНА КУЛЬТУРА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ	50
<i>Лимап І.</i>	МОНАРХИ І СИНОД У ПИТАННЯХ КЕРІВНИЦТВА ПРАВОСЛАВНОЮ ЦЕРКВОЮ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ ХVІІІ – СЕРЕДИНА ХІХ СТ.).....	53
<i>Лимарєва А.</i>	ЛЕГЕНДИ ПРО ОСТРІВ ПЕРУН У СИСТЕМІ НИЖНЬОНАДДНІПРЯНСЬКОЇ ФОЛЬКЛОРНОЇ ПРОЗИ	55
<i>Маленко Л.</i>	КОЗАЦЬКІ ВІЙСЬКА В СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ ХVІІІ СТОЛІТТЯ.....	57
<i>Малукало А.</i>	КАЗАЧЬЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО: ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ, СФЕРА ПРИМЕНЕНИЯ.....	61
<i>Мільчев В.</i>	ЛИСТУВАННЯ КОШОВОГО ОТАМАНА КОСТЯ ГОРДІЄНКА – ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗАПОРОЖЖЯ ПОЧАТКУ ХVІІІ СТ.	63
<i>Мірущенко О.</i>	ГЕОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ НОВОЇ СІЧІ.....	66
<i>Молдавський Р.</i>	НОВА ДНІПРОВСЬКА ЛІНІЯ – ОСТАННІЙ ЕТАП ЛІКВІДАЦІЇ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА	68
<i>Мороко В.</i>	КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ПРОТИ СПІВЦЯ ХОРТИЦІ: ПЕРШИЙ УДАР ПО МИКОЛІ КИЦЕНКУ	70
<i>Никульчев Н.</i>	УКРАИНСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ: ДУХОВНОЕ ЕДИНСТВО.....	72

<i>Павленко І.</i> КРЕАТИВНИЙ ІМПУЛЬС ЗАПОРОЖЖЯ ТА РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ФОЛЬКЛОРУ НИЖНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ	75
<i>Панаскіна Т.</i> “КОЗАЦЬКА” СЕМАНТИКА ДЕЯКИХ ВЛАСНИХ ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ УКРАЇНИ: НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКИХ ПРИСЛІВ'ІВ ТА ПРИКАЗОК	77
<i>Поджукко Т.</i> ВПЛИВ КОЗАЦЬКОГО СВИТОГЛЯДУ НА УКРАЇНСЬКІ СТАРОДРУКИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОДНЬ ІМ. М.ГОРЬКОГО).....	80
<i>Полторак В.</i> РОЗМЕЖУВАННЯ ВОЛЬНОСТЕЙ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ТА ВІЙСЬКА ДОНСЬКОГО В 40-І РОКИ XVIII СТ.	83
<i>Приймак О.</i> ТИПОЛОГІЯ ЗЕМЛЕВПОРЯДНИХ РОБІТ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (1906-1917)	86
<i>Савченко І.</i> КОЗАЦТВО ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У ЗДІЙСНЕННІ МІСЦЕВИМИ АДМІНІСТРАТИВНИМИ УСТАНОВАМИ АДМІНІСТРАТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ XVIII СТОЛІТТЯ)	87
<i>Сапожєнников І.</i> З ІСТОРІЇ ПОШУКІВ КОЗАЦЬКИХ СКАРБІВ НА ЗАПОРОЖЖІ	89
<i>Сигида Г.</i> УМОВИ ФОРМУВАННЯ КУПЕЦЬКОГО СТАНУ В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ	92
<i>Сокульський А.</i> КОЗАКУВАННЯ І РАННЄ КОЗАЦТВО: ПРОЦЕС ВИНИКНЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ.....	94
<i>Старух О.</i> ХОРТИЦЯ В ПОЛІТИЧНОМУ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ДИСКУРСІ УКРАЇНИ 20-30-Х РР. XX СТ.: БАЧЕННЯ ІЗ СЬОГОДЕННЯ	97
<i>Степанчук В.</i> ПАЛЕОЕКОЛОГІЧНІ УМОВИ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ПАЛЕОЛІТУ ПОРОЖИСТОЇ ЧАСТИНИ ДНІПРА 27-28 ТИС. РОКІВ ТОМУ (ЗА ДАНИМИ БАГАТОШАРОВОЇ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ МІРА)	100
<i>Стоянов Ф.</i> ВИКОРИСТАННЯ РОСІЙСЬКОЮ ВЛАДОЮ ВІЙСЬКОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX СТ.	109
<i>Сурєва Н.</i> НАРАТИВНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ДВОРЯНСТВА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XIX СТ.....	112

Ткаченко В. ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ В ПОБУТІ МЕШКАНЦІВ ЗАПОРІЖЖЯ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	114
Тоцев Г., Андрух С. МОГИЛЬНИК МАМАЙ-ГОРА	116
Тубольцев О., Кобалия Д., Пешков С. ИССЛЕДОВАНИЯ ЭКСПЕДИЦИИ «НОВАЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ ШКОЛА» НА ОСТРОВЕ ХОРТИЦА.....	119
Тубольцев О., Степанчук В. БАЛКА ШИРОКА: НОВЕ ПАЛЕОНТОЛОГІЧНЕ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ ГІППАРИОНОВОЇ ФАУНИ В СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВ'І.....	123
Фролов Б. ПЕРЕХОД ЧЕРНОМОРСКОЙ КАЗАЧЬЕЙ ФЛОТИЛИИ К ТАМАНИ В АВГУСТЕ 1792 ГОДА.....	126
Христинич І. БДЖІЛЬНИЦЬКА ЛЕКСИКА ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВЖИТКУ	128
Чоп В. СЕЛЯНСЬКІ РУКОПИСИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНИХ РУХІВ НА УКРАЇНІ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ СТОЛІТТЯ.....	131
Швайба Н. ЗАПОРІЗЬКА СТАРШИНА ХVІІІ СТОЛІТТЯ У СТУДІЯХ Н.Д. ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО.....	134
Шевченко Т. КОЗАЦЬКІ СЕЛА (ПРО НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ ВІЛЬНЯНСЬКОГО РАЙОНУ, ЗАСНОВАНІ КОЗАКАМИ)	136
Шугальова І. ЗАПОРІЗЬКІ ТРАДИЦІЇ І ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІН ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII – СЕРЕДИНИ XIX СТ.	138

Секція 2

"ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РОЗВИТКУ РЕКРЕАЦІЙНИХ ЗОН"

Волков В., Волков Г., Литвинов Є. РЕЗЕРВИ ЕФЕКТИВНОСТІ ЕНЕРГОМЕНЕДЖМЕНТУ БЮДЖЕТНИХ УСТАНОВ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ (НА ПРИКЛАДІ БЮДЖЕТНИХ УСТАНОВ ГУЛЯЙПІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ)	142
Головкова Л. СТАН ТА НАПРЯМКИ ПІДВИЩЕННЯ ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ ЗАПОРІЗЬКОГО РЕГІОНУ	144

<i>Карпенко А.</i> ІННОВАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АГРАРНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ.....	147
<i>Коваленко Н., Олійник О.</i> РОЗВИТОК МАРКЕТИНГОВИХ КАНАЛІВ РЕАЛІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ ТА ПРОДУКТІВ ЇЇ ПЕРЕРОБКИ.....	149
<i>Куреда Н., Пустова О.</i> РОЗВИТОК РЕКРЕАЦІЇ В ЗАПОРІЗЬКОМУ РЕГІОНІ.....	151
<i>Кутідзе Л.</i> РОЛЬ РЕКРЕАЦІЙНИХ КОМПЛЕКСІВ У РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ РЕГІОНУ.....	154
<i>Малахова Ж.</i> ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ТРУДОВЫХ АССОЦИАЦИЙ.....	156
<i>Мерло Павел</i> СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕТОДОВ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИНВЕСТИЦИЙ НА ПОЛЬСКИХ ПРЕДПРИЯТИЯХ.....	158
<i>Метеленко Н.</i> ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ТА ОЦІНКИ ПОТЕНЦІАЛУ ПІДПРИЄМСТВА.....	161
<i>Мінаков О.</i> ВДОСКОНАЛЕННЯ ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН ТЕХНОЛОГІЧНИХ ПАРКІВ ЗІ СВОЇМИ УЧАСНИКАМИ ТА ЇХ БУХГАЛТЕРСЬКИЙ ОБЛІК.....	163
<i>Новіков М.</i> ИНВЕСТИЦІЇ В ІННОВАЦІЇ.....	165
<i>Приходченко А.</i> ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ДОКТРИНА РАЗВИТИЯ ЦИВИЛИЗАЦИИ И МЕСТО В НЕЙ УКРАИНЫ.....	167
<i>Рижченко О.</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ, ЩО ОБМЕЖУЮТЬ ЗАСТОСУВАННЯ ФІНАНСОВОГО ПЛАНУВАННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ.....	169
<i>Топалов А.</i> ЕКОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ФОРМУВАННЯ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В РИНКОВИХ УМОВАХ.....	171
<i>Шевирталова Н.</i> РОЛЬ ЗАСОБІВ ПРОСУВАННЯ В РОЗВИТКУ РЕКРЕАЦІЙНИХ ТА ТУРИСТСЬКИХ ОБ'ЄКТІВ.....	173
<i>Шик Л., Бойко Н.</i> ПРОБЛЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫМИ РАСХОДАМИ.....	175

Секція 3

"ГАРМОНІЗАЦІЯ СПІВІСНУВАННЯ: ЛЮДИНА-ПРИРОДА-БУТТЯ"

<i>Аксёнов И.</i> ОСНОВНАЯ ОБРАБОТКА ПОЧВЫ И АГРЕГАТНЫЙ СОСТАВ ПАХОТНОГО СЛОЯ ЧЕРНОЗЁМА ОБЫЧНОГО МАЛОМОЩНОГО ТЯЖЁЛОСУГЛИНИСТОГО	178
<i>Барцевський М.</i> ГЕОЛОГО-ГЕОМОРФОЛОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНИХ ЛАНДШАФТІВ О.ВЕЛИКА ХОРТИЦЯ	179
<i>Бройде І., Приходько Н.</i> ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ ТВЕРДИХ ПОБУТОВИХ ВІДХОДІВ НА О.ХОРТИЦЯ	182
<i>Булахов В., Пахомов А., Рева А.</i> УСТОЙЧИВОМУ РАЗВИТИЮ ИНДУСТРИАЛЬНЫХ РЕГИОНОВ - ДВУКРАТНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЗАПОВЕДНО-ОХРАНЯЕМЫМИ ТЕРРИТОРИЯМИ	184
<i>Гвоздяк П.</i> ЗВІДКИ ВЗЯВСЯ ТА КУДИ ДІВАЄТЬСЯ КИСЕНЬ В АТМОСФЕРІ ЗЕМЛІ? ЯК БУТИ?	186
<i>Горбань В., Воронова Н., Білецька Г.</i> САНИТАРНО-ЕПІДЕМІОЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ КРОВОСИСНИХ ЧЛЕНИСТОНОГИХ О. ХОРТИЦЯ	188
<i>Горелов А.</i> ГЕОФИЗИЧЕСКИЕ ПОЛЯ КАК ЭНЕРГОИНФОРМАЦИОННЫЙ ЭЛЕМЕНТ ЛАНДШАФТА	189
<i>Grigороva N., Eshchenko V., Bovt V., Eshchenko J., Malko M., Kuchkovsky O., Omelyanchik V., Vazhnenko A.</i> BLOOD GRANULOCYTES STATE IN PERSONS EXPOSED TO ECOLOGIC UNFAVOURABLE FACTORS	192
<i>Домбровський К., Муленко М.</i> ПРО ЗНАХІДКУ НЕВІДОМОЇ ФОРМИ MELANARGIA GALATEA L. НА ОСТРОВІ ВЕЛИКА ХОРТИЦЯ	193
<i>Домбровский К.</i> БИОРАЗНООБРАЗИЕ ПЛАВНЕВЫХ ВОДОЕМОВ ВЕРХОВ'Я КАХОВСКОГО ВОДОХРАНИЛИЩА	194
<i>Домніч В., Петриченко В., Варфоломієва Ю.</i> РЕЄСТРУЮЧІ СТРУКТУРИ – ІНДИКАТОР ВИЗНАЧЕННЯ ВІКОВОГО СКЛАДУ ССАВЦІВ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ	196

Домнич В., Вовченко В., Петриченко В., Малеванова М. СТРАТЕГИЯ ВОЗРОЖДЕНИЯ ФАУНИСТИЧЕСКИХ КОМПЛЕКСОВ О.ХОРТИЦА	198
Дубова О., Костенко Л. ПЕРСПЕКТИВИ ІНТРОДУКЦІЇ PAULOWNIA TOMENTOSA STEUD НА ПІВДНІ УКРАЇНИ.....	201
Дубова О., Попкова Д. РУДЕРАЛЬНА РОСЛИННІСТЬ О. ХОРТИЦЯ.....	203
Єрешко Т., Дмитренко Г. ВІДНОВЛЕННЯ SR(VI) ІММОБІЛІЗОВАНИМИ БАКТЕРІЯМИ ПРИ БЕЗПЕРЕРВНОМУ ТА ПЕРІОДИЧНОМУ КУЛЬТИВУВАННІ.....	204
Корж О., Лебедева Н. О. ХОРТИЦЯ ЯК ПРІОРИТЕТНИЙ ОБ'ЄКТ ПРИРОДООХОРОННОЇ СПРАВИ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ	205
Костюченко Н., Рьльський А., Лях В. ОСОБЕННОСТИ СТРУКТУРЫ САПРОФИТНОГО КОМПЛЕКСА В ЧЕРНОЗЕМАХ ЮГО-ВОСТОКА УКРАИНЫ.....	207
Крапивка Г. КОНЦЕПЦІЯ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ»	209
Кузьменко Ю., Спасивий Т. ЗНАЧЕННЯ О. ХОРТИЦЯ У ВІДТВОРЕННІ РИБ КАХОВСЬКОГО ВОДОСХОВИЩА.....	211
Лабутова Н., Левина Р., Поляков А., Гордон В. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АЗОТФИКСИРУЮЩИХ И ФОСФАТМОБИЛИЗУЮЩИХ МИКРООРГАНИЗМОВ ДЛЯ ВОССТАНОВЛЕНИЯ БАЛАНСА АЗОТА И ФОСФОРА В ПОЧВАХ ПРИДНЕПРОВЬЯ.....	214
Лепнік М. ВІДНОВЛЕННЯ СТЕПОВИХ ФІТОЦЕНОЗІВ НА ГОСПОДАРСЬКО ОСВОЄНИХ ЗЕМЛЯХ ОСТРОВА ХОРТИЦЯ.....	216
Лисенко Г., Пархоменко О. ЗНАЧИМІСТЬ ҐРУНТОВОГО ПОКРИВУ ПРИРОДНО – ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ	218
Лях В. ОСТРОВ ХОРТИЦА КАК ОБЪЕКТ БОТАНИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ.....	221
Омельянчик Л., Омельянчик В. БИОХИМИЧЕСКИЙ СОСТАВ И ПРИМЕНЕНИЕ КУВШИНКИ БЕЛОЙ - ОДНОГО ИЗ КРАСИВЕЙШИХ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ ВОДОЕМОВ О. ХОРТИЦА	222
Рильський О., Ткаченко А. ЕКОЛОГІЧНИЙ СТАН І МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ВОД ПРИРОДНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ОЗЕР ОСТРОВА ХОРТИЦІ	224

Саланін В.	
ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВІДНОВЛЕННЯ ПРИРОДНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИХ КОМПЛЕКСІВ ОСТРОВА ХОРТИЦЯ (ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ, СУЧАСНИЙ РОЗПОДІЛ ТА МАЙБУТНЄ ЛІСІВ ОСТРОВА ХОРТИЦЯ)	225
Сорока А.	
БИОТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ СОХРАНЕНИЯ И РАЗМНОЖЕНИЯ ЦЕННЫХ ВИДОВ РАСТЕНИЙ	227
Туник А.	
ЗОНА ЭКОЛОГИЧЕСКОГО БЕДСТВИЯ	229
Фендіур Л., Пересипкіна Т., Мотрук О.	
СТАН РОСЛИННИХ УГРУПОВАНЬ ПРИБЕРЕЖНОГО ФІТОЦЕНОЗУ ОЗЕРА ГОЛОВКІВСЬКЕ	231
Фролов А. К., Кириченко В., Кузьменко Е., Сычев П.	
ИЗУЧЕНИЕ МИКОБИТОВ ЛЕСНЫХ НАСАЖДЕНИЙ И ОТКРЫТЫХ ПРОСТОРОВ О. ХОРТИЦА С ПЕРСПЕКТИВОЙ ЕЁ ДОПОЛНЕНИЯ МЕТОДАМИ ИНТЕНСИВНОЙ БИОТЕХНОЛОГИИ	233
Фролов О., Федотов С., Копійка В.	
СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ВІДНОВЛЕННЯ ВИДУ МЕДИЧНОЇ П'ЯВКИ (HIRUDO MEDICINALIS) У ГІДРОФАУНІ БАСЕЙНУ ДНІПРА ТА О. ХОРТИЦЯ МЕТОДАМИ БІОТЕХНОЛОГІЇ	234
Чехов А.	
ЭКОЛОГИЧЕСКИ БЕЗОПАСНОЕ ВЫРАЩИВАНИЕ ПОЛЕВЫХ КУЛЬТУР – ПЕРСПЕКТИВНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ В РАСТЕНИЕВОДСТВЕ	236
Яковлева-Носарь С., Тетельбаум Ю., Бессонова В.	
ПРОДУКТИВНІСТЬ ТА СТАН БАЙРАЧНОЛІСОВИХ ЦЕНОПОПУЛЯЦІЙ QUERCUS ROBUR БАЛКИ ГЕНЕРАЛКИ В УМОВАХ РЕКРЕАЦІЇ	238

Секція 1.

"ЄДНАННЯ І ДУХОВНІСТЬ"

Антошак М.

ОРГАНІЗАЦІЯ НЕДІЛЬНИХ ПОВТОРЮВАЛЬНИХ ШКІЛ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В ПЕДАГОГІЧНІЙ ПАРАДИГМІ

М.О. КОРФА

За роки державної незалежності України виникли відповідні умови для об'єктивного вивчення української історії, культури, літератури. Стало можливим по-новому осмислити здобутки минулого, залучити до наукового обігу нові факти, матеріали, які з різних причин тривалий час залишалися поза увагою дослідників.

Це стосується, зокрема, й вивчення теоретичних розробок М.О.Корфа в царині організації повторювальних шкіл на теренах південної України в ХІХ столітті. Його діяльність різностороння й надзвичайно плідна: вдумливий педагог, організатор земських народних шкіл, талановитий методист, визнаний публіцист, активний громадський діяч, меценат.

Недільні повторювальні школи на той час були навчальними закладами нового типу для Росії та України і теоретичні розробки М.О.Корфа з даного питання мали на меті допомогти вчителям у створенні повноцінної, цілісної системи навчання грамоти як селян, так і їхніх дітей. А головне, щоб знання, отримані ними в народних земських школах, з часом не втрачалися.

У 1880 році, повернувшись із Женеві в Україну, педагог відновлює свою діяльність щодо організації, розвитку народних земських шкіл. Насамперед він влаштовує перевірку – дослідження в поселеннях Маріупольського, Олександрівського та Бердянського повітів. Разом із Миколою Олександровичем співпрацювала графиня П. С. Уварова, що перевіряла школи Смоленської, Володимирської та Московської губерній. Метою цього заходу було з'ясувати, наскільки міцними були знання селян, що закінчили народну школу від 2 до 14 років тому. Перевірка – опитування відбувалася таким чином: селяни отримували бланки із запитаннями, серед яких були анкетні дані, завдання з арифметики, письма, читання. Відповідаючий також писав, чи бажає він відвідувати недільну повторювальну школу.

Загалом було опитано близько 500 дорослих селян. Результати підтвердили висновки бердянського перевіряючого, бо більшість селян не тільки не продовжувала навчання після закінчення початкової школи, але й досить часто довгий час не зверталася до своїх умінь писати, читати.

Отримані результати на основі об'єктивних спостережень дали можливість з'ясувати, що з часом уміння та навички частково селянами втрачалися. Селяни, які вчилися лише одну зиму, на час перевірки стали майже безграмотними. Тільки ті з них, що займалися самоосвітою, зберегли навички читати й писати. Міцнішими були знання тих селян, у навчанні яких учителі дотримувалися умов правильного викладання. М.О. Корф дійшов висновку, що дорослим селянам, які закінчили „корфовську” трирічку в підлітковому віці, потрібно дати можливість повторити, поглибити набуті знання та навички. Цю задачу й повинні виконати повторювальні недільні школи.

У 1880-1881 роках М.О.Корф теоретично обґрунтував ідею створення нового типу шкіл для дорослих грамотних селян, а саме, недільних повторювальних шкіл. Такі школи перешкождали рецидиву безграмотності серед сільського населення. Для Росії, України, де 80% населення були селяни, це мало велике значення.

Для реалізації ідеї відкриття недільних повторювальних шкіл не потрібно було витратити великої кількості додаткових коштів. Для цього використовувалися вже відкриті народні сільські школи, тут працювали ті ж самі вчителі, які викладали в них. Заняття в повторювальних школах проводилися в неділю, протягом трьох годин. Усього нараховувалося 20 недільних навчальних днів протягом зими. Таким чином доросла людина, що закінчила народну школу в 10-12 років, протягом 60 навчальних годин мала змогу повторити курс, удосконалити та поповнити свої знання.

Наступним кроком педагога було втілення його ідеї в життя. У селищах Врем'євка та Майорське Маріупольського повіту Катеринославської губернії бароном було відкрито дві такі школи. М. Корф розробив програму для повторювальних шкіл. Тут вивчали Закон Божий, історію, географію, арифметику, природознавство, правопис, читання.

Після першого року існування недільні повторювальні школи стали дуже популярними серед селян. З'являється все більше бажаючих стати їх учнями, усе більше земств хотіли відкрити подібні навчальні заклади.

У 1882 році, коли закінчився перший навчальний рік у Врем'євській та Майорській повторювальних школах, барон Корф опублікував звіт – „Первые воскресные повторительные школы”.

10 червня 1883 року в місті Бердянськ відкрив свою роботу учительський з'їзд, який працював під керівництвом М. О. Корфа. Серед питань порядку денного було й „ Про організацію вечірніх повторювальних шкіл і програму викладання в цих школах”.

Отже, повторювальні школи, створені з ініціативи М.О.Корфа, працювали за його програмою, розширювали, поглиблювали знання учнів, отримані в народній школі. Домашнє читання, користування шкільними сільськими бібліотеками розширювало кругозір недільників, підтримувало їхнє бажання до самоосвіти. Усе це, звичайно, мало позитивні наслідки.

Бачинська О.

ЗАДУНАЙСЬКІ ЗАПОРОЖЦІ У ВИРІ

РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1806-1812 рр.

Напередодні війни Січ задунайських козаків знаходилась у селищі Катирлез (Сфинту Георге), інші поселення – на територіях, що відвів їм султанський уряд “в округах Кілійському та Аккерманському”, місцях “нижче Старої Кілії на острові в житлах некрасівських, звідки браїловський паша вигнав некрасівців і поселив запорожців”. Некрасівці в складі військ ізмаїльського паші Пеглевана здійснили напад на Катирлез і спалили житла запорожців, багатьох порубали. Внаслідок таких подій задунайці змушені були перебраться до Браїлова під захист браїловського паші.

У листопаді 1806 р. російські війська перейшли дністровський кордон (офіційно Туреччина оголосила війну Росії 18 (30) грудня) і в середині грудня вийшли на Дунай, де розташовувались оселі задунайців. За даними російської розвідки, мобілізовані частини козаків знаходились у браїловській окрузі під загальним керівництвом назиря Ахмет-паші. Керував мобілізованими частинами козаків кошовий отаман Гнат Коваль, який був обраний на цю посаду в 1805 р. або в 1806 р. Він перейшов за Дунай після зруйнування Запорозької Січі в 1775 р. Разом з кошовим отаманом в Браїлові знаходилась старшина, зокрема, писар Данило Білий і духівництво. Значна кількість задунайців перебувала в Ізмаїлі. Вже в листопаді 1806 р. близько двох тисяч запорожців з Ізмаїла були переведені до Браїлова, а частина продовжувала залишатись у фортеці. Усього запорозький

гарнізон Браїлова навесні 1807 р. нараховував від 1000 до 1500 козаків. У задунайців зберігалась адміністративно-управлінська структура, поділи на курені та інші атрибути січового козацького устрою. Можна також припустити, що тут знаходився Задунайський Кіш, а Катирлез продовжував залишатися центром задунайців, хоч і не був відновлений як Січ через війну.

Із початком війни в лавах задунайців відбувся розкол на дві партії – одна трималась турецької, інша – російської орієнтації. Російське командування постійно зверталось до тих, хто вагався і не наважувався на перехід, використовуючи як таємні листування, так і офіційні заклики.

Одним з дійових засобів російського командування стало штучне формування волонтерських команд у складі російської армії і, зокрема, так званого Усть-Дунайського Буджацького війська, за зовнішніми ознаками схожого на колишнє Військо Запорозьке. Його організація розпочалась у грудні 1806 р. і вже відразу в Кілію перейшли 60 задунайських запорожців, у тому числі 11 з турецького гарнізону Ізмаїла, а через декілька днів з Ізмаїла перейшов вищезгаданий Трохим Гайдабура зі 103 козаками, а за ними отаман Іван Губа “з козаками на чотирьох човнах”

Особливе занепокоєння в лавах турецьких запорожців сталося після оголошення маніфесту 18 лютого 1807 р. із запрошенням задунайців у військо. 20 лютого його затвердив Олександр І. Центрами формування війська оголошувались Галац та Кілія. Найбільша кількість козаків перейшла в березні.

У квітні 1807 р. відбулася одна з перших сутичок задунайців з їх колишніми товаришами з Усть-Дунайського війська: внаслідок боїв козаків Івана Губи з турецькими суднами під Ізмаїлом в полон потрапили 32 “турецькі запорожці”.

12 серпня 1807 р. між Росією та Туреччиною було укладено Слободзейське перемир'я, що тривало до березня 1809 р. Після відновлення бойових дій у березні 1809 р. російські війська оволоділи Ісакчею, Тульчею, Бабадагом, Мачином, Ізмаїлом, розпочали облогу Браїлова. Чимало із задунайців Браїлова почали переходити на бік росіян.

Аналіз біографічних даних козаків, які переходили до російських частин протягом війни, дозволяє твердити, що, перш за все, це були молоді люди, здебільшого, не козацького походження, які недовго перебували в козацтві, а записались до нього внаслідок тривалих блукань по Бессарабії та Добруджі. “Старі” дніпровські запорожці та старшина, як правило, переходили на російський бік під

час формування Усть-Дунайського Бужацького війська, коли невизначеність становища з Січчю та їх подальшого перебування в Туреччині змушували шукати для своїх родин землі для постійного оселення. Однак російська адміністрація протягом 1807-1814 рр. не змогла вирішити питання з їх оселенням, наданням обіцяних прав і привілеїв, що припинило подальший вихід задунайців.

Внаслідок перемир'я в 1811 р., а потім підписання Бухарестської угоди в 1812 р., Бессарабія була приєднана до Російської імперії. За Бухарестським миром, кордон проходив по Кілійському гирлу Дунаю; у 1817 р., після спеціальної угоди з Туреччиною – по Сулінському, острови Леті та Четал ставали нейтральною зоною, звідки мали виселити всіх запорозьких рибалок до Сулинського гирла, де не було для них зручних місць для риболовлі і відомих торговельних міст, таких як Ізмаїл і Кілія. Зауважимо, що установлення кордону в гирлах Дунаю зустріло опір населення, як з російського, так і з турецького боку. Так, некрасівські козаки і турецькі запорожці, яким допомагали місцеві жителі Вилкового, з “криками, лайками і глузуваннями” ламали установлені прикордонні межі [9, арк.56,159].

Після завершення війни Січ в Катирлезі задунайці не відновили, хоча вже й почали будувати нову церкву, а вирушили на некрасівські поселення і зайняли їхній головний центр – селище Великий Дунавець на Георгіївському гирлі, де і заклали Січ.

Таким чином, під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. задунайські запорожці зберігали власне козацьку адміністративно-управлінську структуру, Кіш зі старшиною знаходився в Браїлові, а потім у Рущуку, їхні військові частини брали активну участь у бойових діях, значна частина козаків продовжувала займатися рибальством у дунайських гирлах і перебувала на довоєнних місцях проживання, центральним з яких залишалося селище Катирлез.

Белозерова Е.,
Великая Н.

О НЕВОЙСКОВЫХ ПЕРЕСЕЛЕНЦАХ ИЗ ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОГО НАМЕСТНИЧЕСТВА В ЧЕРНОМОРИЮ В КОНЦЕ XVIII в.

Заселение западной части прикубанской полосы восточнославянским населением началось в 1792 г., когда на Высочайше пожалованные войску Черноморскому земли были

переведены казаки разрушенной в 1775 г. Запорожской Сечи. Это был первый акт массовой правительственной колонизации кубанских земель, целью которого являлось укрепление новой границы Российской империи, установленной Ясским мирным договором 1791 г. по реке Кубань.

Сословный состав переселенцев был строго ограничен. В высочайшей грамоте Екатерины II от 1 июля 1792 г. точно определялись лица, имевшие право на переселение, а именно: «Все старшины и казаки с имуществом, которые действительно прежде служили в военном звании в Запорожье и по разрушению Сечи, поселялись в разных местах, удерживаются там против их воли», а также те, кто участвовал в войне с Турцией в 1787-1791 гг. В пункте пятом содержалось требование: «Войско Черноморское во время перехода да сохранит строгую дисциплину да возбранит у себя прием беглецов подданных российских как тогда, так и впредь по самовольном оставлении жилищ своих к оному являющихся».

Согласно приведенной грамоте и предписанию Таврического генерал-губернатора Жигулина, полковник С.Белый еще в сентябре 1792 г. издал приказ «О неприятии в Черноморию не только военных, но и не служащих людей», по которому о происхождении всех лиц, принимаемых в войско Черноморское, предписывалось производить самые тщательные дознания.

Тем не менее, некоторыми исследователями отмечается довольно значительный процент неказачьих переселенцев при переходе Черноморского войска на Кубань. Кроме массовых переходов черноморских казаков из-за Буга в 1792-1793 гг., в течение нескольких лет в Черноморию переселялись и казаки, которые после разрушения Запорожской Сечи перешли в разряд поселян Екатеринославского наместничества.

Жители расформированного Запорожского войска при переселении в Екатеринославское наместничество переходили не только в разряд казенных поселян, но и помещичьих крестьян.

По мнению П.Короленко, помещики Екатеринославского наместничества закрепили незаконными путями многих жителей прекратившей свое существование Запорожской Сечи. «Когда же дело дошло до переселения семейств казаков бывшего Запорожья на землю между Бугом и Днестром и в Кубанский край, то помещики решительно воспротивились распоряжениям начальства, насильно удерживали у себя казачьи семейства и только в крайних случаях выпускали людей в конец уже разоренных».

Однако материалы Государственного архива Краснодарского края свидетельствуют о том, что действия екатеринославских помещиков были отчасти обоснованы. В 1794 г. в земские правления Екатеринославского наместничества поступили требования о выпуске из казенных и помещичьих селений семейств и имущества тех казаков, которые возвратились с билетами из Черноморского войска. На это правление Екатеринославского наместничества потребовало от войсковой администрации списки «обо всех принимаемых в оное старшинах и казаках». В ответ из Войсковой Канцелярии Черноморского войска пришел рапорт, что «яко оное не имеет у себя генерального списка о всех бывших воинского звания запорожских казаках, казаках коих семейства и имущества на прежних местах задержаны» и предоставило только списки об отпущенных им казаках для вывода на новое место жительства своих семей.

По данным спискам на Кубань должны были переселиться 3355 человек, в том числе казенных поселян 1461 и помещичьих крестьян 1894 человека. Екатеринославские помещики стали жаловаться, что их подданные, никогда не бывшие в Запорожье, самовольно бежали в Черноморию и, возвращаясь оттуда с паспортами, требовали отдачи имущества и семей, «в числе коих показаны не только дети их, но и под видом их семейства их отцы, братья, дяди и другие свойственные их».

Власти Екатеринославского наместничества провели расследование на предмет того, действительно ли все указанные в списках казаки ранее служили в Запорожье. По итогам расследования оказалось, что «многие найдены таковы, кои вовсе в бывшем Запорожье не были, а иные хотя и были, то не служащими казаками, а жили только в принадлежащих бывшей Запорожской Сечи селениях по роду подданных временно, при том же многие записались в нынешнее войско Черноморское по побеге настоящих жителей не только во время учреждения того войска, но и после уже высочайшей грамоты пожалованной Черноморскому войску, а некоторые и совсем не были на службе в войске Черноморском получали пашпорты под видом бывших на службе Черноморских казаков...». Были среди тех казаков и бежавшие рекруты, и служившие солдаты полков Екатеринославской конницы.

Расследование, по-видимому, не было полным, так как охватило только 1881 человека из 3355, подавших требования о переселении. Но оно позволяет судить о размерах вольнонародной колонизации Кубани в начальный период ее освоения. По сведениям земских исправников, лишь 404 человека (с членами их семей) были в войсковом звании в

бывшей Запорожской Сечи, 1452 - никогда не служили в Запорожском войске и самовольно переселились на Кубань из казенных и помещичьих селений, а 25 - являлись беглыми солдатами и рекрутами. Большая часть крестьян (1167 человек из 1881) по последней ревизии числилась в Екатеринославском наместничестве крепостными. Эти данные свидетельствуют о том, что, прежде всего, крепостные крестьяне пытались использовать возможности нового «свободного» региона (где еще некоторое время сохранялся принцип казачьей вольницы о невыдаче беглецов) для изменения своего социально-экономического положения. В этом смысле Черноморья заменила Запорожскую Сечь.

Берестень О.

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МОЛОЧАНСЬКОГО МЕНОНІТСЬКОГО УЧИТЕЛЬСЬКОГО ТОВАРИСТВА НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Традиційно в менонітських колоніях значне місце в суспільній структурі й церковній парафії займали вчителі, які, як правило, були проповідниками місцевих общин. Ще починаючи з реформи шкільної освіти І. Корнієса велике значення надавалося підвищенню не тільки рівня освіти вчителів менонітських шкіл, але й вдосконаленню їхніх методичних навичків. Із цією метою була організована ціла низка громадських організацій вчителів у менонітських колоніях Півдня України. У цій сфері лідерами були материнські колонії Хортиці та Молочної.

Оскільки система початкової освіти була складовою частиною релігійного виховання колоністів, то діяльність організацій вчителів контролювалася церковними органами – насамперед Молочанською Церковною Радою, до складу якої входили церковні старшини й проповідники менонітських конгрегацій. Одним із найголовніших завдань цих організацій було підвищення рівня освіти вчителів.

Вочевидь товариство було орієнтовано на потреби вчителів менонітських колоній. Дійсним членом товариства міг стати будь-який менонітський вчитель або вчителька, який дав письмове зобов'язання додержуватися правил товариства. Вступний внесок складав 3 крб., щорічний – 2 крб. Діяльність товариства розповсюджувалася на всю Таврійську губернію. На генеральних зборах, які відбулися 5 жовтня 1907 р. в колонії Рюкенау, було обрано правління товариства.

Наступні генеральні збори Молочанського менонітського учительського товариства відбулися 4 січня 1908 р. Крім відкритої лекції та реферату, які стали традиційними, активні дебати викликало питання необхідності іспитів у сільських школах. У ході обговорення були прийняті наступні пункти: бажано, щоб навчальна програма була складена так, щоб “середній” учень міг скласти екзамен; забезпечити відповідність програми центральних училищ до програм сільських шкіл; екзаменаційна комісія повинна, по-можливості, складатися з місцевих вчителів та представників шкільної ради; ліквідувати систему оцінок.

Новаторська ідея перетворення системи початкової шкільної освіти була запропонована на позачергових загальних зборах членів Молочанського менонітського учительського товариства. Вчителі запропонували набирати учнів до першого класу не кожний рік, а через рік. Проте цей проект не було схвалено через брак досвіду та невідповідність громадської думки стосовно такого радикального нововведення.

Спеціальна комісія займалася розробкою нової моделі шкільної карти. Про результати її роботи доповів Б. Вінс. Проводилася розробка програм нових предметів. Планувалося ввести такий предмет як краєзнавство, який мав на меті ознайомлення дітей менонітів з власної етнічною історією на даних теренах. Із цією метою, колоністом І. Янценом з колонії Орлов була складена карта Гнаденфельдської та Гальштадської волостей. Велику дискусію викликало питання введення такого предмету як історія менонітів. Були розроблені та представлені на обговорення декілька програм цього курсу. Проте більшість членів товариства була проти цього нововведення.

Одним із найважливіших напрямків роботи Молочанського менонітського учительського товариства було створення пенсійної каси. Так, у 1911 р. каса нараховувала 34 члени, її прибуток складав 991 крб. 49 коп., а видаток – 747 крб. 48 коп. На 1 січня 1912 р. у касі було 576 крб. 48 коп. У 1914 р. вона нараховувала 800 крб.

Товариство здійснювало централізовану закупівлю навчальних посібників та підручників для початкових шкіл освітньої системи менонітських громад. Працювала комісія з розповсюдження молодіжної літератури, яка складала списки літератури, рекомендованої для молодіжного читання, та розсилала її всім членам товариства. У 1913 р. було прийнято рішення провести виставку, на якій вчителі мали ознайомитися з новими літературними надходженнями.

Молочанське менонітське учительське товариство разом з волостними громадами здійснювало підготовку до проведення загальноосвітніх курсів у Гальштадті у 1913 р. Залежність успіху цього заходу від участі в ньому волостних громад була відчутною у фінансовій сфері, оскільки учительське товариство не мало достатньо коштів для реалізації даного проекту. Як бачимо, незважаючи на деякий ступінь незалежності товариства, воно не могло діяти самостійно в тих питаннях, які вимагали суттєвих капіталовладень, окремо від громад, оскільки останні володіли стабільною фінансовою базою.

Отже, діяльність Молочанського менонітського учительського товариства мала певний вплив на розвиток початкової та середньої шкільної освіти менонітського населення Півдня України, оскільки його керівництво прагнуло підвищити її рівень за рахунок вдосконалення професійних якостей, матеріального добробуту, фізичного стану вчителів, забезпечення шкіл сучасними навчальними посібниками, введення нових предметів, розробки нових підручників, карт та інш. Різноманітність діяльності товариства свідчить про наявність невирішених проблем стосовно педагогічного складу менонітських навчальних закладів. Молочанське менонітське учительське товариство стало представником і захисником інтересів менонітських вчителів й вперше заявило про нагальну необхідність вирішення проблем підготовки педагогів. Безумовно, діяльність Молочанського менонітського учительського товариства, деякі аспекти якого ми спробували вивчити в невеликому дослідженні вимагає додаткового розгляду.

Берестень Ю.

**РОЗВИТОК СИСТЕМИ ПОЧАТКОВОЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ
В МЕНОНІТСЬКИХ КОЛОНІЯХ ХОРТИЦЬКОЇ ВОЛОСТІ
КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ПОВІТУ.**

(наприкінці XIX - на початку XX століття)

Проблеми розвитку системи початкової освіти постійно знаходились у фокусі громадської уваги менонітського соціуму, який намагався шляхом надзвичайної концентрації інтелектуальних, фінансових та господарчих зусиль сприяти всебічному розвитку системи початкової освіти.

Інтелектуальна генеза менонітського віровчення, темпи та масштаб його поширення серед населення відповідних регіонів Західної Європи були об'єктивно зумовлені наявністю у вірних та ідеологічних прихильників цього релігійного руху елементарних освітянських навичок: вміння читати та писати, які дозволяли займатись буквальним тлумаченням та відтворенням біблійного тексту. Виходячи з цього, віруючий член менонітської спільноти аргіогі повинен був бути письменним. Таким чином, поява розгалуженої освітянської системи в менонітських громадах була детерміновано обумовлена специфікою менонітського віровчення, нагальними релігійними та церковними потребами менонітських громад.

У свою чергу, освітянські заклади та установи були іманентними соціальними інститутами суспільної структури менонітської громади, без яких остання не могла б існувати як специфічний соціальний організм, оскільки тільки вони надавали процесу виховання належного етноконфесійного наповнення та спрямування.

Школа для членів менонітської спільноти була осередком не стільки освіти та наукового знання, скільки традиційного релігійного виховання, носієм відповідних моральних норм та духовних цінностей. Підтвердженням даної тези може служити й той факт, що традиційно духовні лідери менонітських громад займали посади вчителів та викладачів у відповідних навчальних закладах, а, власне, приміщення шкіл в багатьох південноукраїнських колоніях використовувались громадами для проведення богослужінь та молитовних зборів. Природно, що такі соціальні інститути як церква та початкова школа у менонітських колоніях були органічно та нерозривно пов'язані між собою. Цей зв'язок ґрунтувався на чіткому усвідомленні рядовими членами менонітської спільноти особливого суспільного призначення даних інституцій, яке полягало у ретельному збереженні та передачі наступним поколінням менонітського віровчення, його духовних традицій, етичних норм, особливого стилю життя та суспільної організації менонітських громад. Освіченість була гарантом продовження в часі традиційного віровчення менонітської спільноти та запорукою подальшого існування менонітської спільноти.

Історія розвитку початкової освіти на межі XIX та XX століть у менонітських колоніях Хортицької волості була наочною ілюстрацією взаємодії освітнього процесу та духовного життя менонітських громад. Необхідність обґрунтувати віру раціоналістичними тлумаченнями різноманітних біблійних сюжетів вплинула на формування в

менонітських колоніях загальної початкової освіти, яка охоплювала всіх дітей шкільного віку обох статей.

Менонітські колонії Хортицької волості, як і решта громад менонітської спільноти країни, самостійно фінансували власні початкові навчальні установи. Освітнянський бюджет формувався за рахунок декількох джерел фінансових надходжень, значну частку яких становили грошові надходження від місцевих бюджетів колоній та волосної адміністрації.

Грошові видатки витрачались здебільшого на забезпечення належних умов навчального процесу: менонітська громада фінансувала оплату праці вчителя, виділяла кошти на ремонт, опалення та освітлення вчительського помешкання, яке традиційно розташовувалось або в приміщенні школи або на території шкільної садиби. За рахунок громадських коштів здійснювалось фінансування ремонтних робіт шкільних приміщень, облаштування класних приміщень, їх опалення та освітлення. Школи хортицьких колоністів забезпечувались необхідним шкільним реманентом, наочними посібниками, підручниками.

Навчальний процес у початкових школах здійснювався за відповідними типовими навчальними програмами для елементарних шкіл іноземних колоністів, які визначали коло дисциплін, час та обсяги їх вивчення. Внутрішня структура навчального навантаження, розподіл навчального часу між базовими курсами були обумовлені вимогами суспільства до якості навчання. Виходячи з аналізу обсягів програмних дисциплін, ми можемо констатувати, що початкова система освіти менонітських колоній Хортицької волості мала виключно гуманітарний характер з яскравим етноконфесійним забарвленням та релігійним ухилом. Гуманітарна та гуманістична спрямованість навчального процесу була обумовлена ідеологічною своєрідністю менонітського віровчення, яке вимагало ретельного вивчення саме релігієзнавчих та гуманітарних дисциплін. На формування такої спрямованості навчального процесу вплинув й незначний ступінь розвитку природничих та точних наук, відсутність сталого попиту на їх наукові досягнення з боку сільського господарства того часу.

Оскільки одним з стратегічних завдань менонітської початкової школи було виховання підрастаючого покоління в дусі традиційних морально-етичних та релігійних цінностей менонітського віровчення, то значна частина навчального навантаження складалась з релігієзнавчих дисциплін: історії Біблії, біблійної історії та катехізису, які вивчались впродовж усього періоду навчання. Школярів

ознайомлювали з окремими віхами історії менонітської спільноти. Значна увага приділялась вивченню німецької та російської мов. Традиційною мовою викладання в менонітських початкових школах була німецька, якою викладали релігієзнавчі дисципліни. Російська мова увійшла до навчальних програм менонітських початкових шкіл після реформи адміністративної системи колоністського самоврядування. Значною перешкодою до її інтенсивного впровадження в навчальний процес була відсутність високопрофесійних вчительських кадрів. Із метою виправлення ситуації в програми центральних училищ, що готували вчителів елементарних шкіл, було впроваджено курси з вивчення російської мови. Одночасно, було створено навчальні програми з фахової перепідготовки решти вчителів. Так, при Хортицькому центральному училищі в 1906 році було відкрито педагогічні курси для підготовки фахівців системи колоністської освіти.

Початок століття ознаменувався похваленням громадської зацікавленості до проблем жіночої освіти, що обумовило появу громадських об'єднань, які ставили перед собою завдання розвитку жіночих навчальних закладів. Так, у 1902 році було відкрито жіночу школу.

Поступово середні та початкові освітні заклади Хортицьких колоній починали активно впливати на процес формування національної інтелігенції, яка складалась значною мірою з викладачів та вчителів відповідних закладів, які починали досліджувати питання національної історії, соціально-економічного внеску колоністів у розвиток регіону та країни.

Отже модернізація системи початкової освіти сприяла активній соціально-економічній адаптації мешканців менонітських колоній, ознайомленню загалу з передовими досягненнями науки та техніки.

Білівненко С.

УЧАСТЬ КОЗАЦТВА В ПІДРЯДНО-ВІДКУПНІЙ ТОРГІВЛІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ ХVIII СТОЛІТТЯ

Трансформація козацтва від лицарського стану до осілого землеробського та торгівельного неодноразово була в центрі уваги істориків, та ще потребує свого окремого дослідження. Спробуємо освітити один з аспектів економічної діяльності представників козацтва – а саме їхню участь у підрядах та відкупках.

Займалися утримуванням відкупів та підрядів як представники запорожців, так і козацтва Гетьманщини. Знаковою є трансформація ролі козаків у підрядно-відкупній торгівлі – від самостійних учасників процесу до перетворення їх у повірених російських купців або урядовців.

Цікавим є такий наведений факт О.Дружиніною в монографії “Северное Причерноморье в 1775-1800 гг.”, що на нижньому Дніпрі, при впадінні в нього річки Білозерки, у 1780 р. кримський хан віддав свої риболовні місця на відкуп одному козаку, що в минулому був запорожцем. Це ще раз підтверджує, що економічні зв'язки Криму та Запорожжя були досить міцними.

Ще до ліквідації Запорозької Січі полтавські купці (за деякими документами - міщани, за іншими - козаки) Петро Марченко та Іван Руденко уклали 1 січня 1774 року договір у канцелярії Новоросійської губернії. За цим контрактом відкуп надавався на три роки: 1774, 1775 та 1776 роки. Територія, на якій могли продавати вино полтавські купці, становила Українську лінію з її 16 фортецями та поселених при них слободах однодворців. До того ж додавалися 15 малоросійських містечок при Нових та Старих Водолагах, які відійшли до Новоросійської губернії, а також поміщицькі залінійні та внутрішні поселення (хутори та слободи). Бралися на відкуп “повідерні” збори з гарячого вина, наливки з різних фруктів, що теж вироблялися на основі гарячого вина. У комплексі з винною торгівлею Марченко та Руденко взяли на відкуп і продаж та обмін коней та великої рогатої худоби. Полтавчани у свою чергу роздробили відкуп – повіддавали деякі містечка на відкуп іншим купцям та міщанам.

Але справи купців пішли не зовсім успішно. Підполковник Бахмутського гусарського полку Штерич забороняв купцям займатися своєю діяльністю на території, що підпадала під його юрисдикцію. Він це аргументував тим що від відкупів страждає місцеве населення. Також у той же час канцелярія Новоросійської губернії заборонила на території губернії винокуріння, оскільки через погодні умови стався неврожай у всьому краї. Марченко та Руденко після цієї заборони втратили прибуток, оскільки жителі були не в змозі не те що купувати горілки та гаряче вино, а навіть забезпечити себе необхідним продовольством. Сіно в 1774 році теж було погане, а тому стався великий падіж худоби, що призвело знову до втрати прибутків відкупниками. Полтавські купці таки спромоглися заплатити за вересневу третину 1774 року, але на них залишилося недобору 4391 рублів, з яких вони так і не змогли виплатити 3291 рублів, оскільки їх повірени, котрим вони частинами повіддавали відкуп, розбивши його

по містечках, не могли сплатити потрібну суму. Марченко та Руденко позбирали від вищезгаданих повірених листи про їхню неплатоспроможність та направили до канцелярії Новоросійської губернії з проханням не стягувати з них ту суму. Канцелярія Новоросійської губернії не намілилася сама вирішити це питання, а тому направила до генерал-губернатора Григорія Олександровича Потьомкіна, щоб той виніс своє рішення. До рапорту додавалася копія контракту між Новоросійською казенною палатою та відкупниками.

Потьомкін переправив дану справу до губернатора Азовської губернії Черткова, оскільки Катерининська провінція перейшла після територіальних перетворень (утворення Новоросійської та Азовської губерній) до Азовської губернії.

Хоча Марченко та Руденко і не виконали умов контракту, та це не завадило 8 січня 1783 року Марченку (вже полковий осавула) отримати відкуп винний продаж у містечку Решетилівка разом із округом. Як виявилось у ході розслідування, цей відкуп був незаконним і суперечив імператорському указу, за яким в Малоросії заборонялося збирати внутрішні податки, а територія скасованого Полтавського полку належала саме до малоросійського права. Як бачимо, козаки-відкупники переймалися більше власними прибутками, ніж народним добробутом.

А в 1784-1787 рр. Марченко вже на правах компаньйона надвірного радника Мавроєні займається відкупками соляних промислів на території, що раніше належала до Кримського ханства.

У цей же період відкуп отримав військовий товариш Василь Тимофєєв у фортецях Дніпровської лінії та Азовській, Дмитрівській і Таганрозькій на 1774 – 1779 рр. Сплачувати до казни відкупник повинен був 26500 руб. щорічно. Тимофєєв утримує відкуп за допомогою своїх повірених, нам відомо про відставного капітана Стабанського. При розгляді справи між сином Тимофєєва бунчуковим товаришем Іваном, що після смерті батька перебрав на себе відкуп, виявилось, що обидва належать до малоросійського права, тому і суд між ними повинен відбуватися саме за цим правом. Складається унікальна ситуація, коли справа по відкупу, що укладався за російськими законами, належить до розгляду за українськими, і навіть, втручання Правлячого Сенату не зрушує вирішення питання з місця.

Ще один військовий товариш Максим Собецький та малоросійський сотник Атанасій Юр'єв намагалися опанувати відкуп бердянських соляних озер. Але обидва вони отримали відмову. Також М. Собецький намагався отримати на відкуп і питні збори по Новоросійській та Азовській губерніях.

Загалом можна підсумувати, що представники „торгового” козацтва активно займалися відкупною діяльністю, але з часом були відтіснені більш заможними російськими відкупниками, що мали тісніші стосунки з адміністрацією краю, а тому часто перемагали на торгах. Тому українці стають компаньйонами та повіреними у справах підряду та відкупу.

Бондаренко В.

РОЛЬ КОЗАЦЬКОГО ІДЕАЛУ, ІСТОРІЇ ТА ТРАДИЦІЙ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ У ВІДРОДЖЕННІ КОЗАЦТВА В 1917 – 1918 рр.

Падіння царату та початок національно-демократичної революції дали поштовх до відродження козацтва в 1917 році. Центром відродження козацтва були землі колишньої Гетьманщини та Запорізької Січі. Вільнокозацький рух на землях Січі, який відродився під час революційних подій, мав значний комплекс передумов: безперервність козацької традиції на Півдні України; закоріненість козацької ідеї серед широких народних мас; козацький менталітет; використання українським рухом державотворчого потенціалу козацтва.

Важливий аспект досліджуваної проблеми – роль козацького ідеалу в розвитку соціальної активності всіх прошарків населення. Значення цього фактора переоцінити важко. Адже вперше українець побачив перед собою земний і реальний суспільний лад. У свідомості безпосереднього виробника з'явилося і закріпилося стереотипне уявлення про козака як людину, вільну від будь-яких обов'язків перед паном і державою (крім військового), але яка користувалася особливими імунітетними правами (особиста свобода, право на володіння землею, своя юрисдикція тощо). Разом із тим козацький ідеал став не лише ідейним надбанням широких народних мас України, а з часом він перетворився на могутній фактор реалізації їхніх мрій і прагнень. Отже, зрозуміло, чому Вільне Козацтво мало широку соціальну базу та активну народну підтримку на Катеринославщині, Херсонщині і Таврії.

Український національний рух XIX ст. сприйняв і використовував історію, державницькі традиції, ідеї та соціальний потенціал козацтва. Політичні гасла, у яких відбивалася платформа українського руху на початку революції, продовжували досить міцну

традицію. Видатний історик М.Грушевський вважав цей момент далеко не другорядним чинником: "...се старе наше гасло, - зазначив учений, - підняте ще в 1840-х роках найкращими синами України Шевченком, Костомаровим, Кулішем, Гулаком, Білозерським і іншими, воно від того часу не переставало бути провідним мотивом української політичної мислі, організаційної роботи, культурної і громадянської праці".

Отже, діячі українського національного руху (романтичного, народницького, державницького етапів) використовували козачину для легітимації державницьких вимог українців. Крім того, видатні вчені та діячі українського руху Д.Яворницький, Я.Новицький, М.Аркас, В.Біднов не тільки займалися дослідженнями історії козацтва створенням музеїв, але і виступали з лекціями, писали популярні статті у губернські та повітові газети. Діячі української культури безперервно зверталися до теми козацтва у своїх творах. Наслідком цього була популяризація ідей козацтва серед широких мас населення. Під час революції 1905-1907рр. ідеї козацтва використовувались українськими партіями в своїй агітаційній та повстанській роботі. Про це згадує український есер та керівник селянських повстань Я.Водяний. У 1917р. він став отаманом Черкаського полку Вільного Козацтва.

Важливу роль у формуванні Вільного Козацтва відіграли Просвіти. Вони вплинули на ідеологію руху, створюючи її на основі історії та традицій козацтва. Так, в Одеській "Просвіті" було прочитано значну кількість доповідей та рефератів, присвячених героїчним сторінкам історії українського козацтва: реферат "Про запорізьких козаків" та лекція "Звідки взялися під Одесою села Яськи та Біляївка, і чого люди звуться в них Турбаями", "Про повернення козаків у кріпаків", а також про ватажків козацтва С.Палія, С.Мазепу та про кошового І.Сірка в 1906 році. Козацька тематика, особливо героїзм козацьких військових походів, знаходили палкий відгук у значної частини населення Одеси, особливо її передмість, де ще живі були перекази старих запорожців про те, що ці землі колись належали їм – козакам, а "цариця була люта, народ ставила ні в що і завела неволю в панів, а землю, политу християнською кров'ю козацькою, роздала задурно своїм полубовникам та панам великими маєтками". В "Одеському Українському клубі" і в товаристві "Українська хата" постійно звучали виступи, концерти, спектаклі про славу українського козацтва, популяризуючи рідну історію. Тому не дивно, що перша вільно козацька організація на Півдні України виникла саме тут.

Традиції Січі зберігалися в назвах військових одиниць – сотні, курені, коші. Козаки та старшини у 1917-1918 рр. носили традиційний козацький одяг (черкески, чумарки, жупани), традиційну зброю. Назви формувалися на честь видатних отаманів та гетьманів. Наприклад, загін імені Гонти в Єлісаветграді, сотня імені Івана Сірка в смт. Широкому на Херсонщині та ін.

Ідеологи відродження козацтва у 1917-1918 рр. намагалися у своїх ідеологічних побудовах відродити козацький стан, адміністративно-територіальний поділ на сотні, полки, паланки. Про це мріяв Іван Липа у своїй статті “Вільне козацтво” в газеті “Рідний курінь” в грудні 1917 р. Хоча, на наш погляд, це було неможливо вже у ХХ столітті.

Таким чином, відродження козацтва у ХХ столітті спиралося на історію, традиції, ідеї Запорізької Січі XVI – XVIII століть. Цьому сприяла велика праця діячів українського національного руху XIX – початку ХХ століття, які відтворювали козацький ідеал у свідомості народу. Ідеологія відродженого козацького руху базувалась на ідеях традиційного козацтва.

Гвоздик В.

ЗАПОРІЗЬКИЙ КРАЙ У РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЯХ 1917 РОКУ

Запорізький край, уособленням якого завжди була легендарна Хортиця, завжди був краєм волелюбних людей, які ще з козацьких часів боролися за українську державність. Так було і в доленосному 1917 році.

Революційні події, що відбулися в Петрограді в лютому 1917 р., сколихнули всі прошарки українського суспільства. Споконвічні сподівання народу, його ідеали виплеснулися на поверхню і набули оформлення в програмах і деклараціях політичних партій, громадських і професійних об'єднань. Кожна соціальна група отримала можливість заявити про свої вимоги і наміри у ході будівництва нової української держави. Хоча умови для цього на Півдні України, через значну русифікацію, були не зовсім сприятливими.

Найдійовішими осередками, що вболівали за українізацію краю на початку революції були українські культурно – просвітні організації “Просвіти”. 24 березня з ініціативи місцевих робітників і учнів середніх шкіл було створено філію Катеринославської “Просвіти” і в Олександрівську. У перший же вечір до “Просвіти” записалося біля

150 осіб. Було обрано раду товариства у складі: Ткаченка, Янчука, Обрамєнка, Козачука, Похілова, Безверхого, Сіваша та Слухай.

Пробудження української самосвідомості здійснювалося й по лінії роботи селянських з'їздів різного рівня, хоча це була повільна й непроста робота.

Більш широке уявлення про роботу таких Форумів дає нам протокол такого з'їзду в Олександрівську, вміщений у газеті "Крестьянский союз" від 24 травня 1917 р. У ньому, зокрема, говориться, що на повітовий з'їзд прибули представники від 27 кредитно- і судо-зберігаючих товариств, 21 споживчого товариства і 60 чоловік від волосних і сільських комітетів Селянського союзу, які проголосували за найскоріше скликання Установчих зборів, за автономію України в складі Російської Федерації тощо.

Не відставали в цьому плані і українські вояки, які 11 липня 1917 р. zorganizували в Олександрівську Українську Військову Раду. В її Статуті, зокрема, говорилося: "1. Громада ставить своєю метою об'єднання вояків-українців-офіцерів, солдат, військових урядовців і інших членів даної військової одиниці на ґрунті:

- а) осягнення федеративно-демократичної республіки в Росії;
- б) національно-територіальної автономії України;
- в) організації українського війська.

2. Громада бере активну участь у загальному військовому житті і дбає про здійснення та закріплення нового військового демократичного ладу у війську.

Громада дбає, аби в комітетах (полкових чи інших) було забезпечено представництво от українців, відповідно до їх кількості.

3. Веде активну роботу в справі національного освідомлення українців на фронті, в тилу і флотах, в напрямку осягнення автономії України і здійснення національних прав українського народу"....

Національну свідомість виявляла і молодь. Влітку 1917 р. в Олександрівську діяла молодіжна військово-патріотична організація "Січ".

Проте реальне місце українського політичного фактору в суспільно-політичному житті міста можна було оцінити лише за результатами виборів до міської думи. Матеріали місцевої газети "Единение" дають можливість досить об'єктивно і точно показати хід і результати виборів в Олександрівську. У місті конкурувало 10 списків. Із 28 555 виборців проголосувало 18 432 (64,6%) осіб. Впевнену перемогу отримав соціалістичний блок (РСДРП(о) та с.-р.). За них проголосували 59,2% виборців, що дало їм змогу провести 32 депутати із 53 гласних думи. Друге і третє місця поділили між собою

єврейський позапартійний демократичний блок (за нього проголосувало 2 175 (11,8%) чол. і український соціалістичний блок (за нього проголосувало 1998 (10,8%) чол.). Згідно з квотою вони провели в думу по 6 депутатів. Якщо в можливостях єврейського списку щодо успішного завершення компанії сумнівів не було (міське населення майже на 30% було єврейським), то результати виборів за українським списком свідчили про зростання національної самосвідомості жителів міста. Депутатами від українців стали: Ф. Полежайченко, Д. Півнев, А. Яковина, І. Похилов, Є. Лазаренко і Л. Чіріков.

Досить активно виступили мешканці міста і проти штучного поділу Тимчасовим урядом українських земель. Ось що можна прочитати в надісланій на адресу УЦР на початку серпня 1917р. телеграмі: "Об'єднане засідання представників організацій Олександрівська на Катеринославщині, партії соціалістів-революціонерів, соціал-демократів, залізничних товариств, січі "Хортиця" і товариства "Просвіта", обміркувавши інструкцію Тимчасового уряду Генеральному секретаріатові, гостро засуджує політику буржуазних членів уряду в українській справі, протестує проти звуження компетенції Генерального секретаріату шляхом несправедливого обмеження автономії України й рішуче заявляє, що всіма силами підтримуватиме Раду в її боротьбі за втілення в життя конституції України, розробленої Центральною Радою".

Отже, патріотичні настрої завжди були характерною ознакою мешканців міста, що навіки пов'язало себе із величною історією берегині землі української – Великою Хортицею.

Головко Ю.

МИТНІ ТА КАРАНТИННІ УСТАНОВИ ОЛЕКСАНДРІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Розбудова міст Південної України в останній чверті XVIII століття мала певні особливості. Однією з таких особливостей було виникнення міст та містечок на основі фортець укріпленої лінії. Це перетворення не завжди проходило шляхом поступового розвитку та еволюції – у деяких випадках російський уряд вживав певних заходів, щоб звернути увагу місцевого населення на фортецю. Один з найефективніших засобів досягнення цієї мети – це розвиток торгівлі у фортеці, навіть його штучне підтримання. "Спрямувати" рух товарів у прикордонному регіоні можна встановивши митницю та карантини в

потрібній фортеці або населеному пункті. Митний та карантинний контроль в останній чверті XVIII століття ставав обов'язковою умовою участі торговця або купця в зовнішній торгівлі – Російська імперія створила в 1776 році південну прикордонну митну мережу, одним із ланцюгів якої стала Олександрівська фортеця, розбудова якої від самого початку передбачала наявність митниці та карантину.

Проект митної мережі та тарифу для чорноморської торгівлі розробляв князь Г.О.Потьомкін, який у 1776 році обіймав посаду Азовського та Новоросійського генерал-губернатора. Проект передбачав створення на півдні України семи митних установ, серед яких згадувалася й Олександрівська. Олександрівська митна застава мала виконувати функції посередника під час провозення товарів в Крим або в Таганрог. Таким чином, уряд визначав напрямки торгових шляхів і місця торгів, адже традиційно поблизу митниць проводилися базари та аукціони. Певний розвиток торгівлі поблизу митних установ є абсолютно закономірним явищем, тому що деякі гуртові торговці збували свій товар майже за ворітьми митної установи, та й сама митна установа періодично змушена була організовувати аукціони для продажу конфіскованих товарів або таких, що були зіпсовані чи втратили товарну якість.

Зрушення митного кордону приводило в дію традиційний для Російської імперії механізм переведення митних установ на нове місце: тобто, непотрібні митні установи не ліквідувалися, а “передавали” свої справи, речі та митний інвентар новій установі, яка ставала правонаступницею вже неіснуючої митниці. Цей механізм спрацював і у випадку з організацією митної застави в Олександрівській фортеці. З 1754 до 1776 року на р. Орелі існувала Царичанська митна застава, яка після зміни державного кордону Російської імперії опинилася в середині держави і була переведена до Олександрівської фортеці.

26 травня 1776 року було видано наказ про запровадження в Новоросійській та Азовській губерніях портових та прикордонних митниць та митних застав. Цим документом підтверджувався наказ від 5 лютого 1776 року і визначалася митна мережа Південної України детальніше. Олександрівська митниця, як було визначено ще в лютому 1776 року, і надалі підпорядковувалася Микитинській прикордонній митниці і мала в своєму відомі заставу на Кінських Водах.

У проекті Г.О.Потьомкіна щодо створення митної мережі передбачалося будівництво й карантинів при кожній митній установі. У карантині був власний штат службовців: лікар, підлікар, циркульник та копійст.

Перший рік існування Олександрівської митниці приніс доволі позитивні результати – серед митних установ Новоросійської та Азовської губерній її прибуток поступався (але більш ніж вдвічі) лише Микитинській: в Олександрівській митниці зібрали мита на 10.429 рублів 87 $\frac{3}{4}$ коп., а в Микитині – на 28.226 рублів 42 коп. (це за 8 останніх місяців 1776 року). Прибутки решти митних установ Новоросійської та Азовської губерній були менші за прибутки Олександрівської митниці втричі.

Територіально Олександрівська митниця знаходилася в Азовській губернії, але підпорядковувалася Микитинській митниці, яка належала до Новоросійської губернії. Така ситуація призвела до фінансових непорозумінь, адже на зібране мито могли претендувати обидві губернії. Князь Г.О.Потьомкін вирішив що суперечку на користь Новоросійської губернії, аргументуючи таке рішення незадовільним фінансовим станом останньої. Таким чином, Олександрівська митниця, фактично розташована в Азовській губернії, адміністративно та фінансово належала до Новоросійської губернії.

Після приєднання Кримського півострову до Російської імперії необхідність в Олександрівській митниці зникла, саме тому постало питання про її переведення. Але тут маємо лише припущення, які ґрунтуються на побічних документальних свідченнях. Достеменно невідомо, куди саме було переведено Олександрівську митницю, напевне відомо лише те, що установу таки перевели. У згадках про розпорядження князя Г.О.Потьомкіна стосовно закриття Олександрівської митниці від 22 червня 1784 року використано саме термін “переведена до Таврійської області”.

Карантин на р. Московці проіснував трохи довше за митницю – у 1791 році він був закритий, а його будинок був проданий з аукціону комендантом Олександрівської фортеці.

Отже, митні та карантинні установи Олександрівської фортеці проіснували недовго, але й за цей час вони сприяли закріпленню становища фортеці, розвитку руху населення та торгівлі, перетворенню фортифікаційного укріплення на населений пункт.

Грачевська Т.

**ЗАПОРІЖЖЯ І ХОРТИЦЯ В ПОВІСТІ ПАНАСА ФЕДЕНКА
“НЕСМЕРТЕЛЬНА СЛАВА”**

До числа українських письменників, творчий шлях яких на початку ХХ століття розпочався на Катеринославщині і які значно

пізніше стали визнаними майстрами художнього слова, належить і Панас Васильович Феденко (1893 - 1981) – відомий громадсько-політичний діяч, науковець, активний учасник Української революції 1917 – 1920 років. Змушений більшу частину свого життя провести за межами рідної землі, Панас Феденко і в умовах еміграційних поневірянь усі свої сили і душевну енергію віддавав служінню українському народу, боротьбі за незалежність своєї вітчизни.

Опинившись після поразки українських національно-визвольних змагань за кордоном, П.Феденко продовжив активну політичну діяльність у лавах Української соціал-демократичної робітничої партії, займався викладацькою і науковою роботою, написав кілька історичних повістей, присвячених минулому України. Серед них – «Гомоніла Україна», «Гетьманський кум», «Вітер зі степу», «Несмертельна слава» тощо. Усіх їх об'єднувало детальне відтворення історичної епохи, глибоке проникнення автора в духовний світ своїх героїв, зображення їх живими людьми з усіма властивими їм пристрастями і почуттями.

Одним із найяскравіших історичних творів П.Феденка є повість «Несмертельна слава», якій сам автор дав ще одну назву – «Повість з Історії України і Війська Запорізького» і в якій йому вдалося гармонійно поєднати міцну і фундаментальну наукову основу з вправним літературним стилем та власним баченням історичного процесу в Україні кінця XVI – початку XVII століття. До речі, вперше ця повість побачила світ у Лондоні в 1955 році, а її автор замаскував себе під літературним іменем «Василь Тирса».

Головний герой твору – видатний український політик, гетьман реєстрових козаків Петро Конашевич-Сагайдачний, політичний портрет якого П.Феденку вдалося яскраво змалювати засобами художнього слова.

Ще під час навчання в Острозькій школі, підкреслював П.Феденко, Петро Конашевич був у захваті від героїчної і водночас трагічного минулого свого народу, а міцні знання з давньоруської і всесвітньої історії, глибокі роздуми стосовно майбутнього України, розуміння необхідності захисту українців і православ'я від зовнішніх ворогів та лжепророків визначили життєвий вибір П.Конашевича – назавжди пов'язати свою долю з українським козацтвом, яке наприкінці XVI століття вже мало свій військовий і організаційний центр – Запорозьку Січ, що була його символом і найвищою інстанцією, виконувала функцію акумуляції та збереження козацьких традицій і моральних цінностей.

Петро Конашевич, якого ще в Острозі за вправність у стрільбі з лука, прозвали «Сагайдачним», прибувши на Запоріжжя, був, за словами П.Феденка, вражений величчю і красою Великого Лугу Запорозького та острова Хортиці, що був чи не найважливішим стратегічним пунктом у системі запорозьких козацьких укріплень. «Ось вона, - не міг приховати свого захоплення П.Конашевич, - козацька держава в степах, що не піддається татарській та турецькій силі, посилає своїх молодців у походи, переймає кримських грабіжників-людоловів, що викрадають ясир з України».

У міру зростання авторитету П.Конашевича-Сагайдачного серед запорозьких козаків-січовиків до його голосу стали все більше прислухатися. «Вибирали його, - писав П.Феденко, - то на уряд полковницький, то на осавула, то писарем Війська Запорізького». І вже незабаром, після смерті гетьмана С.Кішки та часів смути «січового безголов'я», він очолив Запорозьку Січ.

Ставши гетьманом реєстрового козацтва, наголошував П.Феденко, П.Конашевич-Сагайдачний велику увагу насамперед приділяв озброєнню та військовому вишколу козацьких мас. Під його проводом козацьке військо настільки піднесло свій бойовий дух і оволоділо військовою наукою, що численні іноземці, які відвідували Запоріжжя, визнавали близькість козаків до регулярного війська. Водночас гетьман П.Сагайдачний постійно опікувався безпосереднім зміцненням Запорозької Січі, як військового об'єкта. Впродовж 1617 – 1619 років за його наказом на Хортиці була споруджена лінія фортифікаційних укріплень, що посилили й без того міцну систему оборонних споруд на острові.

П.Феденко образно описує як запорозькі козаки під керівництвом П.Конашевича-Сагайдачного, використовуючи Січ, як форпост боротьби проти кримських татар, здійснювали свої сухопутні і морські походи, брали штурмом фортеці Очаків, Перекоп, Синоп, Трапезунд, робили відчайдушні напади на передмістя Стамбула тощо. При цьому письменник раз у раз наголошує, що як гетьман, так і його відчайдухи-побратими в далеких походах ні на мить не забували про Запоріжжя, про Січ, про товаришів, які залишалися охороняти і берегти рідну землю.

Розповідь про життя і славі справи П.Конашевича-Сагайдачного автор «Несмертельної слави» поєднав зі знайомством читача з особливостями соціально-економічного розвитку українських земель кінця XVI – початку XVII століття, звичаями запорозьких козаків, їх міфологічними уявленнями, традиціями, віруваннями тощо. Значне місце П.Феденко приділив у повісті зображенню цілої галереї

історичних портретів видатних українців, життя яких так чи інакше було пов'язане з Запоріжжям – Самійла Кішки, Богдана Хмельницького, Івана Вишенського та ін.

У цілому повість П.Феденка «Несмертельна слава» разом з іншими його художніми творами на історичну тему дозволяє не лише відчувати дух епохи та глибше зрозуміти значення запорозького козацтва в історії України, а й значно розширити знання про історичне минуле нашого краю, краще уявити тривалий та тяжкий шлях, що його пройшли українці до відродження своєї державної незалежності.

Дітькова С.

ТЕМА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА У ФРАНЦУЗЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Кожна окрема епоха розвитку літератури має власну систему жанрів, які, поєднуючи між собою, надають розвитку літературного процесу необхідну рушійну силу. Одна і та ж тема може існувати в певній національній літературі в різних жанрах, кожний раз розкриваючись по-іншому, модифікуючись залежно від умонастрою суспільства.

У французькій літературі можна говорити про прояв теми "пра-козацтва" іще з часів Середньовіччя, коли войовничі "руси" (la Rousie; la Rosie) починають Уявлятися в героїчних пісенних епосах (chansons de geste) як складова частина східного світу. Орієнтальний колорит буде визначати і тему суто українського козацтва, яка вперше розкриється як "підтема" в ренесансних космографіях і набуде самостійного звучання в жанрі документального роману-подорожі.

Починаючи із другої половини 16- першої половини 17 ст. тема українського козацтва проявляється і в історичній прозі, де набуває особливого значення під час релігійних воєн. Умовно можна виділити дві тенденції у французькій літературі тих часів, що стосуються і жанру роману-подорожі, і історико-публіцистичної прози. **Католицька версія** (Бержерон, Бартенон, де Ту, Лябурер, Сент-Аман) висвітлює козацтво як темну силу, якій протистоїть "форпост християнського світу" - Річ Посполита. **Гугенотська версія** (Д Обіньє, Маржерет, де Тенд, Боплян) відображає ренесансний, пізнавально-гуманістичний підхід до козацтва. Більш того, саме у гугенотській літературі тема українського козацтва вперше "проривається" до духовної культури Франції, не як тема ворогів європейського світу, а як тема захисників народної віри. Епоха Просвітництва розглядала козацтво згідно з установкою на ідеал "природної людини". Тут особливе значення мають надзвичайно популярні у 18 ст.

історичні праці Вольтера ("Історія Карла XII ". "Історія Російської імперії за часів Петра Великого"). Але в самий цей час російський уряд починає впливати на різні сторони європейського життя, у тому числі і на особливості висвітлення теми українського козацтва. Відображення теми козацтва у творчості Вольтера модифікується від трагікомічного відображення "природного існування" ("Історія Карла XII") до негативної оцінки дикого племені, що заважало цивілізаторській функції самодержців ("Історія Російської імперії за часів Петра Великого"). Точку зору Вольтера на запоріжців було скоректовано іззовні. Про це свідчить порівняльний аналіз двох художньо-публіцистичних трактатів.

Якщо література Просвітництва мала установку на космополітизм, то мистецтво романтизму тяжіло до національної своєрідності. Тому в 19 ст. орієнтальна забарвленість теми козацтва стає більш яскравою. Одночасно козацтво набирає значення символу, хоча і дикого, але прагнення свободи.

У літературі 19 ст. теж можна спостерігати дві тенденції відображення теми українського козацтва. У поезії та історичній прозі художників республіканського табору вона проявляється досить яскраво, і майже не проявляється і навіть свідомо замовчується в таборі роялістів. У 18-19 ст. тема козацтва тяжіє до історичної прози. Але французькій літературі завжди була притаманна публіцистичність. І якщо Вольтер через звернення до теми козацтва надавав "урок королям", то Меріме використовував дану техніку з метою приборкати про-католичні настрої у французькому суспільстві, які були тісно пов'язані із діяльністю польської еміграції в Парижі. Меріме почав із суто наукового інтересу до особистості Лжедмитрія I ("Перші кроки авантюриста", "Лжедмитрії"). Пізніше, після знайомства із творчістю М.В.Гоголя, письменник зацікавився феноменом запорізького козацтва ("Микола Гоголь"). А в останні роки творчості можна спостерігати постійну прихильність Меріме до козацтва як до історичного і культурного феномена ("Козаки України", "Богдан Хмельницький").

Історична проза Меріме відрізняється поєднанням ґрунтовної наукової бази і художнього підходу. Про це свідчать як правдивість деталізації, так і майстерність стилю. Але авторська позиція досить сильно залежить від тогочасних політичних тенденцій. Якщо в "Козаках України" письменник надає досить об'єктивну картину, то в "Богдані Хмельницькому" ми бачимо намагання розвінчати польську ідею, яка знайшла багато прихильників у Франції під час повстання 1863 р. Образ Хмельницького зміцнюється, "канонізується", стає більш художнім, але частково втрачає при цьому історичну достовірність.

Розвінчуючи католично-феодальну Польщу, Меріме створює образ народного героя, батька і захисника вільного козацтва. Фігура Хмельницького протистоїть усьому державному устрою Речі Посполитої. Наділяючи фіктивні промови Хмельницького значущими символічними елементами, Меріме оцінює історичну місію гетьмана як найвищу народну справедливість.

У 20 ст. література модернізму не втрачає інтересу до теми козацтва, хоча вона стає набагато менш актуальною. У сучасній літературі козащина набуває значення орієнтального фону, зберігаючи ореол мужності, героїзму і несамовитої енергії.

Ігнатуша О.

ХОРТИЦЯ В МАТЕРІАЛАХ ОСОБОВОГО АРХІВНОГО ФОНДУ

М.П. КИЦЕНКА

Одним із дослідників запорізького краю, популяризаторів традицій українського козацтва був партійний і державний діяч, журналіст Микола Петрович Киценко (1921-1982).

Він ґрунтовно вивчав історію краю і, зокрема, о. Хортиці та займався організаційно-практичною діяльністю по збереженню й увічненню козацьких пам'яток.

У державному архіві Запорізької області зберігається цінний комплекс джерел, що складають особовий фонд М.П. Киценка. Його матеріали яскраво відображають творчу діяльність автора відомих книг "Хортиця в героїці і легендах" (1967; 1972), "Запоріжжя в бурях революцій" (1969), одного з організаторів створення Державного історико-культурного заповідника запорозького козацтва на острові Хортиця. Даний інформаційний масив складається, зокрема, із рукописів книг та статей, збірок поезій, оповідань та новел, виписок із документів, зроблених ним для майбутніх праць, копій службових матеріалів, пов'язаних із створенням заповідника, текстів промов, особистого листування, фотодокументів.

Безперечний інтерес дослідників викликають машинописні примірники книг М.П. Киценка з авторськими помітками, відгуки на ці книги, рукописи журнальних статей з історії Хортиці, підготовані для академічних видань, зокрема – стаття "Ще раз про місце і роль Хортиці в історії запорозького козацтва" (1968). Привертають увагу і тексти статей "Острів Велика Хортиця. Історична довідка" (1968) та "Хортиця" (1968) (остання підготована спільно із співробітником обласного краєзнавчого музею В.Ф. Пешановим).

Документи фонду дають можливість побачити широту зацікавлень, інтересів, захоплень М.П. Киценка, процес його творчого й професійного зростання.

Надзвичайно цінним серед документів фонду є розділ, пов'язаний із службовою діяльністю М.П. Киценка. Центральне місце серед службової документації займають матеріали, зібрані краєзнавцем у зв'язку із створенням Державного історико-культурного заповідника запорозького козацтва на острові Хортиця. Вони передають драматичні колізії навколо реалізації початкового проекту. Серед них є унікальні, які відклалися в архіві не тільки завдяки скрупульозності краєзнавця, а й через те, що він займав значні посади в ієрархії державно-партійної номенклатури. Це постанови, рішення та розпорядження ЦК КПУ, Ради Міністрів УРСР, Президії АН УРСР, Президії Правління Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, Запорозького обкому КПУ та облвиконкому, доповідні та пояснювальні записки, листи, інформації, довідки до згаданих інстанцій тощо.

Привертає увагу планово-звітна документація до проекту створення заповідника. Зокрема – “Програма відкритого конкурсу на проект історико-меморіального комплексу Державного історико-культурного заповідника запорозького козацтва на о. Хортиці” (1968), “Положення про Державний історико-культурний заповідник запорозького козацтва на острові Хортиці”(1968), плани, кошториси витрат на його спорудження, архітектурно-планувальні завдання, тематичні пропозиції, ескізи, програми і завдання, графіки проведення робіт тощо. Вони повідомляють про енергійну роботу по створенню заповідника козацтва, яка, завдяки зусиллям М.П. Киценка та його однодумців – заступника Голови Ради Міністрів УРСР П.Т. Тронька, С.М. Кириченка, їхніх сподвижників, набула державної ваги.

Надзвичайно цікавими є анотації до конкурсних архітектурних проектів історико-меморіального комплексу заповідника (під девізами “Сова”, “Сокіл”, “13”, “Кленовий лист”, “Шуруп”, “Червоний курінь”, “Трикутник”, “Капітель”, “Запорожець”, “Квадрат”, “Маска запорожця”) та книги відгуків на них, протокол засідання журі відкритого конкурсу (1968), стенограма виступів членів виїзного засідання художньо-експертної ради по монументальній скульптурі (1971). Вони слугують яскравим свідченням суперечливості епохи, під звитяги запорожців. Документи свідчать про невмирущість української національної ідеї і, поряд з цим, байдужість частини співвітчизників до неї, ігнорування останніми історичної пам'яті.

Надзвичайно цікаву групу матеріалів фонду складають фотодокументи, зібрані М.П. Киценком під час його трудової діяльності. Частина їх була свого часу використана Миколою Петровичем в його книгах. Привертають увагу світлини людей, які працюю та творчістю уславили рідний край, красвиди історичних місць Хортиці та схеми їх знаходження, фото місцевих археологічних знахідок та експонатів. Є серед цих світлин і унікальні – фотолістівка початку ХХ ст. із зображенням однієї з вулиць села Кічкас, затопленого згодом Дніпробудом, фоторепродукція із зображенням могили на острові Хортиці відомого і шанованого німецьким та менонітським населенням депутата Гьопнера – одного з керівників, який займався розміщенням та влаштуванням перших колоністів на берегах Верхньої Хортиці та Молочної. Особливо цінними можна вважати фото конкурсних архітектурних проектів історико-меморіального комплексу Державного історико-культурного заповідника запорозького козацтва на острові Хортиці та окремих скульптур козацького меморіалу, які мали бути споруджені на величезному штучному кургані, насипаному на крутому березі Дніпра поряд із музеєм. Це проекти скульптур запорізького живописця й скульптора В. Дубініна “Козаки в дозорі”, “Кобзар” (“Бандурист”) та ін.

Опрацювання зазначених документів сприятиме кращому поцінуванню творчого доробку одного з найактивніших популяризаторів історії Запоріжжя, лауреата республіканської премії ім. Д.Яворницького, Миколи Петровича Киценка.

Клевако П.

ХОРТИЦЬКА КОНТРНАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1941 р.

Після закінчення Другої Світової війни військовим діям на острові Хортиця, що відбувалися у вересні 1941 р., як радянською та і пострадянською історіографією приділялася недостатня увага. Тематика Хортицького контрудару та подальшої оборони острова майже не висвітлювалася і в спогадах радянських генералів та маршалів. Справа в тому, що Хортицька контрнаступальна операція (3 – 6 вересня 1941 р.) відбувалась водночас з Єльнінською, значно ширшою за масштабами. Метою останньої було відведення загрози подальшого просування на Московському напрямі військ 2-ї танкової групи Вермахту. Військова історіографія 50 – 60 р.р. ХХ ст. приділяла чималу увагу саме подіям під Єльнею.

Наприкінці 70-х – на початку 80-х р.р. бойовими діями вересня 1941 р. на Хортиці зацікавилися місцеві краєзнавці. Так з'являються згадки в збірці «Запорожська область в годы Великой Отечественной войны», трохи пізніше - невелика помітка в багатотомнику «Історія міст і сіл України. Запорізька область». Є також згадка про цю операцію у краєзнавчій збірці «У стен Запорожья» (1981), та деяких інших.

Після проголошення незалежності України інтерес військових істориків та краєзнавців до вересневих подій 1941 р. дещо послабшав. Але, незважаючи на деякі труднощі у фінансуванні, з'являються у світ спогади безпосередніх учасників подій та роботи військових істориків, де згадувалися героїчні сторінки оборони м. Запоріжжя. Серед них праця В. Уткіна «Штурм Восточного вала», що містить згадку про вищезначені події. Варта уваги й монографія І. Муковського, О. Лисенка «Звитяга і жертвність» та деякі інші роботи сучасних дослідників. Звернемося безпосередньо до розгляду історичних подій, пов'язаних із захопленням та утриманням Хортицького плацдарму у вересні 1941 р.

Перед мобільними з'єднаннями групи «Південь» було поставлено задачу, за будь-яку ціну, у найшвидші строки оволодіти індустріальними та видобувними регіонами Півдня України. Заради цього командування Вермахту було примушене відмовитись від подальшого розгортання наступу на Київському напрямку і спрямувати більшість танкових та моторизованих дивізій групи «Південь» на південний схід.

Обороняти місто довелося 274-й, 275-й дивізіям 12-ї армії генерал-майора Галаніна, окремому полку НКВС та батальйонам народних ополченців.

У середині 20-х чисел серпня 1941 р. частинам Вермахту вдалося переправитися через Старий Дніпро. Гітлерівці одразу оволоділи панівними висотами острова, з яких було зручно здійснювати корекцію вогню батареї важкої артилерії.

Згодом умови евакуації майна та устаткування із запорізьких підприємств стали занадто важкими. Влучний вогонь німецьких батарей та тривалі бомбардування з повітря були суттєвою перешкодою для швидкого завантаження ешелонів та їх подальшого прямування на схід.

Пізно ввечері 3 вересня 1941 р. частини 274-ї стрілецької дивізії 12-ї армії разом із бійцями народного ополчення під прикриттям танкових гармат почали форсування Дніпра. Запеклі бої тривали майже три доби. Обидві сторони зазнали значних втрат.

Наказ командуючого 12-ю армією воїнам 274-ї дивізії свідчить: «Впродовж трьох діб з 4 по 6 вересня 1941 р. частини 274-ї стрілецької дивізії вели запеклі бої з противником на острові Хортиця. Стрімким ударом в ніч на 6 вересня опір ворога було придушено. Острів захоплено. Ворожі солдати, що уціліли, почали тікати, залишивши на полі бою 500 чоловік вбитими, багато зброї, амуніції та боєприпасів... Оволодіння островом Хортиця значно поліпшує становище на фронті і робить оборону цього гіганту Радянської індустрії [Запоріжжя] ще більш міцною... Військова Рада сподівається, що частини 12-ї армії і надалі будуть демонструвати приклади звитяги та героїзму в справі захисту Батьківщини».

Смілива атака бійців Червоної Армії позбавила війська противника контролю над панівними висотами, що дозволяло досить чітко корегувати влучність артилерійського вогню, і тим самим, прискорило евакуаційні заходи в місті Запоріжжя.

Згодом перед частинами 274 стрілецької дивізії та батальйонами народних ополченців, що знаходилися на Хортиці, було поставлено бойове завдання якнайдовше обороняти острів з метою уникнення повторного захоплення його німцями. І червоноармійці утримували острів ще близько місяця – до початку жовтня 1941 р.

У той час з міста щодоби евакуювалося на схід не менше 620 вагонів з устаткуванням та іншими цінностями, а в окремі дні – біля 900. Всього з 19 серпня по 3 жовтня із Запоріжжя було вивезено 320 тисяч тонн вантажів. Для цього було використано більш ніж 16 тисяч вагонів.

У першу чергу евакуювалося майно Запорізького металургійного комплексу. Електрообладнанням «Запоріжсталі», яке вивезли під час евакуації, на Уралі та в Сибіру було доукомплектовано 25 заводів. Із Запоріжжя було вивезено 25 заводів союзного значення, 26 підприємств легкої та харчової промисловості.

Отже, історична роль вдалого Хортицького маневру, незважаючи на його невеликі розміри, величезна. Завдяки йому радянське командування досить вдало здійснило евакуацію устаткування, сировини та матеріальних цінностей з міста Запоріжжя, які у свою чергу стали досить суттєвим внеском у налагодження військового виробництва на сході країни.

ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ НАЗВАНИЕ "ХОРТИЦА" В СОСТАВЕ ТОПОНИМИЧЕСКОГО РЯДА

Топоним "Хортица" является одним из древнейших географических названий в топонимии земель современной Запорожской области, среди зафиксированных в письменных исторических источниках. Название крупнейшего днепровского острова отразилось в источниках и литературе, и, особенно в фольклоре, стало одним из символов запорожского казачества.

Значение названия "Хортица" в топонимии в том, что еще в древности географическое название "Хортица" стало основой топонимического ряда, состоящего из первичного топонима (название острова р. Днепра) и названий, которые от него образовались.

Остров Хортица был известен благодаря местоположению на торговом пути "Из варяг в греки", а также соседству с древней и удобной переправой через Днепр и языческому святилищу на самом острове. О языческом святилище на острове сообщал в середине X в. византийский император Константин Багрянородный (913 – 959). Наиболее вероятным представляется и происхождение названия "Хортица" от языческого бога Солнца Хорса, упоминаемого среди пантеона языческих богов в "Повести временных лет" под 980 г. Топоним также свидетельствует о том, какому богу было посвящено святилище.

Византийским информаторам Константина Багрянородного остров был известен под христианским названием – остров святого Григория (География). Не случайно и то, что в труде императора речь шла также о соседней Крайней переправе, с XVI в. известной в источниках как Кичкасская.

После введения христианства на Руси поклонение языческому богу стало неуместным, но топоним "Хортица" сохранился. Остров по-прежнему был известен благодаря своему соседству со стратегически важной переправой, получившей славянское название "Протолчье" (позднее – Кичкасская переправа). Именно в связи с переправой "Хортичий остров" впервые упоминается в "Повести временных лет" под 1103 г. при описании похода древнерусских князей в Нижнее Поднепровье, как место сбора войск.

Уже в древней Руси возник топонимический ряд – "Хортицей" стали называть не только днепровский остров, но и соседние объекты. Под 1223 – 1224 гг. летописи сообщали о том, что войска древнерусских князей в походе на реку Калку "сташа у реки Хортице,

на броду у Протолчии". Речь шла о современной балке - Верхней Хортице (она же Сухая Хортица, Канцеровка).

В 1594 г. Э.Лясота писал о трех речках Хортицах. Это – современные балки Верхняя Хортица, Средняя Хортица (она же Хортица Великая, Бабурка) и Нижняя Хортица. Это балки (в прошлом речки) впадают в Речище Днепра (Старый Днепр) напротив о.Хортицы. Тот же Лясота зафиксировал еще одно название топонимического ряда – остров Малая Хортица, местоположение которого до сих пор остается спорным.

Продолжение топонимического ряда, в основе которого лежит топоним "Хортица" относится к концу XVIII в. В 1790 г. были основаны меннонитские колонии (поселения) Остров Хортица (существовала до 1916 г., а совхоз под тем же названием до 1940-х гг.), Верхняя Хортица, в 1803 г. – Нижняя Хортица (теперь село Запорожского района).

В данный топонимический ряд входят и внутригородские объекты. В г. Запорожье (до 1921 г. – Александровске) были Хортицкая улица – от Прибрежной магистрали до современной улицы Горького, между улицами Украинской и Запорожской. Она была застроена в 1960-е гг. Ныне в г. Запорожье есть улица Хортицкое Шоссе, Хортицкий жилой массив и Хортицкий административный район, поселок Верхняя Хортица (территория бывшей меннонитской колонии, с 1969 г. окончательно в составе г. Запорожья).

Топоним "Хортица" содержит в себе также названия транспортных объектов (железнодорожных остановок и причалов речного пассажирского транспорта).

Таким образом, топоним "Хортица" и названия, которые от него возникли, представляют собой пример древнего топонимического ряда, который развивается и поныне.

Коновальчук Н.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ПРАВДИ В РОМАНІ

А. ЧАЙКОВСЬКОГО "САГАЙДАЧНИЙ"

(художнє висвітлення історії та побуту Запорожжя)

Унаслідок історичних і політичних умов у вітчизняному літературознавстві склалося так, що питання трансформації історичної правди в художню було питанням не стільки естетичного характеру,

скільки політичним. У сучасній науці відбулася переоцінка поглядів на цю проблему.

Питання трансформації історичної правди в художню, естетично осягнену дійсність полягає в тому, що художній текст "сприймає" дійсність інакше ніж вона є, тобто історична переконливість полягає не просто в калькуванні автором подій, що відбулись у минулому, а у створенні враження "живої історії", живого характеру. Тож перед нами постає питання спроможності митця об'єктивно аналізувати і відтворювати на сторінках роману історичне минуле, співвідношення історичного факту і художнього вимислу. Таким чином, історична правда - художньо переконливе відтворення законмірностей історії, провідних тенденцій історичного процесу. Під поняттям "художня правда" розуміють естетично перетворену істину. Так, історично-дійсним на сторінках роману виглядає намагання церковної верхівки повернути до православ'я молоде покоління шляхти та поставити на захист рідної віри реальну військову силу - козацтво. Для України 16-17 ст. питання збереження національної віри набуває політичного значення. Православна віра стає оплотом національної самобутності українців, їхньої політичної і національної свідомості. Питання вільного віросповідання нерозривно пов'язане з національно-визвольним рухом.

У романі зображений процес перетворення козаків із військових найманців на політичну силу, зародження нових відносин, нової психології, нового покоління козаків. Зображуючи козацьке повстання під проводом Косинського, Чайковський наголошує на тому, що його ватажки мали особисті причини для виступу, замість загальнолюдських та національних ідеалів. Породжене не жагою справедливості і звільнення, повстання має суто матеріальні витоки, а отже, позбавлене мети, політичної цілеспрямованості, з самого початку приречене на поразку. У романі виправдовуються Дем'ян та Северин Наливайки, вони - не зрадники і кати свого народу, своїх братів-козаків - це передові люди своєї епохи, які, не підтримуючи стихійного повстання, намагаються зберегти сили народу для уміло скерованої політичної боротьби. Пізніше, у Києві, Сагайдачний, безглузду акцію. Замість неї він пропонує прищеплювати козакам та простому народові ті світлі ідеали, які б не тільки зберегли народ від культурної асиміляції, але й стали найкращими керівниками в подальшій боротьбі за волю.

А. Чайковський, спираючись на власні розвідки, а також на розвідки сучасних йому істориків та етнографів, ретельно вимальовує

побут та звички козаків, ритуали (привітання, пізнання свого тощо). За романом відносини в козацькому товаристві мають ідеалістично-патріархальний характер. На чолі козацького товариства стоїть старший за віком справедливий ватаг, який користується повагою молодших. Козацька ватага відрізняється монолітністю. Характери козаків наділені чутливістю, навіть сентиментальністю. Вони можуть заплакати з горя або радощів.

Створюючи образ головного героя роману — Петра Конашевнча-Сагайдачного, автор вільно апелює до історичних фактів. Цьому сприяє те, що до нас дійшло дуже мало достовірних біографічних відомостей про життя реального Сагайдачного. В українському фольклорі мало згадок про нього. Тож авторській уяві забезпечений відносний простір. Автор не показує докладно формування особистості та світогляду майбутнього гетьмана. Події в романі не стільки впливають на його свідомість і формування характеру, скільки виявляють його. Образ Петра в романі дещо ідеалізований. Так, Сагайдачний наділений усіма чеснотами, які повинен мати козак. Одночасно він позбавлений вад, властивих козакам того часу. Перед нами - людина прекрасна видом і душею. Він одночасно лицар і інтелігент. Автор уникає "компрометуючих" фактів життя реального Сагайдачного для створення цілісного характеру. Письменник наділяє свого героя широкими поглядами на життя, робить його носієм просвітницьких ідей та ідеалів. Найширше просвітницькі погляди героя розкриваються під час його вчителювання у Києві. Поряд з Сагайдачним-козаком, Сагайдачним-політиком, Сагайдачним-поборником волі українського народу, подається ще одна сторона образу - Сагайдачний-педагог. А. Чайковський наділяє свій персонаж неабиякими педагогічними здібностями. Вчительська діяльність Сагайдачного має політичне підґрунтя - закріпити православну віру серед української шляхти, запобігти католиченню української верхівки. Діяльність Сагайдачного спрямована не тільки проти зовнішніх пригноблювачів народу - поляків. У своїх лекціях він викриває внутрішню загрозу: найперші, не менш жорстокі гнобителі народу, проти яких буде спрямований народний гнів, це - свої ж українські пани. Таким чином, проповідуючи рівність людей, Сагайдачний намагається об'єднати народні сили, щоб спрямувати їх для політичної боротьби, зменшити соціальну напругу всередині народу.

ЗАСЕЛЕННЯ МІСТ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ЗАПОРОЗЬКИМИ КОЗАКАМИ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVIII ст.

Після 1775 року уряд розпочав активний процес інтеграції Південної України в адміністративну, економічну та соціальну систему Російської імперії. Водночас в амбіційних зовнішньополітичних планах держави південному краю відводилась роль плацдарму. Реалізувати ці плани було можливо за умови економічної та соціальної стабільності новопридбаної території, яку уряд намагався досягти через впровадження широкомасштабної колонізації південного краю.

В історичній літературі зустрічається термін “міська колонізація”. Його використання є цілком виправданим. Першим етапом урядової політики в цьому напрямку були добре продумані заходи по залученню місцевого населення, в особі запорозьких козаків, до складу мешканців міст, фортець та слобод, які створювались у регіоні [1. 2].

Уже 18 червня 1775 року Г. Потьомкін видав наказ генералу П. Текелію про перепис населення території Запорозьких Вольностей. Цей захід, проведений з фіскальною метою, повинен був визначити кількість бажаючих переселитися до слобод, створених у Дніпровській провінції. Наказувалось призначити місця для влаштування слобод, “доглядаючи при тому, щоб дрібних і скрізь розпорошених селищ засновувати не дозволяти” [3; 167-168]. Для слобод рекомендувалось обирати місця в безпечних місцевостях біля великих шляхів “для зручного керівництва” [3; 168].

Далі були вжиті заходи для забезпечення умов запису колишніх запорожців до міщанства та купецтва. Запорозьке населення отримало право такого запису без утисків починаючи з 1776 року [3; 190].

Уряд всіляко прагнув забезпечити підтримку своїм діям з боку місцевого населення, керуючись цими мотивами і при будівництві повітових центрів. У 1776 році при пошуку місця для центру Слов'янського повіту губернатор М. Муромцев дійшов висновку, що найкраще на цю роль підходить адміністративний центр Січі, селище Покровське, яке і за часів Вольностей Війська Запорозького мало ряд ознак міста [4; 168]. Так селище отримало офіційний статус міста.

Запорозці не виявили особливого бажання переселятися до міст і уряд не міг покладатися на них у такій важливій справі. Тому впродовж останньої чверті XVIII – початку XIX століття створювався

механізм надання системи пільг особам, які мали намір оселитися в містах.

Уряд прагнув заселити міста за будь-яких умов. Переселенці отримували десятирічні пільги в сплаті податків, які подовжувались час від часу, кошти на будівництво та заведення господарства, право мати земельну ділянку на міській території тощо.

Залучення місцевого населення, передусім колишніх представників запорозького козацтва, було першим кроком уряду Російської імперії на шляху розбудови міст регіону.

Коробов О.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОГЛЯДІВ П.О.КУЛІША НА КОЗАЦТВО ПІД ВПЛИВОМ “ЛІТОПІСУ САМОВИДЦЯ”

Українському козацтву належало чільне місце в ієрархії дослідницьких орієнтацій П.Куліша. Тому, природно, виникає тема поглибленої інтерпретації та реконструкції поглядів П.Куліша саме в цій галузі. Загальним місцем у сучасній історіографії стала теза про зміну поглядів П.Куліша на українське козацтво. Дійсно, якщо порівняти ранні тексти П.Куліша 40-х рр. XIX ст. та тексти кінця 50-х – початку 60-х рр., то вже впадатиме в очі різниця. У ранніх творах П.Куліша помітна тенденція до романтизації козацтва, представлення козаків народними заступниками, власне втіленням “народного духу”. У творах кінця 50-х – початку 60-х рр. на зміну романтичному захопленню приходить більш зважений підхід; П.Куліш вже ставиться до козацтва більш критично, помічає в ньому “темні” сторони. Отже, сам факт еволюції поглядів П.Куліша на козацтво не може викликати сумнівів. Постає проблема – під якими впливами ця еволюція розвивалася. В історіографії існує традиція, яку започаткував Д.Дорошенко, за якою на П.Куліша великий вплив справив світ польської історіографії та польських джерел – саме вони змусили Куліша переглянути свої погляди на козацтво. Також висловлена думка про вплив “Літопису Самовидця” на Куліша. Думку Дорошенка перейняли пізніші дослідники, однак спеціального дослідження про вплив “Літопису Самовидця” на Куліша так і немає.

Отже, слід більш докладно розглянути вплив “Літопису Самовидця” на трансформацію ставлення П.Куліша до українського козацтва.

Варто нагадати, що саме П.Куліш став першовідкривачем “Літопису Самовидця” – це сталося в 1846 р., коли П.Куліш був

співробітником Київської археографічної комісії. Прикметно, що П.Куліш до кінця свого життя зберіг шанобливе ставлення до автора "Літопису" як до безпристрасного фіксатора подій, свідком яких він був. П.Куліш набагато вище ставив твір "Нестора малоросійської історії", як він називав Самовидця за інші козацькі літописи: "Засліплені видуманими літописами Грабянок, Величків, Кониських... українські історики ігнорують "Літопись Самовидця", котра малює козацтво таким, яким воно було". Творчість автора "Літопису Самовидця" імпонувала, була суголосною credo самого П.Куліша: "Не боятися свого відображення в дзеркалі, навіть тоді коли воно не лестить".

Наочно показати вплив "Літопису Самовидця" на творчість П.Куліша допоможе порівняння вибраних фрагментів з "Літопису" та Кулішевого науково-популярного твору "Хмельниччина" (1861).

"Літопис Самовидця"

Зараз [...] гдеколвек знайшлася шляхта, слуги замковіе, жидаи й уряди міські – усе забияли, не щадячи ані жон и дітей їх, маетности рабовали, костели палили, обвалювали, ксіонзов забияли, дворі зась и замки шляхецкіе и двори жидовськіе пустошили, не заставаючи жадного цілого. Рідкій в той криві на тот час рук своїх не умочил и того грабленія тих добр не чинил. И на тот час тута великая людем всякого стану значним была и наругання от посполитих людей, а найбільше от гултяйства, тоест от броварников, вынников, могилников, будников, наймитов, пастухов, же любо бы який человек значній и не хотіл привязоватися до того козацкого войска, тилко мусіл задля позбитя того

"Хмельниччина"

Де був замочок по городах, замкових слуг і урядників в купі з Жидами до ноги вирізували; де були костьоли чи кляштор католицький, все те палили, руйнували, а ксьондзів на руїнах вішали [...] Рідко хто з наших у крові на той час рук не вмочив, добро шляхетське або кляштор не шарпаючи. Велика на той час була туга значним людем, якого б не було стану, велика наруга од посполитих людей, а найбільш од гултяйства, що в козаки з броварників, винників, будників, наймитів, пастухів поприставали. Інший чоловік значний і не хотів до того війська встрявати та мусив, аби збутися докору та побоїв напоїв та кормів незвичайних, і в купі з гайдамаками шляхту і Жидову по замках і панських будинках добували, що не осталося на Україні жадного Жида чи шляхтича, а жінки шляхетські стали жінками козацькими.

насмівиска и нестерпимих бід в побоях, напоях и кормах незвичайних, и тії мусіли у войско и приставати до того козацтва. [...] И так на Україні жадного жида не зостало, а жони шляхецкіє зостали жонами козацкими.

... а там стоячи (під Замостям. – *Авт.*), орда с козаками по самую Вислу пустошили, также Волинь городи значніі повиймали: Острог Великий, Заславя, Луцко, Володимир, Кобрин, аж и Берестя Литовское.

Не тил жидов губили и шляхту, але и посполитим людем, в тих краях живучим, тая ж біда была, многіє в неволю татарскую пойшли, а найбарзій ремесники молодіє, которіє себі голови голили пополску, чуприну, пускаючи наверх голови.

Також і в інших місцях у “Хмельниччині” П.Куліш рясно використовує фрагменти із “Літопису Самовидця”, причому вибирає ті сюжети, які змальовують козацтво з непривабливого боку – П.Куліш ретельно переоповідає натуралістичні картини вибуху козацької стихії під час Хмельниччини, показує згубні наслідки кривавої війни на розвиток культури. Він доходить песимістичного висновку щодо державотворчого потенціалу козацтва – воно спромоглося лише знищити польську державність, натомість не створивши власної міцної та стабільної держави, завоювавши собі волю, козацтво не змогло відповідним чином нею розпорядитися і, згодом, було знищене російським царатом. У “Літописі Самовидця” П.Куліш побачив підтвердження своїм сумнівам щодо конструктивної ролі козацтва у нашій історії. Самовидець став своєрідним каталізатором який спрямував думку П.Куліша в річище критичного ставлення до козацтва, саме завдяки йому Куліш побачив у козащині ті темні

Держали його (Замостя. – *Авт.*) в обложенню, а тим часом в купі з ордою, по саму Віслу городи й села пустошили. Ще ж і на Волині значні городи супротив них не встояли. Острог Великий, Заславля, Луцьке, Владимир, Кобрин...

Не то Жидів, губили й шляхту, та й посполитим людем була тая ж погибель. Багато Орда і в неволю позаймала, а найбільш ремесників молодих, що польським звичаєм голови собі голила, чуприну поверх голови пускаючи.

сторони, які не бачив раніше. Продовження цих ідей П.Куліша ми бачимо в пізніших творах П.Куліша, насамперед це “Первий період козацтва од його початку до ворогування з ляхами”, та перших двох томах “Истории воссоединения Руси”.

Кравченко А.

НАЦІОНАЛЬНА КУЛЬТУРА

І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ

Залучаючись до світових загальнолюдських цінностей, Україна проголосила як мету створення сучасної демократичної правової держави, ядром якої є розвинене громадянське суспільство. У соціалістичну добу не держава створювала громадянське суспільство, а суспільство творило державу, передаючи їй частину своїх прав. Нині процес українського відродження зіткнувся з низкою перешкод, зокрема, духовного та культурного характеру.

В умовах інтелектуальної кризи потрібна нова цілісна політика в галузі освіти, науки й культури, спрямована на суттєвий розвиток інтелекту, духовності та громадянської свідомості нації. У цьому процесі, на нашу думку, провідне місце повинні зайняти навчальні заклади України, які мають можливість надати універсальну підготовку особистості: інтелект, знання, громадянську свідомість і моральні принципи через поєднання освітньої, наукової, культурної практики та суспільно-громадянського життя на державних посадах. Оволодіння інтелектуальною та громадянською культурою, поняття яких усе більш зближується, передбачає усвідомлення як специфіки вітчизняного досвіду пізнання, так і досягнень світової культури, науки, практики. Але сьогодні не вистачає достатніх можливостей включатися в сучасні наукові дискусії, інтелектуальне життя світової спільноти. Мережа Інтернет лише частково вирішує ці проблеми. Нам залишається поки що втішатися виступами українських олімпійців, братів Кличко, Руслани...

В умовах сучасної України держава повинна не тільки декларувати перспективи громадянського суспільства, але й активно підтримувати процес суспільного розвитку в цьому напрямку, зокрема у сфері національної культури: правова, матеріальна підтримка національних культурно-громадянських осередків (творчих спілок, народних та дитячих колективів); надання культурі національно-патріотичного характеру та змісту; підтримка зв'язків громадських

організацій України з громадськими організаціями та культурними центрами українців за кордоном. Також держава повинна активізувати видання сучасної наукової літератури, підручників та методичних розробок, комплектування бібліотек з різноманітних галузей науки і культури, а також навчальних дисциплін. Розвиток інтелектуальної культури безпосередньо сполучений з поширенням національної мовної політики й культури. А дух інтелектуальної, громадянської культури повинен пронизувати не тільки методику викладання навчальних дисциплін, але й взаємодію професорів та студентів, організацію соціального життя в навчальних закладах України.

Невичерпні виховні можливості має церква. На жаль, з екранів телевізорів ми часто бачимо святих отців, які супроводжують чергових кандидатів або освячують кіоск.

Загалом, процес творення громадянського суспільства є суперечливим і на його шляху виникає низка проблем об'єктивного та суб'єктивного характеру, що потребують негайного вирішення. Головною з них, як на наш погляд, є низький стан культури та духовності в суспільстві, як на глобальному рівні, так і стосовно окремих спільнот та особистостей. Без високої культури та духовності суспільства, особистості, що поєднують у собі, перш за все, такі якості, як гуманність, толерантність, розуміння найвищої цінності людини та людського життя, повага до людей інших держав, націй та рас водночас із самоповагою до себе, до своєї національної приналежності – буде неможливим успіх творення громадянського суспільства в Україні.

Проблеми національної культури в розбудові громадянського суспільства в Україні проявляються і в рамках певних регіонів, як, наприклад, Південних та Східних. Як і на світовому рівні вони пов'язані з наявністю різних світоглядних, релігійних позицій, а також з низьким рівнем культури та системи освіти. Коли мова йде про шляхи підняття рівня духовної культури суспільства, особистості, то один із головних шляхів до цього ми бачимо у покращенні системи освіти, у зростанні освіченості, а водночас і духовності громадян. Також неоднозначним є вплив на розвиток особистості різних сфер знання (наприклад, гуманітарних чи технічних).

Посилення ролі національної культури та освіти у формуванні позитивних особистісних якостей громадян можливе за умови відповідного аксіологічного спрямування навчального процесу. Сьогодні в Україні проблема аксіологічного спрямування навчального процесу в навчальних закладах є дуже актуальною. Причина одна - від змісту і спрямованості навчальних дисциплін, виховного процесу

залежить духовна, морально-психологічна культура молоді. Виходячи із сучасного стану особистості, неоднозначних соціально-культурних впливів на неї, спрямованість освітянського процесу в Україні має бути націленою на духовне збагачення і творчу діяльність особистості, що розкриває свої здібності до самореалізації та створення умов для саморозкриття інших людей.

Звичайно, при визначенні аксіологічної спрямованості навчально-виховного процесу потрібно враховувати як реалії сьогодення, так і прогнозовані перспективи українського суспільства. Саме враховуючи ці чинники, що можуть застосовуватися в процесі навчання, необхідно визначити пріоритетні цінності. Такими для України, очевидно, мають бути: цінності гуманізму, людської гідності, патріотизм, демократизм, соціальної ініціативи та відповідальності, національної самосвідомості. І Указ Президента про святкування Дня Державного Прапора України служить цій меті [2].

ЛІТЕРАТУРА

1. Кучма Л. Забезпечити послідовність політичного курсу: Виступ з нагоди 13-ї річниці Незалежності України // Урядовий кур'єр. – 2004. – 26 серпня. – С. 3-5.
2. Про День Державного Прапора України: Указ Президента України від 23 серпня 2004 р. // Урядовий кур'єр. – 2004, 28 серпня. – С. 2.
3. Бандурка С.М., Гречанко В.А. Влада в Україні на зламі другого і третього тисячоліття: Монографія. – Харків.: Вид. во Ун-ту внутріш. справ, 2000. – 304 с.
4. Відродження духовності // Історія України: Навч. посібник. – Донецьк: 1998. – 357 с.
5. Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення: Тези наук. доп. НАН України. Ін-т історії України та ін. – К.: 2001. – 101 с.
6. Дзюба І.М. Україна перед сфінксом майбутнього // Укр. істор. наук. – 2002. – № 3. – С. 20.
7. Злучко С. Національна культура і майбутнє України // Урядовий кур'єр. – 2002. – 9 лютого.
8. Кафарський В. Украина духовная: национальные и общечеловеческие ценности // Украина и мир сегодня. – 2001. – 13-19 января. – С. 10.
9. Коваль М.А. Українська ментальність як складова сучасного державотворення // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т.Г.Шевченка. Сер. Філософія, Політологія. – 2002. – Вип. 42/45. – С. 71-72.

10. *Культура та духовність// Історія України. – Львів: Світ. – 1996. с. 450.*
11. *Основні напрями етнополітики. Шляхи духовного відродження народу. К.: ЕКС Об, 2000.- С. 205.*
12. *Тюріна Т.Г. Духовне виховання й самовиховання цілісної людини// Педагогіка і психологія. –1999. - № 2. – С. 99.*
13. *Янукович В. Стратегії поступу – наукову підтримку. Виступ на сесії загальних зборів НАН України// Урядовий кур'єр. – 2004. – 30 квітня. –С. 3-4.*

Лиман І.

**МОНАРХИ І СИНОД У ПИТАННЯХ КЕРІВНИЦТВА
ПРАВОСЛАВНОЮ ЦЕРКВОЮ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
(ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ ХVІІІ – СЕРЕДИНА ХІХ ст.)**

У Російській імперії підпорядкування церкви державі автоматично передбачало безумовний пріоритет монарха в регулюванні духовних питань. Особисті вподобання вінченосних осіб, бачення ними місця церкви були суттєвим фактором, який не просто впливав, але в значній мірі і визначав сфери політики в той чи інший історичний період. Жоден із основних напрямків церковного життя не залишався поза контролем з боку голови держави. Контролем або безпосереднім, або опосередкованим.

Важливою ланкою світської влади, завдяки якій імператори здійснювали опосередкований контроль і керівництво духовним відомством, був інститут обер-прокурорів Синоду. З початку ХІХ ст. влада обер-прокурорів суттєво зросла, тоді як Синод поступово був трансформований в установу, яка мало чим відрізнялась від сформованих у результаті олександрівських реформ міністерств. Сам Синод протягом останньої чверті ХVІІІ – середини ХІХ ст. не став закладом, який би концентрував у своїх руках владу, що можна було б співвіднести з владою патріаршою. Такого не могло статися вже тому, що це суперечило б інтересам абсолютистської держави. Синоду була відведена скромніша роль провідника волі монархів. Звідси — чітко виражена тенденція бюрократизації системи, формально очолюваної Синодом, яка простежувалась протягом всього періоду, що розглядається.

Православна церква в південноукраїнському регіоні, який у останній чверті XVIII – середині XIX ст. не просто був включений в орбіту імперської політики, але вже був невід'ємною частиною Російської імперії, відчула на собі всі ті процеси, які відбувались у житті держави, причому житті не лише релігійному. Самі ж ці процеси обумовлювались у першу чергу абсолютистським, станово-бюрократичним, військовим характером імперії.

Увага Петербурга до церкви на Півдні України не була сталою ні хронологічно, ні тематично, ні територіально.

Пік інтересу до розбудови церковного устрою регіону припадав на правління Катерини II, і цей інтерес великою мірою визначався роллю Південної України в геополітичних планах імператриці. Підвищена увага, яка приділялась церкві регіону в перші роки правління Павла I, мала вже дещо іншу природу — імператор докладав зусиль до того, аби позбавити регіон тих особливих прав та привілеїв, які Південь отримав завдяки опіці Катерини. Відтепер розвиток церкви краю не входив у коло пріоритетних завдань, і Петербург час від часу проявляв велику активність щодо регламентації не церковного устрою в регіоні в цілому, але лише стосовно окремих його аспектів або ж територіальних складових Південної України.

Аспекти церковного устрою, яким приділялась спеціальна увага імперської влади, визначались тими пріоритетами, які мав Петербург у конкретні історичні моменти. Якщо південноукраїнський регіон в силу тих чи інших обставин займав особливе місце в реалізації певних планів центру, то і на церкву цієї частини імперії зверталась більша увага у зв'язку саме з цим. Так, зв'язку із розміщенням тут військових поселень, подіями Кримської війни тощо. Відповідно і першочергова увага приділялась забезпеченню релігійних потреб цих поселень, регламентації прав і привілеїв духовенства, яке обслуговувало військових.

Цим же певною мірою обумовлювалась і неоднакова зацікавленість імперської влади розвитком всіх складових церковно-адміністративної системи регіону. У ряді складових центр уваги потрапляли окремі населенні пункти. Причому одні з них викликали таку увагу в першу чергу у зв'язку зі своїм могутнім економічним потенціалом. Інші — через розміщення в них підрозділів збройних сил (згадаймо ті ж військові поселення, фортеці регіону). Треті — через знаходження в них православних мешканців, у поверненні яких до “панівної” віри

висловлювала зацікавленість вінченосна особа. Можна назвати і інші причини, через які релігійні споруди та духовенство цілого ряду населених пунктів півдня України потрапляли до поля зору центральних державних структур.

Неоднакова увага Петербургу проявилась і на рівні більш крупних церковно-адміністративних одиниць, включаючи рівень єпархіальний. Так, після 1836 р. досить чітко простежується значно більша зацікавленість центру в розвитку Херсонської й Таврійської єпархії аніж до єпархії Катеринославської й Таганрозької.

Підкреслимо, що ми ведемо мову про випадки, у яких Петербург регламентував виключно або ж переважно функціонування церкви на півдні України. Але несталисть уваги імперського центру до розвитку різних аспектів церковного устрою регіону знаходила втілення і в документах, які стосувались держави в цілому. І тут релігійне життя в південному краї відчувало ті ж коливання державної політики, що впливали на церкву всієї держави і кожної її частини.

Лимарєва А.

ЛЕГЕНДИ ПРО ОСТРІВ ПЕРУН У СИСТЕМІ НИЖНЬОНАДДНІПРЯНСЬКОЇ ФОЛЬКЛОРНОЇ ПРОЗИ

Д.І. Яворницький у своїх географічних та культурологічних дослідженнях запорізького краю «Запорож'є в остатках старини и преданиях народа», «Дніпрові пороги» та «Вольності запорозьких козаків» частково звертається до досліджуваної проблеми: описує місце розташування острова Перуна, його зовнішній вигляд, та надає декілька народних легенд про острів, але його дослідження носять історико-географічний характер; топонімічні легенди цього регіону окремим об'єктом досліджень не були, хоч вони входять у збірки ХІХ століття (Я. Новицький, Д. Яворницький); збірки не передруковувались, але легенди й мотиви з цих збірок використовувались у культурно-історичних роботах різних дослідників; у збірках легенд та переказів Нижньої Наддніпрянщини «Савур-могила» (Київ: Дніпро, 1990) та «Січова скарбниця» (Запоріжжя: ЗДУ) можна знайти декілька легенд про острів Перун, записаних Я. Новицьким, Афанасьєвим-Чужбинським, Д. Яворницьким у різних селах Катеринославського повіту від різних людей;

- фольклор Нижньонадніпряньського регіону став об'єктом досліджень М. Олійник-Шубравської у зв'язку з вивченням фольклорно-етнографічної спадщини Д. Яворницького, І. Павленко у зв'язку з вивченням історичної пісенності, Л. Іванникової у зв'язку з вивченням доробку Я. Новицького, М. Дольова у зв'язку з дослідженням українського козацтва, Г. Гончаренко в дослідженні історії вивчення та публікації фольклорної прози Нижньої Наддніпряниці;

- актуальність досліджуваної проблеми – невивченість фольклорного матеріалу регіону та сучасний підвищений інтерес до нашого краю;

- як зазначено і Д. Яворницьким, народні легенди про острів Перун часто відображують опис про скинення ідола Перуна Володимиром підчас прийняття християнства на Русі («Повість минулих літ», 988 рік). Але легенди нашого регіону містять доповнення про те, що сталося з Перуном після того, як він пройшов пороги;

- дослідник О.І. Гуржій вважає, що легенди Нижньої Наддніпряниці про Перуна та острів Перун є інтерпретованим переказом різних літописних свідчень (коментарі до «Дніпрових порогів» Д. Яворницького, с. 140). Однак люди, від яких записано легенди, звичайні селяни, навряд чи мали змогу читати ці літописи;

- основою слов'янського фольклору, як вважають дослідники, є міф про боротьбу бога грому та блискавки Перуна зі змієподібним ворогом. Цей міф можна відновити за білоруською та деякими іншими слов'янськими традиціями, а також за казковими та билинними трансформаціями. Про це писав ще О. Афанасьєв у роботі «Мифологические воззрения славян на природу», також реконструювали цей міф В. Топоров і Вс. Иванов у роботі «Разыскания в области славянских древностей». Можливо, змієподібним ворогом є бог худоби Велес;

- у легендах Нижньої Наддніпряниці можна побачити дуже цікаву трансформацію зв'язку Перуна зі Змієм: Перун, припливши з Києва за пороги, перетворюється на Змія. До того ж острів, за спостереженнями Яворницького, зовні дуже схожий на чудовисько;

- також легенди надають і такий варіант походження острову та його назви: по небу літав змій, потім впав у Дніпро, приплив до острову і оселився в Змієвій печері; чи зі сторони Києва приплив не ідол Перуна, а сам змій на острові;

- таким чином, особливість легенд Нижньої Наддніпрянщини в тому, що мотив змісборства може зніматися, а також у перетворенні Перуна на Змія;

- про те, що Змій не тільки не був ворогом людям, а навіть був дружньою істотою, розповідає легенда про Змія, що жив разом із козаками на острові Хортиця. Після того, як козаки покинули острів, Змій тужив за ними, і від цього йшов великий гул по Хортиці;

- таким чином, Змій і Перун у Нижньонаддніпрянських легендах зливаються, про що кажуть і інші народні назви острову Перун: Зміїна скеля, Зміїний острів. На острові є печера, яку називають Зміїною;

- без сумніву, Нижня Наддніпрянщина була для давніх слов'ян сакральним місцем шанування Перуна в часи язичництва, двоєвір'я, а можливо, й пізніше. На це вказує також велика кількість старих дубів, священного дерева Перуна, у нашій місцевості, у тому числі на острові Хортиця, на змитому острові Дубовому, де, за свідченням Яворницького, були самі дуби, та на Перуновім острові;

- аргументом цієї гіпотези є записи про сакральні дії (жертвоприношення) у нашій місцевості, що описав Костянтин Багрянородний у роботі «Об управленні імперією». Ці жертвоприношення робились після проходження небезпечних порогів на Дніпрі на острові святого Григорія під великим дубом. Вважається, що цей острів святого Григорія – це острів Хортиця, але це з більшою вірогідністю може бути острів Перун.

Маленко Л.

КОЗАЦЬКІ ВІЙСЬКА В СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVIII СТОЛІТТЯ

Протягом останньої чверті XVIII століття Південній Україні відводиться особливе місце у політиці російського уряду. Саме вона стає тим регіоном, де мали вирішуватися найважливі внутрішньо- та зовнішньополітичні завдання Російської імперії. Прагнення російської держави стати чорноморсько-середземноморською державою спричинило значні зрушення в усіх сферах життєдіяльності населення південного регіону. Південна Україна для початку мала перетворитися на щільно заселений і добре освоєний у господарському відношенні край. Ліквідація в 1775 році Запорозької Січі одразу поставила перед російським урядом ряд нових серйозних проблем. У російській державі традиційно так склалося, що вслід за перенесенням кордонів із

мусульманським світом, рухалось і козацьке населення. Урядова адміністрація була зацікавлена в таких колоністах порубіжних територій. Вони мали військовий та господарський досвід, були здатні себе захистити, успішно господарювати, забезпечувати всім необхідним і в разі раптової воєнної загрози ще й стати ар'єргардом армії. У мирний час козацьке населення несло прикордонну та карантинно-митну служби. Як приклад — оселення одразу по закінченню російсько-турецької війни 1774 року на новоствореному кордоні між Росією і Туреччиною козаків Нововербованого козацького полку. Мешканці по Бугу та Інгулу не тільки сумлінно несли прикордонну та карантинну служби на кордоні Російської імперії, а й успішно освоювали територію в 120.000 дес. землі. З оселенням таких поселенців на окраїнах Імперії уряд ще і кошти заощаджував на їх утримання та захист. А з ліквідацією Запорозького Коша у 1775 році південна ділянка російського кордону стала майже прозорою через відсутність контролю з боку урядової адміністрації над запорозьким козацьким населенням. Не контрольоване, а від того і небезпечне, стаціонарне населення на порубіжжі навіть при наявності військових укріплених ліній перетворювалося на ненадійний, вибуховий для Імперії матеріал. Адже дії мешканців колишніх Запорозьких Вольностей важко було передбачити. Ситуація ускладнювалась і тим, що з поступовим просуванням Російської імперії у Приазов'я та Причорномор'я посилилась і народна колонізація цього регіону за рахунок нижчих верст населення з різних куточків України і особливо з Лівобережжя, що значно збільшувало кількість і щільність небезпечних в урядовому розумінні мешканців. Наплив великих мас кругової відповідальності й охоплених духом підприємництва, створив особливу суспільну атмосферу на Півдні України. У разі виступів цієї маси волелюбного люду досягнення Російської імперії (насамперед воєнні і політичні) ставилися під серйозний удар. Однак припинити чи принаймні зменшити переселенський рух на південь було не на користь державі. Імперія була зацікавлена в якнайшвидшому заселенні й освоєнні стратегічно важливого регіону країни. Погіршення стосунків з Туреччиною і можливість нової війни вносили свої корективи — вони вимагали якомога більшої кількості населення на території південного краю, поставленого на державну службу з обов'язковим виконанням наказів урядової адміністрації, а також негайного вирішення питання гострої нестачі легкокінних підрозділів для участі у майбутніх військових кампаніях. Враховуючи всі ці обставини, російський уряд відмовився від політики відвертого

протистояння щодо колишніх запорожців і досить обережно ставиться до всього, що було пов'язане із запорозькою традицією.

Однак яким би толерантним не було ставлення російської урядової адміністрації до населення колишніх Запорозьких Вольностей у перші роки після руйнації Січі, вона обережно, але планомірно проводила політику уніфікації краю: запровадила новий адміністративно-територіальний поділ, утворила нові державні урядові інституції, започаткувала широкомасштабну урядову колонізацію та розробила заходи стосовно заведення населених пунктів, розгорнула будівництво міст, портів. Російський уряд вдавався і до різного роду заходів щодо колишніх запорожців. Він заохочував запорозьку старшину до військової та адміністративної служби, намагався сформувати із запорозького козацтва регулярні гусарські та пікінерські полки, оселити його в мастках нових господарів на правах поміщицьких підданих, перевести до військових поселень, тощо.

Централізаторська політика російського уряду на півдні України викликала серйозне незадоволення, насамперед, із боку колишнього запорозького козацтва. Саме воно втрачало все, що мало — від традиційного способу життя до засобів існування. Перед колишніми запорожцями постала дилема: при звичаїтися до нових умов життя, що означало поволі позбутися своїх прав, привілеїв і, навіть, належності до козацького стану, чи тікати на таку територію, проживання на якій гарантувало збереження козацьких традицій та звичаїв. В останній чверті XVIII століття з метою збереження належності до козацького стану, традиційного устрою, козацьких звичаїв відчутно стає помітним пересування запорозьких козаків як у межах Російської імперії, так і значний відтік козацького населення закордон.

Російська урядова адміністрація не чекала такого розвитку подій у справі із запорожцями. Запорозьке козацтво виявилось вкрай небезпечним для Російської імперії. Небезпека полягала не у військовій силі запорожців, а в першу чергу в самій присутності колишніх підданих Російської імперії на території ворога. Кількість козацтва в межах Османської імперії постійно зростала і необхідно було терміново створити альтернативу Задунайській Січі. Погрози та накази повернутися вже не спрацьовували. Гостро постає необхідність приборкати козачину як у середині Російської імперії, так і за її межами мирним шляхом.

Враховуючи популярність козацького способу життя на Півдні України, силу козацьких звичаїв та традицій серед місцевого населення, майбутнє було за іррегулярними формуваннями, які б в

загальних рисах (як-то: формою організації, функціями, назвою) нагадували козацькі війська. Утворення іррегулярних військових з'єднань зі збереженням традиційних форм, які мали б підтримку з боку місцевого населення, було чи не єдиним засобом зберегти соціальну стабільність на українському Півдні, сприяти швидкому втягненню козацтва у нові відносини краю, створити альтернативу Задунайській Січі та сприяти поверненню колишніх російських підданих із турецьких володінь.

Чергове загострення стосунків з Туреччиною і можливість війни вносило свої корективи у вирішення питання щодо терміну оформлення іррегулярних військ на півдні України. На перше місце виходить міркування державної безпеки. Протягом короткого проміжку часу створюються п'ять козацьких військ — Грецьке (Албанське) (1775–1859), Кримсько-татарське (1784–1863), Бузьке (1785–1817), Катеринославське (1787–1796) Чорноморське (1788–1792). Створення іррегулярних формувань на Півдні України в останній чверті XVIII не є випадковим явищем. Це виважена і добре продумана політика високопоставлених осіб, а згодом й урядової адміністрації в цілому, спрямована на взяття під повний контроль небезпечного для Російської імперії населення Південної України, шляхом притягнення його до державну військову службу; створення альтернативи Задунайській Січі, що мало сприяти поверненню колишніх російських підданих у межі держави; утворення безздатних військових підрозділів легкої кінноти для зміцнення південноукраїнського кордону й участі у майбутніх воєнних кампаніях з Османською імперією.

Погоджуючись на створення козацьких військ на півдні України, уряд разом з тим розумів, що це тимчасовий захід. Тому й не поспішав юридично визначити стан козацтва та створювати на відведених для поселення козацьких військ територіях нові адміністративно-територіальні одиниці. Як тільки Росія переможно закінчила чергову війну з Османською імперією і підписала Яську угоду 1791 року і тим самим укріпила свої позиції на Дунаї і чорноморському узбережжі, одразу почала акцію по усуненню козацьких формувань з території Південної України. Протягом короткого часу (з 1792 по 1797 роки) з південноукраїнських земель зникли всі козацькі війська, які відіграли помітну роль у попередній війні і за період свого існування в регіоні зайняли чільне місце у військовій та соціально-економічній структурах Російської імперії.

КАЗАЧЬЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО: ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ, СФЕРА ПРИМЕНЕНИЯ

Законодательное пространство, определяющее взаимоотношения казачества и государства формировалось, по меньшей мере, с периода княжений Ивана III и Василия III, то есть с периода первых достоверных упоминаний о казачестве в русских летописях. Основной организационной формой существования казачьего населения в дореволюционной России были казачьи войска – Донское (старшинство с 3 января 1570 г. по старому стилю), Кубанское (с 1696 г.), Терское (с 1577 г.), Уральское (с 9 июля 1591 г.), Оренбургское (с 1574 г.), Сибирское и Семиреченское (с 6 декабря 1582 г.), Забайкальское, Амурское и Уссурийское (с 20 августа 1655 г.), Астраханское (с 28 марта 1750 г.), а также казаки Иркутского и Енисейского казачьих дивизионов (старшинство не установлено, "Положения" приняты в 1910 г.). Помимо вышеперечисленных существовали упраздненные казачьи войска и войска, бывшие на положении казачьих – чугуевские и бахмутские казаки, Бугское, Екатеринославское, Дунайское (Новороссийское), Украинское, Азовское, Ставропольское калмыцкое, Башкиро-мещеряцкое, Крымское татарское и Греческое (Албанское) войска, а также временные части, бывшие на положении казачьих (пандурские, литовские казаки и др.). Естественно, что все эти казачьи сообщества, так или иначе, включались в законодательное пространство государства.

Условно казачество можно разделить на части, сформированные государством для выполнения специальной службы и инкорпорированные вольные казачьи сообщества, попадающие в сферу влияния метрополии – России по мере расширения границ государства. Первым этапом в развитии казачьего законодательства можно считать период с конца XV – начала XVI вв. до конца XVII в.

Законодательство данного периода для "государевых казаков" затрагивало исключительно вопросы регламентации государственной службы и ее обеспечения. Вопросы прохождения службы городскими казаками регламентировались "Уставом сторожевой станичной службы", составленным М.И. Воротынским по указанию Ивана IV.

В дальнейшем порядок прохождения службы и ее вознаграждения уточнялись, и закрепились в Соборном Уложении 1649 г. в главах XVI, XIX, XXIV. (что было значительно ниже жалованья других ратных людей по прибору).

В XVII в. ситуация существенно не меняется. Фактически новый этап экспансии российской государственности на вольные казачьи земли и, соответственно, второй этап в развитии казачьего законодательства, охватывает период с конца XVII до последней четверти XVIII вв.

Этот период характеризуется расширением притязаний правительства на управление вольными казаками, попытками последних отстоять свои вольности. Городовые казаки как особый разряд служилых людей исчезает вместе со стрелецким войском. Слободские казачьи полки в 1765 г. переформируются в регулярные гусарские полки. Однако процесс создания особых частей в XVIII в., находящихся на положении казачьих не прекращался, что во многом обуславливалось потребностью государства в военной силе и невозможность удовлетворить ее исключительно регулярными войсками. В рассматриваемый период были учреждены либо получили законодательное оформление многочисленные части: 1700 г. – Чугуевские казаки; 1732 – Волгское войско на Царицынской линии; 1736 – казачья часть в Оренбурге; 1748 – получили военное устройство Бахмутские казаки; 1750 – учрежден полк из Астраханской казачьей команды; 1770 – Моздокский полк; 1787 – Екатеринославский казачий корпус; 1788 – Войско верных казаков, позже – Черноморское и др. Из перечисленных продолжали свое существование только те казачьи войска, которые решали не только краткосрочные тактические задачи текущих войн (обычно служивших поводом для создания казачьего подразделения), но пригодные для решения стратегических задач колонизации и хозяйственно-экономического освоения окраинных территорий.

Правительство, в рассматриваемый период было занято "приручением" вольного казачества. По окончании этого процесса законодательство для Донского войска послужило образцом для остальных казачьих войск. Важнейшими вехами этого процесса стало подчинение казачьих войск 3 марта 1721 г. (по старому стилю) военной коллегии (12). Важнейшим событием указанного периода стала реформа порядка управления Донским войском кн. Г.А. Потемкина-Таврического

В 1830-50-е гг. изданные ранее положения по отдельным войскам были доработаны и подготовлены новые: 1835 г. – для Донского войска; 1840 г. – для Оренбургского; 1842 г. – для Черноморского; 1845 г. – для Кавказского линейного и Астраханского; 1846 г. – для Сибирского войска. Сфера регламентации данных

положений осталась прежней – управление, служба и повинности, льготы и привилегии.

Во второй половине XIX – начале XX вв. завершается процесс формирования казачьих войск Российской империи. В 1851 г. было принято постановление об организации Забайкальского войска, 1858 г. – Амурского, 1867 г. – Семиреченского, 1889 г. – Уссурийского войска. В 1910 г. были утверждены положения об Иркутском и Красноярском казачьих дивизионах.

Одновременно с созданием казачьих войск продолжалось развитие и совершенствование системы казачьего законодательства четвертого периода, в котором можно выделить три этапа. Первый этап: с конца 50-х гг. XIX в. до 1880-х гг. Второй этап охватывает время от контрреформ Александра III и до начала русско-японской войны. Третий этап ограничивается хронологическими рамками 1904 – 1914 гг.

Мільчев В.

ЛИСТУВАННЯ КОШОВОГО ОТАМАНА КОСТЯ ГОРДІЄНКА – ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗАПОРОЖЖЯ ПОЧАТКУ ХVІІІ СТ.

Усе, що нам відомо про кошовування К.Гордієнка на Запорозжжі безпосередньо перед, підчас та після виходу Війська з-під російської протекції, зводиться до нечисленних праць українських істориків XIX – XX ст. – Д.Яворницького та А.Кашенка.

У фонді № 89, Російського державного архіву давніх актів (м.Москва), за 1705 р., зберігається справа під № 8. У цій справі, що міститься на 172 аркушах зі зворотами, представлено 82 документи. У них міститься чимало інформації з історії Запорозького Війська часів кошового отамана К.Гордієнка, зокрема, матеріали його листування з думним дяком О.Українцевим.

До цього були відомі лише матеріали листування К.Гордієнка та О.Українцева в копіях 1730-х рр., які зараз зберігаються в Архіві зовнішньої політики Російської імперії та свого часу були використані Д.Яворницьким (АЗПРИ, ф. 124, оп. 124/1, 1734 р., спр. 6.):

- Лист О.Українцева до К.Гордієнка, від 21.05.1705;
- Лист К.Гордієнка до О.Українцева, від 24.05.1705 р.;
- Лист О.Українцева до К.Гордієнка, від 25.05.1705 р.;
- Лист К.Гордієнка до О.Українцева, від 31.05.1705 р.

Серед виявлених, на сьогоднішній день, у російських архівосховищах комплексів документів, які містять епістолярії

К.Гордієнка та О.Українцева, комплекс справи № 8 (за 1705 р.) з фонду № 89 Російського державного архіву давніх актів є більш повним, оскільки більший на 4 одиниці та окрім вже згаданих, включає додатково:

- Лист О.Українцева до К.Гордієнка, від 20.06.1705 р.;
- Лист О.Українцева до К.Гордієнка, від 22.06.1705 р.;
- Лист К.Гордієнка до О.Українцева, від 27.06.1705 р.;
- Лист К.Гордієнка до О.Українцева, від 28.06.1705 р.

Результати вдалих російсько-українських походів 1696–1699 рр. на турецькі фортеці в пониззях Дніпра та Дону було закріплено в статтях Константинопольського трактату 1700 р. На 1704 р. припала перша спроба російського уряду провести демаркацію кордонів із Туреччиною. Однак, влітку 1704 р. розмежування завершено не було через те, що не вдалося досягти придатного для обох сторін варіанту. Звісно ж, що спроба уряду прокласти державний кордон з Туреччиною по південному краю запорозької території викликала невдоволення Коша. Відтак, реакція його на заплановане поновлення діяльності межової комісії, навесні наступного 1705 р., була прогнозовано негативною. За таких умов розпочалася діяльність комісії навесні 1705 р.

Російський комісар, думний дяк О.Українець отаборився на р.Інгулі наприкінці травня 1705 р. Місце проведення комісії не випадково було призначено в цьому районі. Справа в тім, що саме ця ділянка російсько-турецького кордону потребувала наземної демаркації, у той час, як його південно-східна межа проходила водними бар'єрами – річками Кінською та Бердою, які традиційно виступали рубежами лівобережної частини Запорожжя. Тобто розмежування російсько-турецького кордону на півдні України мало звестися до визначення його лінії від місця впадіння р.Синюхи до р.П.Бугу, де також зходилися кордони Туреччини та Річчі Посполитої, і до р.Дніпра. Відповідно в інтересах турецької сторони було аби ламана лінія кордону на цій ділянці пройшла якомога північніше, а в інтересах російської – як далі на південь.

Подібна постановка питання зачіпала кровні інтереси запорозького козацтва, оскільки пониззя Дніпра, Інгулу та П.Бугу, з їхніми багатими рибними та звіриними ловлями, соляними озерами та вкращеннями лісів (які мали неабияке господарче значення в умовах степової зони), належали до споконвічних місць сезонно-промислової активності населення не тільки Запорожжя, а й північніших українських земель. Це був фактор, який необхідно було враховувати під час проведення лінії кордону, тим більше, що невдоволення

політикою Росії по відношенню до Війська в середовищі запорожців і так вже сягало критичної позначки. Тому не дивно, що опинившись на запорозьких володіннях думний дяк розпочав листування з кошовим отаманом К.Гордієнком, яке тривало трохи більше місяця (21 травня – 28 червня).

У міру обміну листами, обидві сторони досить чітко визначили свою позицію один до одного, а також по відношенню до майбутнього розмежування. Перший обмін кореспонденцією характеризується ззовні доброзичливим ставленням К.Гордієнка до російського комісара та дорученої йому місії – за умови, що будуть враховані інтереси Війська. Після того ж, як з'ясувалося, що кордон, скоріш за все, пройде набагато північніше гирл та лиманів, причому його лінію буде проведено не лише суходолом, а й водою по Дніпру, позиція кошового змінилася докорінно. На адресу думного дяка лунають явні та приховані загрози. Уже не криючись, К.Гордієнко у присутності гінців, що привозили листи від О.Українцева, висловлює своє невдоволення діями цього представника російського уряду. Змінюється тон його послань до думного дяка. Відтепер він сповнений гіркої іронії та їдучого сарказму.

Спроба дійти спільного знаменника в переговорах зазнала повного фіаско. Отримання К.Гордієнком царської грамоти, яка підтверджувала повноваження О.Українцева в справі розмежування кордону з Туреччиною та загрожувала всілякими карами в разі непокори та спротиву, остаточно затвердила його, січову старшину та все Військо в думці про те, що вірна та хороbra служба запорожців цареві, у кампаніях 1696 – 1699 рр., була марною тратою часу. Участь у взятті Кизикерменю, Ісламкерменю та інших турецьких фортець у пониззі Дніпра, яка мала б гарантувати врахування інтересів Війська під час переговорів із турками, було швидко забуто. В останньому листі К.Гордієнка до О.Українцева, датованому 28 червня, наголошувалося, що попри отримання царської грамоти, Військо впевнено в абсолютній нелегітимності та шкідливості розмежування кордону. Після цього кошовий обірвав будь-які стосунки не тільки з О.Українцевим, а й з іншими представниками російської влади. Очевидно, що в цей час керівництво Війська знаходилося в шоківому стані – чергового разу було брутально поперано його права та свободи. Якщо зведення на території Запорожжя фортець у Богородичному та Кам'яному Затоні мало бодай формальні законні підстави (з огляду на сюзеренітет Росії над Запорожжям), то віддача найкращих промислових земель споконвічним ворогам взагалі не вмещувалася в уяві. Фактично Запорожжя самоусунулося від подальшої участі в

переговорах, не вбачаючи перспективи їх продовження. Таким чином, листування К.Гордієнка з О.Українцевим цілком реально зображує нам ті драматичні обставини, у яких відбувалося проведення прикордонної комісії 1705 р. Скажемо більше: у них криється ключ до розуміння причин підтримки К.Гордієнком свого залятого ворога І.Мазепи у його антимосковському виступі та переходу Війська Запорозького під кримську протекцію.

Мірущенко О.

ГЕОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ НОВОЇ СІЧІ

Вплив геополітичного становища на економічний розвиток Запорожжя характеризується двома критеріями. Перший - це боротьба за земельні ресурси, яку протягом всього свого існування вела Нова Січ, другий - це відігравання Запорозькими Вольностями ролі транзитної території, по якій проходили важливі торговельні шляхи.

По першій проблемі слід відзначити, що в часи Нової Січі запорожці боролись за землі на північному, південному та східному напрямках.

На північних територіях завдання, які вирішували запорожці, суперечили планам російського уряду, для якого вирішення "південного питання" набуло пріоритетного значення. Проте, Запорозького, яке також розраховувало розвивати ці території та засновувати на них господарства, які б мали давати прибутки.

Варто підкреслити, що на цьому напрямку російської територіальної політики найбільше відчувався вплив традицій, в основу яких було покладено залучення до складу Російської держави нових територій, їх заселення, господарче освоєння та використання з урахуванням специфіки економічних можливостей. При цьому були розроблені механізми цієї політики, які передбачали введення військ із метою встановлення контролю над територіями, заснування укріплених міст, або лінії фортець на прикордонних землях і початок їх інтенсивного заселення, створення нових губерній. Щоб не порушити традиційних економічних укладів у регіонах, за ними зберігалась певна автономія з подальшим посиленням економічного тиску та підпорядкуванням того укладу, що склався на нових землях, власним економічним потребам.

По всій Російській імперії уряд створив нові органи місцевої влади, які втілювали в життя урядову політику в регіонах. Крім того

уряд прагнув отримати й фінансові прибутки з населення нових територій, зважаючи при цьому на специфіку економічного розвитку кожної територіальної одиниці та на традиції місцевого населення.

Для періоду Нової Січі характерне поступове втручання російського уряду в традиційний запорозький уклад. Утім, у 30-х-40-х рр. XVIII ст. Російська імперія ще не мала достатнього резерву для економічного освоєння південно-українського регіону. Тому уряд давав можливість розвиватись економіці Вольностей, тим самим угіддя на цій території не залишались не розробленими. Прагнучи забезпечити свої інтереси на прикордонних із Запорожжям землях, російський уряд почав заселяти ці території військово-землеробським населенням. У 1746 р. було наказано поселити 9 ландмілицьких полків на прикордонні між Гетьманщиною та Військом Запорозьким. Цим полкам було надано 40 верст землі на північ, у межах України, та 30 верст на південь, у запорозьких межах. Отже, під нове військове поселення відійшли землі запорожців по лівому берегу Орелі. Це спонукало Військо Запорозьке вживати контрзаходів, і Кіш став активно залучати до Запорожжя населення сусідніх територій.

Надалі Росія діяла вже у відповідності до тієї традиції, що склалась на той час у державі, що означало більш активний наступ на територію Вольностей.

Питання північних територій запорожці підіймали під час роботи депутації 1755 р. Переговори про північні території йшли й під час роботи депутатів у столиці в 1759 р. Земельне питання переходило трохи в іншу площину - наголос із повернення запорозьких земель, відведених під слобідське поселення переносився на невтручання слобідчан у межі Вольностей.

У 50-х рр. XVIII ст. виділялися кілька напрямків боротьби за Самарські землі. Для впорядкування процесів, які відбувались між запорожцями та старосамарцями, уряд вирішив вдатися до розмежування угідь. У роки правління Катерини II відбулися зміни в територіальній політиці російського уряду. Не отримавши реальних економічних вигід від колонізації краю, Російська імперія повела більш рішучий наступ на південноукраїнські території. Урядом скасовувались сербські поселення, які не дали Російській держав належних економічних перспектив, натомість засновувалась Новоросійська губернія. Залюднення цих місць почалось ще в 1763 р., коли указом 11 червня до Нової Сербії дозволялось приймати усіх бажаних, навіть кріпаків, які жили за поміщиками менше десяти років. Нове заселення північних територій викликало нову хвилю суперечок між запорожцями та новопоселенцями.

Депутації 70-х рр. не вирішили територіальних проблем, і ситуація на північних запорозьких землях залишалась напруженою.

Через напруженість ситуації на північних землях, запорозькі господарства все частіше пересувались до південних територій, що загострювало запорізько-татарські взаємини, особливо через втручання у вирішення конфліктних питань московської адміністрації.

Вплив геополітичного фактору на східному напрямку був тісно пов'язаний із стосунками Коша з Військом Донським. Ці стосунки варто розглядати з двох позицій - внутрішньої, коли обидва Війська висували одне одному претензії стосовно володіння територіями і в цьому питанні апелювали до російського уряду, та зовнішньої - коли запорожці, проходячи донськими землями, засновували господарства не лише на нейтральній території, але й на кубанських землях, які належали до Османської імперії. На вирішення цього питання як в першому, так і в другому аспектах впливав російський уряд, який був зацікавлений у встановленні чіткого східного кордону між Запорожжям і Доном.

Молдавський Р.

НОВА ДНІПРОВСЬКА ЛІНІЯ – ОСТАННІЙ ЕТАП ЛІКВІДАЦІЇ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА

Рішення про ліквідацію Нової Січі було прийнято після завершення російсько-турецької війни 1768-1774 років. Катерина II видала указ, в якому безпідставно звинувачувала запорожців у державній зраді, наказала заарештувати козацьку старшину, розпустити запорозьке військо, зруйнувати Січ. Наприкінці травня 1775 року царське військо під командуванням генерала П. Теккелі вступило у запорізькі володіння. П'ятого червня урядові війська захопили і зруйнували Нову Січ. Ця подія стала логічним завершенням політики царського уряду щодо Нової Січі.

Від самого початку створення Нової Січі у 1734 році царський уряд проводив політику, спрямовану на обмеження її автономного устрою. Того ж року Січ було підпорядковано київському генерал-губернатору. У 1735 році з метою посилення контролю за діяльністю запорожців за 2 км від Січі було збудовано Новосіченський ретрашемент. У 1752 році на землях Бугогардівської та Кодацької паланок утворено Нову Сербію. Постійно проводилася ізоляція земель Запоріжжя за допомогою розміщення російських полків. У 1764 році до новоствореної Новоросійської губернії було приєднано запорізькі

землі по р. Інгул, і нарешті в 1770 році на півдні володінь Нової Січі розпочалося будівництво Нової Дніпровської лінії.

Нова Дніпровська лінія – це система прикордонних укріплень, збудована 1770–1774 роках для оборони південних кордонів Російської імперії від нападів турків і татар. Будівництво Дніпровської лінії розпочалось у зв'язку з переміщенням кордонів Російської імперії на південь і втратою оборонного значення Української лінії. Нова Дніпровська лінія простягалася територією України майже на 200 км від Дніпра до Азовського моря вздовж річок Конки і Берди. Нова Дніпровська лінія складалася з 7 окремих фортець. Фортеці Дніпровської лінії (Олександрівська, Микитинська, Григорівська, Кирилівська, Олексіївська, Захарівська, Петровська) були розміщені на відстані близько 30 км одна від одної. Охоронну службу в фортецях несли козаки. Після приєднання в 1783 році Кримського ханства до Російської імперії Нова Дніпровська лінія втратила воєнно-стратегічне значення. Після цього фортеці Нової Дніпровської лінії були за наказом імператриці Катерини II переведені в статус міст та посадів.

Таким чином, вирішуючи головне зовнішньополітичне питання – здобуття виходу до Чорноморсько-Азовського узбережжя, царський уряд водночас вирішував важливу внутрішню проблему – ліквідацію автономного утворення в самодержавно-кріпостницькому організмі Російської імперії.

Як зазначалося вище, наступ на запорозькі землі було розпочато ще за часів заснування Нової Січі. Створення Нової Сербії та Слов'яносербії, виділення в окрему адміністративну одиницю Новоросійської губернії, що вело до захоплення запорозьких земель, викликало протести з боку запорожців. Тому поруч з депутаціями до царського двору і посиленнями на “старовинні права і вольності” запорожці застосовували таку форму боротьби, як напади і руйнування поселень на територіях, котрі вони вважали своїми.

Останнім етапом у наступі на запорозькі землі стало створення Нової Дніпровської лінії. Будівництво розпочалося в 1770 році невдалою спробою побудувати Олександрівську фортецю. Для Росії не вдалося побудувати Петровську фортецю, Олександрівську фортецю, та пізніше побудована Петровська фортеця, стали надійними тилловими базами за допомогою яких було налагоджено постачання припасів до російських військ. Для запорозького козацтва будівництво нових фортець принесло нові зазіхання на їхні права. По-перше, це стосувалося поземельних прав Запорозької Січі, з одного боку, відбувалося заселення нових фортець стороннім населенням, з іншого боку, посилювалося користування

землями, що належали козакам. Ці землі Катерина II роздавала російським поміщикам. По-друге, Січ втрачала своїх підданих, які перебиралися до фортець. Це приносило великі матеріальні збитки, в першу чергу козацькій старшині.

Усе це не могло не бентежити запорозьку старшину, але в той же час вона до останнього сподівалася, що це не призведе до катастрофічних наслідків. У листі атамана Калнишевського до військового писаря все пояснюється “військовим часом”. Але прибуття перших військових транспортів викликало тривогу серед запорозьких козаків. Тим більш, що Кіш навіть не був попереджений про початок будівництва. Будівництво фортець супроводжувалося руйнуванням козацьких зимівників – не вистачало будівельного матеріалу, варварським вирубуванням лісів по берегах Дніпра, Мокрої та Сухої Московки, розоренням овочевих плантацій, прямими грабежами, реквізицією худоби та ін. І якщо раніше зазіхання на запорозькі землі мали так би мовити поодинокі випадки – окремі редути, ретрашементи, то тепер широкомасштабне будівництво було новим і останнім етапом в існуванні запорозьких вольностей.

Мороко В.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ПРОТИ СПІВЦЯ ХОРТИЦІ: ПЕРШИЙ УДАР ПО МИКОЛІ КИЦЕНКУ

На гребені чергової хвилі боротьби з “проявами буржуазного націоналізму” в 1972-1973 рр. було поховано проект спорудження меморіального комплексу запорозького козацтва на о. Хортиця. Тоді ж рекомендаціями Кисва, вчинили ідеологічну розправу над М. Киценком, котрий протягом кількох років робив все можливе і, навіть, неможливе для прискорення втілення проекту в життя. На жаль Киценко і його однодумці не встигли довести справу до кінця. Ця драматична сторінка біографії палкого патріота рідної землі загалом висвітлена досить повно.

Менш відомо про те що, першого удару по М. Киценку завдали двома роками раніше. Партійні ретрогради ще не ризикували відкрито виступати проти увічнення минулого українського козацтва, оскільки відповідні попередні роботи на Хортиці здійснювались з благословення ЦК КПУ й П. Шелеста особисто.

Але після “Празької весни” вже набирав обертів процес загвинчування ідеологічних гайок. І Запорізький обком КПУ, особливо

його секретар В. Петрикін, з ентузіазмом “тащив і не пушав”. Сусіди з Дніпропетровська ініціювали цькування О. Гончара. У Запоріжжі підтримали колег, також організували масові засудження “трудящими” і рядовими комуністами крамольного “Собору”. Але хотілося власного оригінального внеску в боротьбу з “відхиленнями від партійної лінії”. Кращої кандидатури для побиття, ніж М. Киценко, годі було б шукати. Він давно вже був “білою вороною” у стані партійних і радянських функціонерів. Відсутність у заступника голови облвиконкому номенклатурного чванства, неймовірна закоханість у Запорізький край, його козацьку минувшину надзвичайно дратували.

Привід для розправи знайшли після виходу з друку 1969 р. брошури М. Киценка “Запоріжжя у бурях революцій”. Раніше, у 1967 р., вже побачила світ “Хортиця в героїці і легендах”. Але тоді виступати проти автора, до якого, як вважалося, прихильно ставляться “вгорі”, не наважилися. І два роки потому обережні запорізькі можновладці ще не чіпали “Хортицю...”. А от час розібратися з іншою працею настав. Відповідні події дозволяють відтворити матеріали і документи обкому КПУ в Державному архіві Запорізької області.

Невелика книга М. Киценка знайомила з хронікою 1905-1907 і 1917 рр. у краї. М. Киценко не був дисидентом і розглядав історію революційних заворушень з позиції цілком ортодоксального комуніста. Але це якраз і прикметно. Його тогочасна персональна справа служить показовим прикладом цькування навіть у цілому лояльних до системи осіб, провина яких полягала в тому, що вони дозволяли собі розкіш публічно виявляти любов не лише до КПРС.

Були організовані негативні рецензії. Найрозгромнішу, на 17 сторінках, написали завідувач обласним партархівом та один із вузівських суспільствознавців (тут і далі прізвища з етичних міркувань опускаємо). На основі останньої “спеціалісти” – викладачі кафедр марксизму – лєнінізму вузів міста – підготували для обкому доповідну записку з найретельнішим посторінковим аналізом “помилко” роботи. Кожний із укладачів доповідної сам по собі був цілком порядною людиною. Але жоден не набрався сміливості хоча б під якимось приводом ухилитися від покладеної на нього місії. Усі знайшли собі виправдання. Уже в наш час один із підписантів у розмові з автором цієї публікації відверто зізнався: “Мене щойно взяли з району в область, повернення назад не входило в плани”.

Доповідна насичена дрібними причіпками. Найсерйозніший із закидів – у брошурі ніби – то повністю ігнорувалися “Нариси історії Запорізької обласної партійної організації”. До речі, це конкретне зауваження “спеціалісти” формулювали, очевидно, цілком широко. Вони

були авторами “Нарисів” й Киценко не бажаючи того мимохідь зачепив їхні амбіції. До доповідної записки додавались й пояснення на 14 сторінках М. Киценка та позитивні відгуки на книгу на шпальтах обласних газет.

17 лютого 1970 р. бюро обкому КПУ розглянуло питання “Про серйозні викривлення й помилки, що допущені в брошурі М. Киценка “Запоріжжя в бурях революцій”. Розгляд почався із традиційного лицемірства. Мовляв, в обком звернулися стурбовані комуністи (називалися прізвища суспільствознавців), що й послужило причиною засідання. М. Киценко спробував захищатись, але це лише розлютило вершителей його долі. Йому закидали низку серйозних помилок – починаючи з некритичної оцінки стану економіки краю в кінці XIX – на початку XX ст.(відповідно до партійної схеми ця оцінка повинна була бути суціль негативною) і закінчуючи такою крамолою, як неточне висвітлення історії партії та громадянської війни, недостатня увага до зображення ролі Леніна в розгортанні революції на Запоріжжі.

Було прийнято рішення строго вказати М. Киценку та засудити його поведінку на бюро, котра виявилася “у категоричному запереченні серйозних і явних викривлень і помилок”. Вказали й редакторам “Запорізької правди” та “Комсомольця Запоріжжя”, які “не розібралися” й опублікували схвальні рецензії на працю М. Киценка.

Так починалася атака на знаного патріота української землі, яка згодом на тлі рішення про перепрофілювання історико-культурного заповідника запорозького козацтва завершилась засудженням “Хортиці в героїці і легендах” та усуненням М. Киценка з посади заступника голови облвиконкому.

Никольчев Н.

УКРАИНСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ: ДУХОВНОЕ ЕДИНСТВО

Становление Украины как независимой, самостоятельной державы со всей остротой ставит вопрос о ее всестороннем духовном развитии. В настоящее время еще не задействованы надлежащим образом духовные факторы ее развития, что негативно сказывается на определении национальной стратегии построения государственности в Украине. Отсутствие единой национальной идеи, объединяющей духовно все слои населения и политические партии, усугубляет сложную политическую и экономическую ситуацию в стране. Поэтому

такое большое значение имеют исторические и философские аспекты национальной идеи. Под украинской национальной идеей мы понимаем системообразующую духовную сферу бытия украинского общества [2].

В наше время особо актуальным стал вопрос о братолюбии, о человеколюбии вообще. Весь мир ожесточился. Иногда приходится думать о том, что уже наступили времена Апокалипсиса, и рука Творца карает нас за наши грехи. Братоубийственные войны, террористические акты «во имя свободы» и другие проявления человеческой жестокости требуют вспомнить и воплотить в жизнь религиозно-нравственные понятия: «любовь» и «человеколюбие», составляющих основу философской идеи всеединства. С началом воплощения в реальность большевистской утопии «всеобщего равенства» была отброшена идея духовного всеединства, что было на руку тогдашним «строителям нового мира».

В конце XIX в. на основе соборности В. Соловьевым была разработана идея всеединства, которую впоследствии продолжили совершенствовать братья Сергей и Евгений Трубецкие и другие последователи выдающегося философа и богослова.

Как утверждает проф. А. Данилов, именно «В. Соловьеву принадлежит приоритет в создании христианской экологии, являющейся прямым выводом из философии всеединства».

Философией всеединства изначально предопределено единение всех людей, как это делает Святая Евхаристия и Евхаристический канон. Именно таким должно быть всеединство. Во время Евхаристического канона сердца и души всех верующих сопрягаются воедино. Как сказал Иисус Христос, «Где два или три собрались во имя Мое, там и Я посреди них», а единение Творца со своим творением и есть всемогущая сила, способная на многое. Следует обратить внимание на то, что евхаристия, к восприятию которой готовится канон, как таинство, воссоединяющее человека с Творцом в Его Теле -Церкви, - единственная вещь в мире, которую можно противопоставить атомному Чернобылю.

Беря во внимание кризисные явления духовности Украинской нации на нынешнем этапе, мы должны иметь во главе угла Богочеловека, который мог бы привести каждого из нас по отдельности, а также всех вместе к единой цели – спасению. Спасению не только в духовном но и в социально-этическом смысле. Путь к спасению должен быть индивидуальным для каждого, но в то же время он должен сопрягаться с другими, чтобы получилась единая (всеединая) сила. Если это произойдет, то Украина станет независимой

в действительности, всеединой державой, значащей в мировом процессе, достойной подражания и уважения.

Человеку без помощи Творца не достичь этого. Мы нуждаемся в помощи Бога, который в свое время разделил людей, строящих башню, а теперь мы должны просить Его помочь нам воссоединиться и межконфессионально, и духовно (духом), и сердцем, чтобы все были в едином организме – макрокосмосе. В наше время именно православие предлагает нам надежду на духовное единение.

В наше время многие церковные иерархи, государственные чиновники, ученые выдвигают свои идеи и разработки в области всеединства и духовного возрождения нации. Одним из самых деятельных в этой сфере является гетман Украинского Реестрового Казачества (УРК), д.т.н., д. богословия, проф. Шевченко А.И. Будучи православным, глубоко верующим человеком, придерживаясь традиций украинской нации и опираясь на церковные каноны проф. Шевченко А.И. прилагает огромные усилия для духовного единения украинского народа. Национальная идея предложенная УРК – «Бог-Народ-Украина» – направлена на сохранение мира и согласия в Украине на основе духовного единства. «Реестровики, соболезнуя о состоянии духовности в государстве и за судьбу православной церкви, которая переживает драму раскола, прилагает максимум усилий для единения народа вокруг национальной идеи «Бог-Народ-Украина» [1]. Благословение глав поместных церквей – Вселенского Патриарха Варфоломея и Папы Римского Иоанна Павла 2, а через них наитие Святым Духом и помощь Вседержителя – подкрепляют гетмана и реестровиков и дают силы в борьбе со злом во имя духовности и всеединства нации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Козловський І.А. Зустріч у Константинополі // Україна козацька. – 2004. - №6, С. 1.
2. Морозов М.Н., Бобкова Н.П. Украинская национальная идея: историко-философский взгляд // Наука. Религия. Общество. – 2004. - №2, С. 254-261.
3. Морозов М.Н., Бобкова Н.П., Казакова М.С. Украинская национальная идея / Учебно-методическое пособие (для студентов бакалаврата, магистратуры и аспирантов). – Донецк: ДонГИИИ, 2003. – 33 с.

КРЕАТИВНИЙ ІМПУЛЬС ЗАПОРОЖЖЯ ТА РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ФОЛЬКЛОРУ НИЖНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ

Розвиток фольклорної традиції Нижньої Наддніпрянщини зумовлений низкою як суто фольклорних, так і позафольклорних чинників, серед яких значне місце належить гео-історичним та соціокультурним.

Регіональна специфіка фольклорної традиції досліджуваного регіону зумовлена

а) особливостями заселення території Дніпровського Низу, довготерміновим перебуванням на цих теренах своєрідної войовничої чоловічої спільноти, у надрах якої сформувався власний етнос, духовна культура, способи її трансмісії. У відповідності до тендерної природи спільноти, характеру її діяльності та моралі, вона продукувала та транслювала в першу чергу такі фольклорні жанри, як думи (героїчні), історичні пісні, легенди, перекази, усні оповідання. Оскільки креативною та рухомою, зацікавленою у поширенні власної слави була спільнота, то творів було багато і відомі були вони на всій українській території. Запорозькі історичні пісні та деякі мотиви легенд та переказів й до сьогодні функціонують на теренах всієї України, колишньої Дев'ятої Січі, Кубані тощо;

б) постійними міграційними процесами, що розпочалися в період існування історичного Запорожжя, а пізніше посилилися в результаті бурхливої аграрної колонізації і відбувалися впродовж всієї посткозацької історії краю. У результаті постійних міграцій сформувалося неоднорідне за гендерними, етнічними та соціальними ознаками суспільство, яке внаслідок різноманітних чинників (переселення із різних регіонів і навіть країн, оселення поряд представників різних етносів, відсутність у населення регіону та окремих локусів спільної довгострокової історичної пам'яті) звертається до місцевої фольклорної традиції і активно засвоює жанри та окремі тексти, що транслювалися запорозькими сиднями, „дідами", які залишилися на цій території після руйнування Січі або повернулися з-за Дунаю чи з Кубані.

Записи, зроблені в період активної фольклористичної роботи в регіоні І.Срезневським, А.Скальковським, О.Афанасьєвим-Чужбинським, І.Манжурою, Л.Падалкою, Я.Новицьким, Д.Яворницьким та ін., свідчать про те, що впродовж ХІХ-початку ХХ ст. тут домінувала запорозька фольклорна традиція. Відповідні твори записувалися не лише на місцях колишніх „запорозьких

попелищ" (хоч саме на них орієнтувалися Я.Новицький та Д.Яворницький), але й серед усього українського населення.

Ще в середині XIX ст. О.Афанасьєв-Чужбинський помітив відсутність глибокої історичної пам'яті в російського населення краю та переймання жителями Знамянки (переважно росіянами) легенд і переказів від нікопольчан (старезних запорожців та їхніх безпосередніх нащадків). Старі місцеві твори знали та співали і розповідали волохи (знання ними творів про дніпровські пороги та острови засвідчене записами Я. Новицького та Д.Яворницького), німці (про що йдеться у Д.Яворницького - серед колоністів були поширені легенди про величезного полоза на Хортиці) тощо.

Аналіз розвитку та сучасного стану фольклору на теренах Дніпровського Низу дає підстави для висновків про те, що креативний імпульс Запорозжя виявився:

1. У довгостроковій трансмісії запорозького духу та відповідних творів, чому сприяло й повернення багатьох старих запорожців на власну територію та формування Азовського війська.

2. У подовженому, в порівнянні з іншими регіонами, збереженні тендерної специфіки побутування та трансмісії фольклорних творів, збереженні чіткої чоловічої парадигми у функціонуванні традиційних для регіону жанрів (її „розмивання" відбувалося впродовж XX ст.).

3. У постійному зверненні до запорозької спадщини та зберіганні нащадками запорозьких творів, у першу чергу, історичних пісень, легенд та переказів (наприклад, достовірно відомо про побутування серед запорожців мотиву сакральності сіркової руки, поширення різних фольклорних версій мотиву походження запорожців тощо, але зафіксовані тексти не раніше останньої чверті XIX ст.).

4. У наявності регіонально зумовленого головного героя історичних (квазіісторичних) фольклорних творів - запорожця, який часто ідеалізується, а іноді переймає риси різних фольклорних типів (велетів, богатирів тощо).

5. У поступовій міфологізації запорозького козацтва, наділenni спільноти та її окремих представників рисами „знаюк", а іноді деміургічними функціями, зведенні їхніх образів до міфологем культурного героя, героя-першопредка тощо.

6. У формуванні в легендах та переказах про минуле краю власного концепту „золотого віку", хронотоп якого збігається із часопростором Запорозжя.

7. У побутуванні соціально-утопічних легенд про захисника, що повертається. Цим захисником уявлялася як вся спільнота, так і „славні із славних". Цей мотив розвинувся із мотиву принципового

безсмертя Сірка та Палія, які можуть повернутися, часто пов'язувався із іменем сина П. Калнишевського, тобто мав спрямованість, як і концепт „золотого віку”, у запорозьке минуле краю.

8. У збереженні топонімічних мотивів, пов'язаних із історією Запорожжя та діяльністю запорожців.

Звичайно, що непідсилований імпульс поступово згасає, нові часи породжують нові жанри, мотиви та концепти, а колективна пам'ять, як і пам'ять окремої особи, не безмежна, отже відбувається постійний розвиток та трансформація як фольклорної традиції в цілому, так і окремих її складників. Поступове затухання імпульсу виявляється в тому, що в останні десятиріччя залишаються поширеними історичні пісні, але часто закріплюються варіанти, пропаговані засобами масової інформації, менше фіксується легенд та переказів про запорожців та Запорожжя. У сучасних записах відчувається забуття особливостей не лише запорозького часопростору, але й етосу та побуту чоловічої спільноти, тому герої-запорожці часто наділяються рисами та мораллю сучасної пересічної людини. Пережита техногенна криза (будівництво спочатку каналів, а потім ГЕС та штучних морів зруйнувало традиційний ландшафт та екосистему значної частини регіону) спричинила вгасання багатьох топонімічних мотивів, а разом з тим й історичних легенд та переказів, оскільки зникли природні локуси, з якими вони були пов'язані. Знищення пам'ятки, що актуалізує згадку про події, часто призводить й до втрати фольклорної пам'яті про минуле.

Паньскіна Т.

“КОЗАЦЬКА” СЕМАНТИКА ДЕЯКИХ ВЛАСНИХ ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ УКРАЇНИ: НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКИХ ПРИСЛІВ'ЇВ ТА ПРИКАЗОК

Фольклор є тією частиною культури, яка супроводжує кожний народ від початків до сьогодення, акумулюючи в собі знання, зберігаючи ознаки національного сприйняття, віддзеркалюючи дійсність рідною мовою, яка втілює своєрідність цілого народу.

Фольклорне слово за законами жанру естетично і стилістично навантажене, семантично повне, з широкими асоціативними зв'язками. У текстах відбуваються зрушення в семантиці мало не кожного компонента (у тому числі й онімічного), спричинені цими асоціаціями. Причому онім не повинен повністю змінити значення. Просто він

потрапляє у такий контекст, який допомагає з'явитися усталеним асоціаціям, дозволяє передати історичні події, охарактеризувати об'єкт, що має ту чи іншу назву. Розширюючи своє значення, топонім перетворюється на символ, свого роду сигнал для відтворення закріплених у свідомості народу знань про загальновідомі події.

Аналізуючи народні афоризми, ми спиралися на загальновизнану тезу про те, що національну картину світу формує цілий ряд факторів, зокрема географічний, історичний, культурний, релігійний і під їх впливом формується національна психологія. Ціла низка фразеологізмів містить у своїй семантиці національно-культурний компонент. Наприклад, усім відома приказка *“терпи, козак, отаман будеи”* вказує на прагнення козаків стати при владі, аби реалізувати свої здібності, показати себе мужнім та мудрим керівником. Ця та інші приказки вказують на суттєву рису українського менталітету – *козацькість*. Дане поняття містить серед іншого такий компонент, як волелюбність, яка набула розвитку на тлі української природи (*“степ та воля – козацька доля”*, *“коли козак в полі, то він на волі”*). Як відомо, українці завжди надавали перевагу особистій свободі (*“хоч стина гола – та своя воля”*).

Включення до складу українських прислів'їв та приказок топонімів допомагає реалізувати досвід попередніх поколінь, втілити через одне слово цілу низку асоціацій, прагнень, уявлень, які імпліцитно включено до семантики топоніма-символу.

Однією з найвизначніших із точки зору української історії місцевостей є *Січ*, закріплене у віках ім'я для адміністративного й військового центру *Запорожжя*. Повна назва – *Запорізька Січ* – у текстах прислів'їв і приказок не вживається. Поряд з цією назвою часто стоїть онім *Великий Луг*, що іменує комплекс Дніпрових плавнів на лівому березі ріки. Козаки, вільні люди, які були втіленням народної мрії про волю, називали *Запорожжям окрему територію*, не залежну від сусідніх, *вільну козацьку сторону* (*“славний козак Залізняк – славніше Запорожжя”*) та *власне Січ* (*“бідний, бідний, пане Степане: не попав, небоже, на Запорожжя, не найшов гаразд шляху”* – про Степана Потоцького, який потрапив у полон і скоро помер [1,368] після битви на Жовтих Водах). Саме в *Лузі* знаходили захист і притулок запорожці. *“Як козак у Лузі”* кажуть про людину, яка знаходиться в *безпеці*. Незважаючи на важкі умови життя, *Запорожжя* вабило до себе козаків, оскільки це було гарантією свободи (*“ніду на Низ, щоб ніхто голови не гриз”*). *Запоріжжя* для українців - не просто географічна назва, але символ волелюбства.

Найчастотнішою назвою є, звичайно, *Січ*, яку справедливо називають *козацькою матір'ю* (“*наш Луг – батько, а Січ – мати, от де треба помирати*”). Онім *Січ* – маркована назва, що дозволило Е.С.Отіну віднести цю власну назву до групи узуальних коннотативних ергонімів. Основним відтопонімічним значенням виступає “*козацька вольниця*”, інакше – “*козацький дім*”, “*козацька доля*”: “*козаку не втекти від Січі*”, “*хто любить піч, тому ворог Січ*”, “*чи то можна Січ віддати за спасибі*”. Формулою привітання у козаків були такі слова: “*пугу! пугу! – козак з Лузу*”, за що П.Куліш порівняв запорожців з “*хижим птаством на степу*”. Зберігаючи пряме значення, ці вислови не можуть увійти до активного фонду мови і вважаються не актуальними зараз. Але вони безцінні з точки зору історії та етнографії, тому що дають можливість змодельовати поняття про даний об’єкт на матеріалі, що дійшов до нас із тих часів, подібно до історичних пісень. Персоніфікація, називання *матір'ю* як реалізація семи “*родинність*” у повній мірі виражає ставлення до *Січі*, а сама назва набуває символічного звучання. Одним з основних засобів передачі інформації історико-культурного плану є алюзія. У вислові “*і на Січі мудрий німець картопельку садить*” йдеться про події після зруйнування *Запорізької Січі*: ці землі заселили німецькі колоністи (здаємо рядок народної пісні: “*Катерино, вража бабо, що ти наробила, Степ широкий, край веселий ще й занастила...*”). Вираз перейшов до розряду приказок ще в XIX ст., вважається народним, хоча має автора. У поемі “*І мертвим, і живим...*” Т.Г.Шевченко писав:

І на Січі мудрий німець
Картопельку садить,
А ви її купуєте,
Їсте на здоров'я
Та славите Запорожжя...

Домінантними в семантиці онімів виступають семи “*дім*”, “*козак*”, “*слава*”, “*вільність*”, хоча останній з наведених прикладів вимагає уточнення “*колишній дім для колишніх козаків з колишньою славою і волею*”.

Найпомітніше місце в історії України займає війна 1648-1654рр. Багато народних творів різних жанрів про козацтво з’явилося в ці часи. Найголовніші битви оспівані народом. Зафіксовано і кілька приказок: “*під Корсунем родилася, на Пиляві хрестилася*”, “*були ляхам Жовті Води, буде ще й Пилява*”. Головний акцент робиться на тому, що це переможні для української армії битви, поляки ж раз у раз зазнавали поразки (“*це той пан Корецький, що втік з-під Корсуня по-молодецьки*”). Топоніми тут виступають головним чином не як назви

конкретних географічних об'єктів – вони метонімізуються, позначаючи назву битви (це окремий розряд онімів – хрононіми), зберігаючи при цьому співвіднесеність з об'єктом, назвою якого вони є.

Прирошення семи “*родинність*” до семантики онімів за рахунок реалізації асоціацій відбувається й у вислові “*Січ – мати, а великий Дніпр – батько*”. Приказка відоміша в іншому вигляді: “*Січ – мати, а Великий Луг – батько*”. Така варіація власних назв цілком виправдана з історичної та географічної точок зору: кожна з них номінує територію, на якій була розташована Січ. Правда, при цьому відбувається звуження географічного значення оніма – в даному разі номінується лише частина ріки (пор. “*в мене батьків сім байдаків, а восьмий нагружається коло Дніпра*”). Але саме ця частина ріки займає найпочесніше місце в народній свідомості.

Стаючи фольклоронімами, топоніми сприймаються як частина цілого.

З одного боку, ціле вимагає від оніма не лише бути назвою об'єкта або орієнтиром у просторі (тобто вказувати маршрут або якийсь пункт подорожі), але повноти характеристики, асоціативності. З іншого боку, сам топонім має основні та периферійні семи, містить історично-соціальні асоціації, здатний реалізуватися і як слово з прямим значенням, і як троп, здатний мати узуальне (словникове) значення та актуальне. Причому значущість його залежить від багатьох факторів: знаності, популярності, суспільної важливості названого об'єкта. Важливими витупають культурно- чи соціально-інформативна функції, а також образна, коли онім уособлює щось, переносно називає (*Великий Луг, Дніпро, Корсунь, Пилява*). Розглянуті нами топоніми несуть традиційну асоціативність, стереотипність сприйняття, чим зумовлюється процес заміни у свідомості мовця первинного значення коннотативним, символічним: *Дніпро* – символ України, *Січ* – козацтво, *Запоріжжя* – воля, *Жовті води* – перемога.

Подкупко Т.

ВПЛИВ КОЗАЦЬКОГО СВИТОГЛЯДУ НА УКРАЇНСЬКІ

СТАРОДРУКИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

(за матеріалами ОДНБ ім. М.Горького)

Серед цілого ряду рідкісних видань і рукописів Одеської державної наукової бібліотеки почесне місце займають українські

стародруки. Козацтво як таке, незважаючи на складність і суперечливість умов розвитку, увесь час відіграло вагомую роль у самоусвідомленні нації, формуванні її політичної культури й духовності. І саме в книгах часів розквіту козацтва знайшло віддзеркалення те, що вживаючи сучасну термінологію, називаємо ментальністю. І це при існуванні певних визначених стандартів як у технології друкарського процесу, так і в художньому оздобленні для всієї світової видавничої продукції.

Промовисте свідчення впливу світогляду козацтва на розвиток культури можна простежити вже з перших кроків українського книгодрукування. Незважаючи на достатню географічну віддаленість, видання острозькі, київські, стрятинські, крилоські, чернігівські об'єднують духовна спорідненість.

Багатство книжкового оздоблення є характерною рисою друкарень, заснованих Федором і Гедеоном Балабанами в Стрятині й Крилосі, що діяли у 1604-1606 рр. Орнаментування ініціальних літер перегукується з іншими витворами українського козацького побуту – вишиванками, рушниками, писанками, оздобленням зброї тощо. Це – дрібні, напролюдні природні рослинні орнаменти, вази із незвичними штучними квітами, фантастичні і стилізовані тварини...

Одна з родинних колекцій українських стародруків бібліотеки – “Евангеліє учительное”, яке побачило світ 1637 року. Перш за все цікавою і ексклюзивною є передмова до видання. Саме перші сторінки стародруку дозволяють нам заглибитись у ту історичну епоху, коли видання з'явилося на світ Божий.

Інститут меценатів української книги зародився ще в часи першодруків. Серед тих, хто давав кошти на видання Книги були володарі великих земельних маєтків - Ходкевичі, князі Острозькі, Київське та Львівське братства та ін. Тому й не дивно, що українські стародруки віддзеркалюють вплив козацького духу, стану і світогляду в усіх сферах культури.

Як відомо, склалось кілька стереотипів сприйняття козацтва, приписування йому основних рис, засад, цілей. Думка про те, що козаки є головними оборонцями православ'я, стала майже аксіомою. Для періоду, що розглядається, характерно видання книг при активній козацькій підтримці саме релігійного, і навіть, літургійного змісту.

Вплив козацької естетики відчутний у зовнішньому і внутрішньому оформленні стародруків, де проявився неабиякий хист майстрів прикладного мистецтва. Зокрема, українські книги відзначаються високим рівнем художнього оздоблення текстової частини, гравірування. Оскільки процес виготовлення шаблону кожної

ілюстрації був дуже трудомістким і тривалим, то в той час було поширено копіювання зображень із попередніх видань, багаторазове їх використання. Однак українські друкарні з початку XVII ст. вирізняє те, що поруч із запозиченими західними зразками, певна кількість шаблонів вирізалася вже самостійно, щоразу вдосконалюючи свою майстерність.

Завдяки певним технологіям, де криються й козацькі секрети обробки, зображення літер і гравюр навіть крізь віки викликають захоплення своїм свіжим виглядом. За часів вироблення стародруків використовували стійкі барвники – червону фарбу з бурим відтінком, або кіновар, і чорну, на основі сажі й певних лаків. Друкарська фарба вироблялася як з місцевих ресурсів, так і з імпортних інгредієнтів, що зокрема, привозили й козаки, яких наймали на військову службу володарі різних країн.

Папір, на якому друкувалися українські книжки, головним чином, був місцевого виробництва. Кожна папірня обов'язково ставила на аркушах свій знак – філігрань (зображення герба засновника папірні або міста, села, у якому функціонувала папірня, чи якийсь інший умовний знак).

Нелегке похідне козацьке життя відбилось і на книжкових палітурках. Книга мала застібки, зав'язки, що оберігали дошки й сторінки від пошкодження й у закритому стані стягували книжковий блок, жорстко фіксуючи аркуші.

Дошки напрестольних евангелій іноді покривали металевими оправами, прикрашали коштовним камінням, чеканкою, литтям, фініфтою – емаллю, що застосовувалася для художнього розпису металевих виробів. Палітурку оздоблювали золотом, срібними або мідними наріжниками, середниками, жуковинами. Форма всіх перелічених накладних елементів увібрала в себе мотиви прикрас козацької зброї, одягу тощо.

Першодруки були продовжувачами традицій української рукописної книги. У той же час започаткувалась нова тенденція – вносити до візерункових вставок елементи рослинного характеру, які тривалий час використовувались у рукописних книгах. Можливо, тут відбитий багатющий козацький досвід збирання трав і квітів... У символічних зображеннях бруньок, листочків, окремих квіточках, загадкових переплетіннях візерунків і орнаментів закладено велику таємницю сенсу Життя, кругообіг в Природі тощо...

Перші в практиці східнослов'янського книгодрукування сюжетні ілюстрації достатньо увібрали козацький колорит. Окремі

елементи одягу, тло на якому зображено ті чи інші біблійні події, рясніють вкрапленнями з українського побуту.

Отже, на прикладі лише кількох раритетів першої половини XVII ст. можна простежити, яким значущим був вплив козацького світогляду на всі сфери життя, зокрема, на книговидавничу справу.

Українські стародруки є цінним джерелом з вивчення естетичних вподобань козацтва. Як у зовнішньому, так і у внутрішньому оздобленні книги на фундаменті давніх традицій вдало поєднані загальнолюдські надбання і виключно козацький колорит. Як зовнішні прикраси і накладні елементи палітурок, так і внутрішні рясні заставки, кінцівки, ініціали своїм оформленням перегукуються з предметами матеріальної культури січовиків XVII ст.

Полторак В.

РОЗМЕЖУВАННЯ ВОЛЬНОСТЕЙ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ТА ВІЙСЬКА ДОНСЬКОГО В 40-І РОКИ XVIII ст.

На початку 1730-х рр. південно-західні землі донських козаків і східні території Запорожжя являли собою необжиті степи. У цих місцях не було сенсу установлювати точних кордонів через те, що мисливські і рибальські ватаги донських і запорозьких козаків не часто влаштовували тут, навіть, тимчасові стоянки. Після того, як до складу Російської імперії в 1737 р. увійшов Азов і узбережжя Азовського моря до р. Міус, донські козаки почали заселяти північне узбережжя Приазов'я. Майже одночасно в цьому районі почали з'являтися і запорозькі козаки. У 1734 р. російський уряд, як відомо, дозволив їм заснувати Нову Січ і декларував повернення земель, якими вони володіли раніше. Через те запорозькі козаки висунули свої претензії на все північне узбережжя Азовського моря. При цьому вони посилалися на переказ, за яким нібито ще кошовий отаман Запорозького Війська Павлюк одержав від польського короля Стефана Баторія грамоту на володіння Приазов'ям "до самої ріки Дон, де ще за Прецлава Ланцкоронського козаки запорозькі свої зимівники мали".

Відносини між Запорізьким і Донським Військами внаслідок невизначеності кордону усе більш загострювалися. Піком протистояння стали події 1743 р., коли полковник прикордонної запорозької Міуської паланки Василь Кишенський разом з „пристойною командою”, почав зганяти донських рибалок з контрольованих ним земель у межиріччі Темерника та Берди. Крім усних погроз, було застосовано силу. Більш того полковник

відправився до столиці Війська Донського Черкаська, де почав закликати запорожців і “малоросійських людей”, які проживали на Дону під свій регімент. Слід відзначити, що Запорозький Кіш не лише не протидіяв, а й підтримував подібні дії старшини, розраховуючи захопити населення оселятися на прикордонних територіях Вольностей Війська Запорозького.

Незадоволена такими діями донська старшина на чолі з військовим отаманом Данилою Єфремовим арештувала міуського полковника, що у свою чергу викликало від Запорозького Коша запит до вищих інстанцій щодо правомірності подібних дій донців. Не маючи вагомих підстав до тривалого арешту В. Кишенського, Д. Єфремов змушений був відпустити полковника, але заборонив йому в'їзд до Черкаська.

У серпні 1743 р. Запорозьке Військо направило в Сенат з полковником Іваном Прокоф'євим скаргу на образи з боку донських козаків. Одночасно до Сенату надійшла скарга від Війська Донського про те, що донським козакам заподіяні “від запорозьких козаків приїжджих чималі образи, руйнування і грабунки і що вони ж, запорозькі козаки, вступають у річки і у морські коси й в інші місця, якими вони наперед цього не володіли, і надіслали в ті місця команду, причому між приїжджими в тамтешніх місцях людьми у сварках мають розправу, а інші, переїхавши, живуть на тій стороні моря”.

З огляду на ескалацію конфлікту, уряд знашов необхідним провести розмежування земель між Донським і Запорозьким Військами. У зв'язку з цим комендантові Аннінської фортеці бригадирові Вирубову царським указом 10 жовтня 1743 р. пропонувалося розмежувати військові вольності “за наявними в них (козаків. – В.П.) письмовими документами“, якщо письмових документів не має, то врахувати традиції “з обох сторін старими“ і такими, що знані “старшиною і козаками”. Під час розмежування виявилось, що письмові документи відсутні, а спроби установити кордони “за доброю згодою” успіху не дають, а, навпаки, породжують нові сутички. Внаслідок цього Вирубов рапортував до Сенат, що він “розмежування вчинити неспроможний”, і просив звільнити його від даного обов'язку.

31 серпня 1744 р. розмежування володінь між військами Запорозьким і Донським було доручено генерал-лейтенанту фон Штофелю. Із вересня 1745 р. йому допомагав у регулюванні конфліктів підполковник Яків Більс. На початку 1746 р. розмежування земель було завершено. Указом Сенату від 30 квітня 1746 р. затверджувався кордон між Запорозьким і Донським Військами.

За спогадами запорожців, після розмежування вони “своїми зимівниками доходили ...до Кальміуса”, і там був, “вкопаний пінв обгорілий для знання всякому своєї межі”. Однак запорожці та донці продовжували зазіхати на рибальство в Бердянській, Єйській затоках і інших місцях Азовського моря.

Полковник Василь Кишенський, як той, хто спровокував конфлікт, був викликаний у м. Бахмут до спеціально створеної для розгляду запорозько-донських спірних питань слідчої комісії. Докладних відомостей про справу полковника не збереглось. Відомо лише, що 16 жовтня 1747 р. Бахмутська комісія після проведення слідства і через відсутність позивача донського козака Олексія Каршина, який був відряджений до Кізяру, дозволила полковнику залишити Бахмут. За необхідністю Кишенський має знову з'явитися до слідчої комісії, але сталося це чи ні, а також рішення комісії за позовом не відомі. Згодом Василь Кишенський, як депутат “із старшин гідних” від Війська Запорозького брав участь у роботі тієї ж комісії з з'ясування взаємних претензій польської адміністрації і запорозьких козаків у липні 1749 р.

Розмежування територій в 1746 р., не припинило суперечки між Донським і Запорозьким військами. Уже в грудні 1746 р. в Бахмутська комісія розглядала справу про знищення, за розпорядженням сина військового отамана старшини Степана Єфремова, рибальських куренів і зимівників, що належали запорожцям і знаходилися на Донській стороні біля Кальміуса. У березні 1747 р. урядом була розіслана спеціальна грамота “Про припинення усяких суперечок та сутичок між донськими і запорозькими козаками за прикордонні землі”, а 30 червня 1749 р. і 16 квітня 1751 р. – грамоти про вигнання з Кубанської сторони запорожців, які знаходились там для рибного лову, і про заборону їм в'їзду на ці території.

Подальші суперечки між сторонами визначалась взаємними територіальними претензіями на межиріччя Темерника та Берди, боротьбою за виключний контроль за колонізаційними потоками в прикордонних землях і риболовними угіддями південно-східного Приазов'я. Саме в руслі вирішення цих проблем тривали вони до 1775 р., коли Запорозька Січ була зруйнована, а ці спірні землі були остаточно закріплені за Військом Донським.

Таким чином, щоб припинити боротьбу за рибні лови і заселення північно-східного Приазов'я, у 40-х роках XVIII ст. російський уряд провів розмежування територій і установив кордон між Військом Запорозьким та Донським. Необхідність цього визначила діяльність діяльності представника запорозької старшини полковника

Міуської паланки Василя Кишенського. Незважаючи на це проблема цих, так званих, “спірних земель” так і не була вирішена.

Приймак О.

ТИПОЛОГІЯ ЗЕМЛЕВПОРЯДНИХ РОБІТ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (1906-1917)

Питання типології землевпорядних робіт є одним з головних при дослідженні Столипінської реформи. На сьогодні істориками виявлено два основні засоби створення ділянкових господарств на надільних землях – виділ та розверстання. Разом із цим комплекс внутрішньонадільних землевпорядних робіт в роки Столипінської реформи складався на Півдні України з трьох головних частин – виділу, виділу з подальшим розверстанням та розверстання.

За допомогою одноосібного або групового виділу на Півдні України було створено 224460 (11%) ділянкових господарств. Роботи такого плану проводилися переважно в тих общинах колишніх державних та поміщицьких селян, у яких окремі члени мали позанадільну земельну власність. У таких випадках поблизу куплених земель мирський сход відокремлював останнім частину наділу, на якій і створювалися відруби. Але, внаслідок невдосконаленості законодавства 1906-1908 років, позанадільні ділянки залишалися за межами землевпорядних робіт.

Шляхом виділу з подальшим розверстанням на Півдні України було створено 35733 (15%) ділянкових господарств. Цей різновид землевпорядних робіт отримав розвитку в регіоні в 1909-1914 роках. Разом із цим, в общинах колишніх державних та колишніх поміщицьких селян зміст його був неоднаковим. У перших він починався з виділу невеликої групи общинників і з часом охоплював переважну більшість членів села. Внаслідок цього, мирський сход приймав рішення про загальне розверстання. У другому випадку від общин відокремлювалися “кутки” та хутори-виселки, які ще до початку реформи вели самостійне господарство. Після формального виділу на землях останніх проводилося розверстання.

Основним напрямком внутрішньонадільного землевпорядкування на Півдні України стало загальне розверстання.

Серед ділянкових господарств, що виникли на Півдні України за допомогою розверстання, більша частина – 104215 (51%) – належали колишнім державним селянам. Особливість ця виникла внаслідок того, що поселення останніх, як правило, були багатодвірними.

Процес розверстання в общинах колишніх державних селян проходив на Півдні України за наступною схемою. Загальна площа наділу поділялася на три сектори – прилеглий до поселення, віддалений та окраїнний. На території першого у відруби зводилися смуги малоземельних селян. У другому – створювалися відруби середньозабезпечених землею общинників. В окраїнний сектор переносилися й зводилися в хутори смуги заможних селян. Тобто такими заходами знищувалося черезсмужжя та дальнотемелля. Крім того, наслідком розверстання в общинах колишніх державних селян було виникнення нових хуторів-висилків.

Як правило, загальна площа общинного наділу колишніх поміщицьких селян поділялася на декілька однакових секторів. Усі вони повинні були прилягати до поселення. Лише після цього смуги землі зводилися в ділянки. При цьому кількість відрубів в одному господарстві дорівнювала кількості секторів, що було обумовлено різною якістю ґрунту в останніх.

Землевпорядні роботи на території Півдня України проводилися, головним чином, в общинах колишніх державних та поміщицьких селян.

Німці-колоністи, у рамках законодавчого поля, фактично блокували землевпорядні роботи на своїх ділянках.

Таки чином, на відміну від більшості регіонів Російської Імперії на Півдні України під час Столипінської реформи землевпорядні роботи проходили не двома, а трьома напрямками: виділ, розверстання, виділ з подальшим розверстанням.

Савченко І.

**КОЗАЦТВО ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У ЗДІЙСНЕННІ
МІСЦЕВИМИ АДМІНІСТРАТИВНИМИ УСТАНОВАМИ
АДМІНІСТРАТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ
СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ
(остання чверть xviii століття)**

Прикордонне положення регіону, розвиток державної та стихійної колонізації обумовили строкатість і специфічність соціального складу населення Південної України на початок останньої чверті XVIII століття. Строкатість і специфіка соціальної структури населення південноукраїнського регіону ускладнювали вирішення

місцевими адміністративними установами завдань управління щодо Південної України. То ж російським урядом було розпочато здійснення курсу адміністративного регулювання соціальної структури населення південноукраїнського регіону. Важливим напрямком даної політики було вирішення долі запорізького козацтва. Однак доки уряд не почував себе впевнено у своїх зовнішньо та внутрішньополітичних позиціях в регіоні, він не наважувався активно змінювати традиційний устрій.

У 1776 році Г.Потьомкіним було надано розпорядження губернаторам В. Черткову та М. Муромцеву щодо запису запорозького населення відповідно до перепису, здійсненого П. Текелієм у міщани, купці або державні селяни. Однак запорожці не горіли бажанням добровільно перейти до інших верств. Водночас здійснення місцевої адміністрацією завдань урядової політики щодо запорозького козацтва значно ускладнювалася їх перебуванням по зимівниках, розпорошених по безмежних південноукраїнських степах. У зв'язку з цим одним з провідних завдань місцевої адміністрації щодо запорозького козацтва стає ліквідація зимівників і переселення запорожців до слобід.

Необхідність ліквідації зимівників була зрозуміла Г. Потьомкіну вже на момент ліквідації Запорозької Січі. Згідно з розпорядженням генерал-губернатора, М. Муромцевим вже в липні 1775 року робиться огляд розташування зимівників в Новоросійській губернії з метою утворення державних слобід. Водночас у пошуках вирішення питання подальшої долі запорожців, Г. Потьомкін звернувся до реформування військових поселених полків, до складу яких мало увійти населення запорозьких зимівників. Восени 1776 року Г. Потьомкін подав записку Катерині II, у якій замість існуючих 4 гусарських поселених полків, Сербського і Волоського полків, 2 ескадронів Грузинського, 3 ескадронів Угорського та 2 ескадронів Московських легіонерів пропонувалося створити 9 гусарських та 6 пікінерних полків. До вказаних полків приписувалися величезні регіони в Азовській та Новоросійській губерніях, на яких мешкали запорозькі козаки.

Однак до кінця 70-х років запорожці продовжували мешкати в своїх зимівниках без особливих змін у їхньому житті. У той же час місцева адміністрація, попри все її бажання, ще остерігалася “наполягати” на переселенні зимівчан до слобід та комплектації поселених полків.

З укладенням у 1779 році Айналі-Кавакської конвенції між Російською імперією та Туреччиною російський уряд відчув себе значно впевненіше на землях колишніх Запорозьких Вольностей. У зв'язку з цим місцеві губернатори активізували діяльність щодо

здійснення курсу переведення зимівчан до слобід. Навесні 1779 року Новоросійський губернатор М. Язиков наказав сповістити усіх зимівчан про обов'язкове переселення.

Бажаючи переселитися надавалися численні пільги. Було вироблено адміністративний механізм контролю переходу зимівчан до слобід та міст. Та, незважаючи на всі дії місцевої адміністрації, виконання наказу затягувалося. У березні 1780 році М. Язиков вирішив розпочати застосування каральних методів. Зимівчан почали насильно зганяти з зимівників.

Активна діяльність місцевої адміністрації дала свої наслідки — на середину 80-х років XVIII століття значна частина зимівчан побудувала в слободах та містах свої будинки.

Однак напередодні російсько-турецької війни російський уряд був змушений дещо відступити від своїх позицій щодо долі колишніх запорозьких козаків у соціальній структурі південноукраїнського регіону. Загострення зовнішньополітичної ситуації в даний період могло спровокувати опозиційні настрої козацтва. Г. Потьомкін, який був досить добре обізнаний з ситуацією в краї і найбільше з сановників Російської імперії розумів проблему, розпочав пошук шляхів зняття соціальної напруги.

Пошук вирішення цього питання зумовив виникнення у 1787 році Чорноморського козацького війська, до військово-адміністративного устрою якого російський уряд дозволив внести в значній мірі запорозькі традиції. Із закінченням російсько-турецької війни 1787-1791 років, коли російський уряд знову себе відчув більш впевнено в південноукраїнському регіоні, було розпочато діяльність щодо уніфікації військово-адміністративного устрою Чорноморського козацького війська та ліквідації його впливу у регіоні.

Таким чином, впровадження місцевими адміністративними установами політики адміністративного регулювання щодо колишнього запорозького козацтва визначило ліквідацію його організаційних особливостей, що в кінцевому результаті визначило ліквідацію специфіки даної категорії населення.

Сапожников І.

З ІСТОРІЇ ПОШУКІВ КОЗАЦЬКИХ СКАРБІВ НА ЗАПОРОЖЖІ

Численні перекази про козацькі скарби зберегла усна народна творчість. Так, М. Драгоманов у середині XIX ст. записав таку типову розповідь: “Клади більш клади запорожці. Як зганяли їх та нищили, то

вони думали, що назад повернуться, та поклали та позаклинали. Вони не так позаклинали, тільки давали присягу, що один не може взяти, а через декілька років, як той клад клався, можна сторонньому казати. От, кажуть, йшов запорожець та казав, що там, де тепер Нехвороша, вони повен колодязь золота самого насипали". Загалом у народному уявленні запорозькі козаки нерідко поставали як дуже заможні люди, які отримали свої багатства за рахунок грабіжництва: "Раз стою за воротами, бачу їх [запорожців] їде троє, а за ними по одному коню під в'юками, і багато срібла там, в тих в'юках... А то вони вертались із Польщі. Кажуть батькові: "Все, Дмитре, набрали, буде нам, поки живі".

Чимало повідомлень про місця знаходження і пошуки козацьких скарбів наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. в різних місцях, але переважно на Запорожжі та у Пониззі Дніпра, зібрані і опубліковані Я.Новицьким, Д.Яворницьким, В.Гошкевичем та ін. Наведемо найбільш типові з них: "Полягло все, тільки пам'ять осталась, та ще кажуть, до пропасті в землі лежить нерушимих кладів. Гроші деякі люди знаходили і розжились, тільки таяться..."; "Як тікали запорожці під Турка, то багато, кажуть, сховали казни і пушок в Скарбній [річці]. Гроші, кажуть, замулили в річку, в мідних казанах, і будуть вони лежати поки світ сонця". Такі або подібні розповіді зрідка можна почути від старожилів степів і сьогодні, але підкреслимо, що у народній традиції міста покладення скарбів найчастіше були пов'язані з колодязями, човнами, а також з казанами та скринями, які були або зариті в землю, іноді під курганами, або захищені водою.

Зауважимо, що в означені роки одним з районів пошуків козацьких скарбів стало передмістя Одеси, а точніше околиці сіл Усатове та Нерубайське, де також були записані легенди про козацькі скарби. Тут розкопки стимулювались виробництвом підробних козацьких заповітів та карт з позначками місцезнаходжень кладів, зокрема, зроблених з різних (мідних та бронзових) металевих платівок. Продажем таких підробок шахраї заробляли чимало грошей. Однак, автору не вдалось знайти жодного свідчення того, що ці масові пошуки під Одесою хоча б в одному випадку були вдалими.

Проте, аналогічні пошуки на Запорожжі базувались на більш певному історичному та фактологічному підґрунті. До згаданих вище численних фактів та спогадів, наведених Я.Новицьким, Д.Яворницьким і В.Гошкевичем, які стосуються саме цього регіону, слід додати деякі напівзабуті матеріали. Так, у книзі подорожніх нарисів М.Чистякова, яка була видана у Санкт-Петербурзі на самому початку 1860-х років (на жаль, рік видання не вказаний), у розділі

“Прогулки в Приднепровские плавни и встреча с саранчею” описаний конкретний пошукач скарбів. Судячи з непрямих вказівок, ці записи були зроблені влітку 1858 року.

Прізвисько цього непересічного персонажа було Леман, але автор книги повідомив про нього небагато подробиць. Так, він був німцем та “служил приказчиком или главным пастухом в одном из самых богатых приднепровских поместий”. Ця згадка дозволяє припустити, що Леман міг служити в селі Покровському (на місці колишньої Нової Січі), яким володіли великі князі з роду Романових. Одружений він був із селянкою з “Капріловки” (Капулівки), яка врятувала його життя під час повені на Дніпрі і ця подробиця свідчить на користь нашого припущення.

Далі доречно процитувати першоджерело мовою оригіналу: “Жизнь его [Лемана] была проста и незатейлива: за 40 лет тому назад приехал он из Саксонии в Россию и нанялся овчаром у того самого помещика, у которого и по сию пору живет. Леман считает себя человеком очень образованным, немного свысока смотрит на своих товарищей и особенно на *народ*; у него есть библиотека. Но вся она состоит из печатных бредней о *привидениях, из снолководителей, оракулов, способов отыскивать клады* и т.д. Он изучает этот вздор, гордится своим знанием и очень охотно бы прослыл колдуном, если б нашел довольно верующих людей. Сам он больше верует в свое знание и все свободное время употребляет на то, чтобы отыскивать клады; лишь только слышит, что где-нибудь показался блуждающий огонек, уж он там с лопатой и ломом, и роется в земле, как крот. Чуть-чуть завидит могильный курган или, как их попросту называют, могилу, тотчас отправляется отыскивать, что там лежит; несколько раз ему удавалось докапываться до человеческих остовов, заржавленного железного оружия и до золотых украшений. Во всем околоте была известна его страсть отрывать и отыскивать клады, все от мала до велика называли его *кладоискателем*. Особенно ревностно копался он на островах; он знал, что там была Запорожская Сечь, что запорожцы свозили туда грудями золото и серебро из Польши, Турции и Крыма и что они его рассыпали пригоршнями! Забрал старик в голову, что там запорожцы непременно зарывали лишние деньги и потому неутомимо копался в земле; но до сих пор нашел ли он, что? – Неизвестно”.

Як бачимо, М.Чистяков навів доволі цікаві дані про наявність пошукачів скарбів на Запорожжі у 50-х роках ХІХ ст. Хоча і тут немає прямих відомостей про те, що Леману вдалось віднайти хоча б один козацькій скарб, із наведеного уривку можна зробити висновок, що деякі, принаймні, археологічні речі, він знаходив неодноразово.

Таким чином, “скарбова лихованка”, яка притаманна багатьом регіонам світу, не оминула і Україну. Отже, і у нас є свої легенди, і нам при бажанні є що шукати, хоча тим, хто всеж-таки займеться цією романтичною, але нелегкою справою, слід мати на увазі, що більше століття тому скарбошукачів характеризували як людей, які хворі на особливий вид душевного потрясіння – “скарбоманію”.

Крім цього, слід навести ще один цікавий епізод із тієї ж книги, який не стосується кладів, але описує дуже архаїчний етнографічний обряд. М.Чистяков навів його в першому нарисі, який має назву “Устье Дуная, Одесса и Степь”, на підставі спостережень, зроблених в якомусь неназваному селі на березі Інгулу. Йдеться про один зі старовинних засобів боротьби з мором свійської худоби. Коли кількість померлої худоби ставала значною, селяни гасили усі без виключення вогні в хатах і всі разом йшли до церкви, де священник правив спеціальну службу. Після цього у доволі глибокій траншеї на великому кургані шляхом тертя розводили багаття з бур'янів і всю худобу проганяли через нього. Очищення вогнем проходили і всі дорослі чоловіки. Після закінчення обряду селяни розпалювали вогнища в домівках вогнем із цього ритуального багаття.

Сигида Г.

УМОВИ ФОРМУВАННЯ КУПЕЦЬКОГО СТАНУ В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Історія купецтва в Україні своєрідна, як і історія України в цілому. Тривале перебування українських земель у складі різних держав зумовило певні особливості розвитку торгової буржуазії. До того ж кожний регіон України мав свої власні риси цього процесу.

Територію Південної України до 1775 року складали землі запорозьких вольностей, татар і частково Війська Донського. Кордони перебували у постійній залежності від зовнішньополітичних умов. Центральна частина традиційно була більш заселена, а прикордонні землі менше. Постійні протиріччя між Запоріжжям і російським урядом завершилися указом від 5 червня 1775 року про скасування Запорозької Січі. Фактично починається новий етап розвитку Південної України. Змінюються відповідно й умови розвитку торгівлі цього регіону.

Наприкінці ХУІІІ – на початку ХІХ ст. в краї відбуваються постійні адміністративно-територіальні розподіли. Кордони губерній змінюються, визначаються кордони повітів та їхні центри. Процес

стабілізувався у 1802 році з заснуванням трьох губерній: Катеринославської, Миколаївської (з 1803 р. Херсонська) , Таврійської. Цей територіальний розподіл зберігся до 1825 року.

Нестабільність територіального устрою Південної України кінця століття зумовила несприятливий фон розвитку торгівлі. Наприклад, купці третьої гільдії не мали права проводити торгові операції за межами того повіту, до якого вони були приписані за своїм капіталом. Часті адміністративно-територіальні зміни приводили до дестабілізації колишніх торгових зв'язків. До цього додавалось прагнення уряду та місцевої адміністрації якнайшвидше залюднити край та урбанізувати його. Така політика відбирала багато сил та грошей на будівництво нових міст і віддавала їм першість у торговій діяльності. Таким чином, зароджувалось протистояння села і міста та порушувались традиційні для цього регіону торгові зв'язки.

На початку ХІХ століття активна колонізація краю змінюється поступальною політикою уряду щодо Південної України. Відновлюються старі торгові зв'язки й шляхи. Показовими стають обсяги продажу на ярмарках Катеринослава та Олександрівська. Вони суттєво поступаються обсягам традиційних ярмарок у поселеннях Саксагань, Комісаровка та Ліховка. До того ж, згідно з військово-топографічним описом 1817 року, шляхи Південної України характеризуються як «весьма хороши». З'являються поштові шляхи та путівці.

Значний вплив на розвиток торгівлі справили зміни в кількісному складі населення Південної України. Тільки у двох губерніях (Херсонській та Катеринославській) протягом з 1776 до 1817 воно збільшилось в п'ять разів. З одного боку значно пожвавився економічний розвиток регіону, а з іншого – це викликало появу в краї воєнних поселень. Перехід міст у військове управління та переселення з них купців і міщан – торговців призвело до порушення торгової структури цілих регіонів. До того ж, соляні й винні відкупи вилучались у купців на користь округів воєнного поселення.

Таким чином, уряд штучно створив цілу низку умов , які заважали повноцінно займатися торговою діяльністю, і був змушений шукати нові засоби залучення купецтва в Південну Україну.

Протягом наступної чверті ХІХ століття економічний розвиток регіону так само залежав від зовнішньополітичних обставин. Участь у російсько-турецьких війнах змушувала уряд імперії надавати купцям, мешканцям південноукраїнських губерній ,певні пільги , щоб компенсувати їхні втрати за час воєнних дій. Уряд підтримував

переселення купців до Південної України, на певний час звільняючи їх від сплати гільдійських податків, які зростали рік від року.

З 1824 року торговельна діяльність купецтва відбувається під зверхністю великого загальнодержавного закону – Додаткова постанова про устрій гільдій ...1824 року. Консервативний та обмежений характер документа викликав до життя три наступних укази від 31 серпня 1825 р., 11 липня 1826 р. та 21 грудня 1827 р., якими уряд ліквідував найреакційніші риси закону. Гальмувати економічний розвиток дрібною регламентацією ставало недоцільно й небезпечно.

На процес формування купецького стану Південної України зазначеного періоду суттєво впливав цілий комплекс факторів: зовнішньополітичний, територіально-адміністративний, державно-регламентуючий. Не зважаючи на перешкоди і труднощі, відбувається економічний розвиток Південної України, не останню роль в якому відіграють купці.

Сокульський А.

КОЗАКУВАННЯ І РАННЄ КОЗАЦТВО: ПРОЦЕС ВИНИКНЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ

В середині XII ст. давньоруське суспільство впритул відчуло загрозу втрачення державності, яка протягом чи не тисячоліття захищалась і утримувалась у найдинамічнішому територіальному регіоні, який визначався стиком цивілізації в Степовому Подніпров'ї. Змінювалась психологія колишнього смерда і княжо-боярського стану, змінювались ціннісні орієнтири і вектори політики. Долаючи феодальний консерватизм, народ напружено шукав альтернативи подальшого розвитку. І цей шлях був віднайдений у сприйнятті політичного компромісу з кочівницьким степом, заради успішної боротьби з ним же.

Синтезуючи відомості усної традиції козаків та їх сучасників, письмові відомості і факти, дослідження про роль Чорноклобукського союзу та бродництва у виникненні й генезі козацтва, академік В.А.Смолій аргументовано вважає, що "виникнення козацтва обумовлювалися економічними, політичними, військово-стратегічними та соціальними чинниками. Ігнорування у загальному контексті одного із них або перебільшення значення другого призводить до створення, а зрештою, й деформованої реконструкції обставин появи і розвитку українського козацтва. З'ясовуючи причини

виникнення цього явища, очевидно, недоцільно надавати пріоритет ухондницьким заняттям населення перед необхідністю захисту південного порубіжжя від вторгнень татар. або зосереджувати увагу на значенні втеч, як однієї із форм соціального процесу на шкоду іншим факторам.

Прикордоння Руси-України з середини XII – початку XV ст. стало "тим територіальним резервуаром, де накопичувалося населення з різних соціальних категорій – часто з досить різними інтересами, неоднорідною мотивацією дій та вчинків, і чітко визначення первісним імпульсом, що змушував їх залишати обжиті місця і вирушити у повні небезпеки, але вільні степи", – говорить учений. Отже, до історичних реалій, що стали формантами українського козацтва, на нашу думку, слід розглядати на обширі подій усього прикордоння середини XII – першої половини XVI ст. Саме на такому хронологічному періоді тривав процес самоорганізації козацтва, адсорбуючи всі чинники і обставини історичного процесу, в якому провідним став геополітичний фактор.

У внутрішніх рисах устрою козацтва, його військово-політичної організації виразніють успадкування військові, господарські, суспільні традиції попередніх суспільних структур, що в кінці кінців, відбулося на розмаїтті козацької культури, козацької еволюції, всього історичного досвіду, запозиченого в сусідів і переданого сусідам, типологічно близьким українському козацтву. Але ні таборити, ні граничари і навіть донське козацтво не досягли найвищої форми організації на відміну українського козацтва його цитаделі Запорозької Січі. Козацтво було творцем і виконавцем першої Української національної революції, що вилилась у Визвольну війну під проводом Б.Хмельницького.

Все XVII століття козацький стан домінував у соціальній структурі українського суспільства, включаючи і добу гетьманату.

Якщо виділяти чинники виникнення і генезису козацтва пропоновані сучасною історичною наукою, то їх можна окремити щонайменше з десяток.

Історики нині погоджуються, що вперше термін „козак” зустрічається у Початковій монгольській хроніці, потім в словнику „Кодексу Куманікус” (1303). Стосовно вживання „козаки”, „козацькі дороги”, М. Стрийковським в середині XII ст. у вище згаданій його праці, більшість авторів утримуються їх визнавати. З огляду на низку версій, що пояснюють походження козацтва, наведемо такі:

1. „хозарська” – ототожнює козаків з давніми народами степу „козарами”;

2. „чорно-клубуцька” – вбачає в них нащадків „чорних клубуків” – тюркського союзу, який в давньоруські часи проживав і служив руським князям в пограничному із Степом Пороссі;

3. „черкаська” – виникнення козацтва пояснює процесом міграції в Подніпров’я черкесів (черкасів) з Тмутаракані;

4. „татарська” – виводить козацький родовід з татарських поселень, що виникли на Київщині в часи Володимира Ольгердовича та Вітовта, де асиміляція татарського населення з місцевим утворила якісно нову верству – козацтво;

5. „автохтонна” – доводить, що козацтво як спільнота є прямим спадкоємцем, логічним продовженням вічових громад Київської Русі, які за литовської доби не зникли, а лише трансформувалися, зберігши свій вічовий устрій, у військово-службові формування, підпорядковані литовським князям. Схоже, що в М. Стрийковського йдеться саме про такі формування в середині XII ст.;

6. „болохівська” – пов’язує раннє козацтво з існуванням у давньоруських автономних громадах так званих болохівців, які після монгольського нашествия добровільно прийняли протекторат Орди і вийшли з-під влади місцевих князів;

7. „бродницька” – висвітлює генетичний зв’язок козацтва зі слов’янським степовим населенням періоду Київської Русі – „бровниками”, які жили і контролювали річкові броди і переправи;

VIII. „уходницька” – пов’язує виникнення козацтва із складанням на просторах Наддніпрянщини громад (загонів) озброєного люду, що прибували сюди на рибні промисли, за бобрами, сіллю, диким звіром та іншою здобиччю;

IX. „захисна, погранична служба” – пояснює появу козацтва на південному пограниччі необхідністю організувати відсіч зростаючій татарській агресії;

X. „соціальна” – факт виникнення козацтва пояснює як наслідок посилення економічного, політичного, національного та релігійного гніту, який змушував найрішучішу частину населення втікати на вільні змлі та само організувати воєнізоване проживання на нових місцях.

Так, сучасні автори серед „лісу” теорій виділяють основні чинники з широкого аспекту умов, причин різноманітних сфер, що певним чином вирізняються раціональністю, синтез їх дозволяє наблизитися до наукового розв’язання проблеми. Виникнення козацтва зумовлене було основним чинником – геополітичним становищем

українських земель, яке спонукало населення до міграції заради самозбереження, самоутвердження і самореалізації.

Народна пам'ять законсервувала відомості, події, імена, перекази і легенди того "незадокументованого" періоду, яким виявляється XII і XIVст. А ще вітчизняні літописи, вся поетична історія народу, вся пам'ять культури зосереджена в археологічних пам'ятках: городищах, містах, переправах, бродях, топонімічних назвах, матеріальних рештках, що допомагають заглибитись у лакуни досі неосвітлені науково і нез'ясовані.

Старух О.

ХОРТИЦЯ В ПОЛІТИЧНОМУ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ДИСКУРСІ УКРАЇНИ 20-30-х рр. ХХ ст.: БАЧЕННЯ ІЗ СЬОГОДЕННЯ

Серед низки топонімів "о. Хортиця" посів більш важливе місце як в українській історіографії, так і в національній свідомості. У новітню добу вітчизняної історії він став складовою національного міфу - "Хортицею". Початок саме такого розуміння був закладений в українській народницькій історіографії ХІХ століття. У межах етнокультурного міфу Хортиця існувала в нерозривному зв'язку із ідеєю козацтва, а отже волі та справедливості. В історіографії саме через ідею козацтва поширювалися вельми популярні в модерну добу гасла "свободи - рівності - братерства". Це знайшло відлуння в літературних і музичних творах М.Гоголя та М.Лисенка, а отже було доведено до рівня «масового споживача».

У межах цього міфу козацтво інтерпретувалося в ролі колективного месії, яке несло визволення простим людям - селянству, "що потерпало від безправ'я та пригнічення". Сам острів виступав у ролі природної фортеці, що завдяки своєму географічному положенню стала колись козацтва - "Хортицею". Можна сперечатися про роль козацтва, час і місце його появи, про місце розташування першої Запорозької Січі, проте, будь яка відповідь не спростує ролі і місця острова, хоча багато в чому і міфічну, у процесі виникнення цього феномену вітчизняної історії. Тиражований у великій кількості підручників "міф Хортиці" як джерела, відправного пункту козацтва, став невід'ємною складовою уявлень мільйонів українців про минуле.

Географічний пункт, яким є острів виступив точкою перехрестя ще низки, менш значущих, подій, що були включені до

етнокультурного міфу: "місце загибелі славетного князя Святослава", "місце першої перемоги у визвольній війні 1648-1654 рр." тощо. Відповідно збереження острова як історичної пам'ятки отримало важливе "національне" значення як втілення національної ідеї, що мала стати основою для відродження української державності, перші паростки якої дало саме козацтво.

Проте на сучасне уявлення Хортиці пов'язано із конфліктом інтерпретацій, які мають не тільки "ідеологічний", а й суто прагматичний характер. Ключовим є конфлікт у сприйнятті чи не сприйнятті острова як "святині", частини національного надбання.

Підтримка до конфлікту в інтерпретації було закладено в добу модернізації. Так, будівничі великих індустріальних гігантів у 1920-1930-х рр., як і творці рукотворних морів 1950-х (проте, як і власники острова в XIX ст. - німецькі колоністи), активно змінювали острів. Для них це була територія, на якій вони проживали та працювали, незвертаючи уваги на історичне минуле та значення цієї землі для "наступних поколінь", бо уявлення більшості з них функціонували у відмінній соціокультурній площині, маргіналізованого, багатокультурного середовища.

Потенціал конфлікту породженого суперечністю співіснування щоденних потреб людей, які мешкають на певній локальній території, та "ідейних" пошуків "Хортиці" з її давніми святилищами, січами, у процесі зростання міста збільшувався. Врешті це знайшло відбиття і в політичній площині.

Така ситуація відбилася в долі ідеї виникнення національного заповідника на Хортиці. Народжена як продукт "відлиги" у 1960-х рр., вона була зведена нанівець у 1970-х рр. і поновилася лише наприкінці 1980-х рр. разом із національним відродженням, у діалектиці протистояння загальносоюзного та республіканського. Проте, як і багато ідей, республіканська ініціатива на практиці до кінця так і не була доведена до логічного завершення. У незалежній Україні конфлікт відновився на рівні відносин центр-регіон. Центральна влада, експлуатуючи ідею національного відродження, згадувала про заповідник виключно в контексті чергових символічних подій, інколи штучних, демонструючи неабияку зацікавленість у реалізації застарілих проєктів, про які одразу ж забували після складання кошторису. Яскравий приклад - експлуатація ідеї створення етнографічного комплексу "Запорізька Січ".

Протистояння набуло особливого значення наприкінці 1990-х рр., коли острів став одним з аргументів, та навіть "козирів", що розпочали використовувати політичні опоненти в боротьбі за владу.

Носії "етнокультурного міфу", як правило представники гуманітарної інтелігенції, актуалізували гуманітарну складову "Хортиці", прагматики, як правило представники місцевої номенклатури, наголошували на утилітарному значенні острова для розвитку міста.

Частково конфлікт був породжений саме "гуманітаріями", які відновили національне відродження кінця 1980-х -- початку 1990-х у категоріях етнічності, що звужувало перспективу інкорпорації іноетнічних груп до єдиної української політичної нації. В умовах багатокультурного міста "етнічний міф" не став об'єднуючим чинником. Це об'єктивно обумовлено перервністю у 20-30-х рр. ХХ ст. традиції ретрансляція козацького міфу у модернізованому місті.

Сучасне протистояння підсилене початком нового інвестиційного проекту будівництва мостів. За логікою "гуманітаріїв", побудова нової "транспортної розв'язки" на острові знищує ідею, підпорядковує її утилітарному, перетворює "Хортицю" в суто географічний об'єкт "о. Хортиця". Представники цієї позиції пропонують інвестувати в "Хортицю", як у цінність загальнодержавного масштабу. Інтереси локального рівня інтерпретують "о. Хортиця" як перешкоду на шляху побудови нових мостових переходів, або як рекреаційну зону. Найбільш повним відображенням цього підходу був телевізійний виступ міського голови О.Поляка про те, що нічого на тому острові немає, а отже, зберігати та пестувати там нема чого, і взагалі, острів - це частина одного з районів міста.

У конфлікт інтерпретацій "Хортиці" відбилися суперечності у інтересах регіонального та загальнонаціонального рівня. Логіка "прагматиків" полягає в тезах економічного змісту, первісною тезою якої виступає інтерес розвитку міської інфраструктури шляхом заохочення бюджетного фінансування на регіональний рівень. У цьому контексті різна інтерпретація ідеї Хортиці виступає як обґрунтування у суперечностях фінансово-економічних інтересів центру та регіонів.

Різниця в інтерпретації поглядах "гуманітарного" та "утилітарного" характеру можемо вбачати породженням процесу модернізації. Дискусію навколо "Хортиці" інколи нагадує спір "глухого із сліпим", дискурси практично не перетинаються. "Прагматики" нехтують традицією, обмежуючи історію сучасністю. Інша сторона віддає минулому перевагу перед сучасним, не сприймаючи за символами проблеми конкретних людей. Проте в кожній позиції є раціональне зерно, яке потребує синтезу.

На часі стоїть створення "міфу Хортиці", так би мовити із регіональною специфікою, який має інтегрувати обидва підходи. У

практичній площині мова йде про комплексний підхід до розв'язання суто господарчих проблем міста та збереження "спадщини". У цілому "гуманітарії" мають стати трохи прагматичними, а "прагматики" гуманітаризуватися.

Степанчук В.

**ПАЛЕОЕКОЛОГІЧНІ УМОВИ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ПАЛЕОЛІТУ
ПОРОЖИСТОЇ ЧАСТИНИ ДНІПРА 27-28 тис. РОКІВ ТОМУ
(за даними багат шарової палеолітичної стоянки міра)**

Стоянка Міра розташована на правому березі Дніпра в околицях с. Канівське Запорізького району і області, за 15 км на південь від Запоріжжя (47° 35' N; 35° 5' E) і пов'язана з алювіальною терасою висотою близько 30 м над рівнем ріки. Перші знахідки були зроблені на схилі балки інженером І.Б. Писаревим у 1995 р. Роботи на пам'ятці проводилися в 1997, 2000, 2001, 2004 рр. Результати досліджень опубліковані поки що лише попередньо або ж знаходяться у друці [Stepanchuk et al., 1998; Коен, Степанчук, 2000].

За даними Н.П. Герасименко та П. Езарца, літостратиграфічна колонка в місці стоянки демонструє складну історію послідовних змін оточуючого середовища протягом останніх 30 тис. років. Нестандартність ситуації полягає в тому, що через деякий час після заселення урочища палеолітичною людиною, територія стоянки опинилася під водами пра-Дніпра. Товща алювіальних піщаних відкладів становить кілька метрів і з моменту остаточного виходу території в субаеральний стан сприяла гарній збереженості решток палеолітичних поселень.

Урочище заселялося в палеолітичний час двічі. Обидва культурні шари пов'язані з верствами похованих ґрунтів, які, за сучасними уявленнями, можуть корелюватися з Вігачевим (Арсі; Мезьє). Серія радіовуглецевих дат, отриманих за зразками деревного вугілля, кісток та ґрунту в лабораторіях Києва та Гронінгену визначає вік обох шарів між 27-28 тис. років тому (табл.1). Близьке у часі існування обох поселень не суперечить даним геостратиграфії, літостратиграфії та палінології. Цілоком ймовірним може бути, що заселення урочища могли відділятися дуже невеликим відтинком часу: близько 100-200 років. Проте обмежені можливості сучасних методик датування решток палеолітичного часу не дозволяють встановити це однозначно.

На момент існування обох палеолітичних поселень, урочище являло собою ділянку невисокої тераси, яка в періоді підвищеного рівня вод пра-Дніпра підтоплювалася, як про те свідчать прошарки алювіального піску. У верстві похованих ґрунтів прослідковано кілька таких малопотужних прошарків, що свідчить про неодноразове короткочасне затоплення урочища. За даними палінологічного аналізу (Н.П. Герасименко), на момент перебування тут палеолітичної людини урочище характеризувалося поширенням заплавних злакових та осокових рослин у низьких ділянках заплави та лугового різнотрав'я на підвищених ділянках. Палінологічні дані та антракологічний аналіз (Ф. Дамблон) вказують на наявність тут деревної рослинності (сосна). Склад мегафауни (дані О.П. Журавльова та П.В. Пучкова) (табл. 2) та мікротеріофауни (дані Л.І. Рековця) дозволяють зробити висновок про те, що домінуючим в околицях стоянки був степовий ландшафт, вірогідно, ускладнений балками та ярами. Усі природничі дані одностайно вказують на помірно теплий клімат.

Між нижнім та верхнім палеолітичними шарами прослідковано ще один шар, який являє собою рештки згорілого розрідженого соснового лісу. Скупчення деревного вугілля дозволяють досить детально встановити положення стовбурів і окремих гілок, а іноді і діаметр окремих дерев. Судячи за всіма ознаками (дані В.Ф. Руденко), горів відносно молодий ліс, віком близько 10-20 років. Причини пожежі остаточно не з'ясовані. Не виключено, що пожежа мала антропогенне походження, але прямі вказівки на це відсутні. Вивчення розрізів в кількох місцях в районі стоянки дозволяє встановити, що сліди пожежі є найбільш інтенсивними в місці стоянки, хоча окремі вуглики та сажисті примазки були зафіксовані в 500-600 м на ПЗЗ від Дніпра. Поширення слідів вогню в цьому напрямку, швидше за все, вказує на напрямок вітру в момент пожежі. е цілому ж пожежа, здається, була досить локалізованою; інтенсивність її слідів суттєво падає в північному і південному напрямках. Так, вниз по течії ріки, на відстані 250 м ці сліди вже відсутні. Датування решток сосен з шару пожежі також вказує на вік в 27-28 тис. років тому.

Палеолітичні шари нерівнозначні за кількістю матеріалів. Хоча обидва вивчені на відносно великій, як для поселень цього часу, площі (близько 60 кв.м.), їхня інформативність різко відмінна. Наведемо лише один показник: так, якщо у верхньому шарі знайдено більше 50 тис. кременів, то в нижньому їх лише близько півтора сотень (табл.3). Можливе пояснення вбачається в різниці термінів заселення та економічному профілі поселень. Поселення верхнього (I) шару є відносно довготривалим, сезонно-осілим, і функціонувало протягом

кількох місяців. Ряд свідчень дозволяє досить упевнено визначити сезон існування цього поселення як осінньо-зимовий. У свою чергу, поселення нижнього (II/2) шару, можливо, є дуже короткотерміновою стоянкою, так званою "мисливською зупинкою". З іншого боку, цілком можливо, що розкопками наразі відкрито лише периферійні ділянки поселення нижнього шару, і основні, насичені рештками діяльності людини, ділянки лишаються ще не дослідженими.

Практична синхронність поселень верхнього і нижнього культурних шарів Міри набуває особливого значення, якщо взяти до уваги цілковиту несхожість технології і типології кремневих знарядь. Коротко охарактеризуємо цю різницю.

У випадку нижнього шару застосовувалося розщеплення м'яким відбійником, іноді з пришліфовкою зони удару на нуклеусах. Нуклеуси, судячи за наявними заготовками були одноплосинними, з досить вузьким робочим фронтом. Основний тип заготовки – пластинка до 5 см довжини, іноді з покрученим профілем. У типологічному плані лице комплексу становлять негеометричні мікроліти на пластинках з кромками, обробленими притуплюючою ретушю. За формальними ознаками такі мікроліти дозволяють, з певними застереженнями, віднести індустрію нижнього шару до кола гравецьких індустрій. У цілому ж застосована технологія і типологія знарядь дозволяють упевнено визначити індустрію нижнього шару як справжній верхній палеоліт.

Індустрія верхнього шару, навпаки, була орієнтована на виготовлення великих пластин і двобічно оброблених знарядь. Значні складнощі при визначенні параметрів індустрії спричиняє та обставина, що інвентар шару є вкрай спрацьованим, виснаженим. Усі вироби демонструють ознаки численних переоформлень, навмисного фрагментування, розщеплення і таке ін. Усі ці ознаки обумовлені одною причиною: нестачею вихідної сировини. Внаслідок цього жителі поселення були вимушені знову і знову перевикористовувати наявні кам'яні знаряддя. При розщепленні використовувалися більш архаїчні, ніж у нижньому шарі технології. Зокрема, широко застосовувався твердий відбійник, зона удару часто оформлялася у стилі середнього палеоліту – фасетуванням, і т.ін. Разом із тим є ознаки застосування і верхньопалеолітичних технологій. З морфологічного боку, індустрія шару також поєднує риси верхнього і середнього палеоліту. Так, в інвентарі представлені і гостроконечники, і скребла, типові для неандертальських технологій, і, разом з тим, кінцеві скребачки і різці, притаманні для верхнього палеоліту (табл. 4). Безумовно середньопалеолітичний вигляд мають двобічні вироби:

листоподібні вістря і гостроконечники. У матеріалах представлені і вкрай незвичні негеометричні мікроліти: невеличкі лусочки з дрібною притуплюючою ретушшю по поперечній кромці. У цілому індустрія верхнього шару Міри може бути визначена як архаїчний верхній палеоліт, або, за іншою термінологією, як індустрія перехідна від середнього до верхнього палеоліту.

Таким чином, колонка Міри свідчить про цілком незвичну послідовність. Шар, який лежить нижче, є справжнім верхнім палеолітом, а зверху він перекривається більш архаїчними матеріалами. Загальнопоширеною є думка про те, що справжні верхньопалеолітичні індустрії пов'язані з людиною сучасного фізичного вигляду. Індустрії архаїчного вигляду часто трактуються як результат існування симбіотичних культур, які виникли внаслідок контактів між прийшлим населенням сучасного фізичного вигляду і місцевим неандертальським населенням. Незвична послідовність Міри дозволяє ставити питання про практичне співіснування двох типів верхньопалеолітичних індустрій, один з яких демонструє ознаки контактів з неандертальським населенням. Симбіотичний характер індустрії верхнього шару Міри передбачає існування аборигенного населення в час, близький 27-28 тис. років тому. Ще зовсім недавно вважалося, що неандертальці і асоційовані з ними середньопалеолітичні індустрії не доживають до цього часу. Але дані по півдню Західної і Центральної Європи вказують на 28 тис. рубіж, до якого, безсумнівно, доживають неандертальці в цих регіонах. Останнім часом датування найпізніших середньопалеолітичних шарів численних кримських стоянок показало, що і в цьому регіоні неандертальське населення існувало до 28 тис. років тому [Hedges et al. 1996]. Більше того, є певні вказівки на можливість їхнього існування тут до 24-25 тис. років тому. Важливо підкреслити, що середньопалеолітична складова індустрії верхнього шару Міри знаходить численні аналогії в матеріалах найпізніших проявів кримського середнього палеоліти із двобічними формами зрять, зокрема в кіік-кобинській індустрії [Степанчук 2002], яка датується між 28/32 тис. років тому. Що ж стосується верхньопалеолітичної складової, то найближчі аналогії для І шару Міри встановлюються в матеріалах городцовської культури середнього Дону [Праслов, Рогачев 1982; Sinitsyn 2000], пам'ятки якої в районі Костьонок датуються між 31/26 тис. років тому.

Таким чином, є підстави твердити, що стоянка Міра заселялася двічі впродовж короткого часу, але населенням, походження якого є цілковито різним. Цікаво, що це опосередковано підтверджується і даними по петрографічному складу кам'яної

сировини, використаної для виробництва знарядь. Так, за даними В.Ф. Петруня, сировина верхнього шару в основній масі має східно-карпатське походження, десь з території сучасної Румунії. Наявність в колекції шару невеличких серій виробів сировини з долин великих річок між Карпатами і Дніпром дозволяє навіть реконструювати вірогідний маршрут групи людей, які оселилися на рівні верхнього шару. Що ж стосується нижнього шару, то сировина тут цілком інша, і, згідно з В.Ф. Петрунем, має щонайменше західно-українське походження. Для культури верхнього шару, на сьогодні, найбільш ймовірним є припущення про походження в результаті контактів між аборигенним середньопалеолітичним неандертальським населенням т.зв. мікокської індустрійної традиції та людьми сучасного фізичного вигляду - носіями верхньопалеолітичних традицій. Єдина антропологічна знахідка верхнього шару Міри – уламок коронки верхнього другого моляру, за визначенням Х.Г. Тьорнера належить найімовірніше жінці-кроманьйонці віком до 30 років. Культура нижнього шару, як підкреслювалося, найбільш вірогідно є пов'язаною з групою прийшлого кроманьйонського населення. Звичайно, що про походження прийшлого населення даних практично немає. Тим більш інтригуючою є наступна обставина. Як підкреслювалося, індустрія нижнього шару може бути віднесена до кола граветських лише з певними застереженнями. Коротко кажучи, сам принцип виготовлення негеометричних мікролітів Міри П/2 є – в широкому розумінні – граветським. Але ні технологія, ні морфологія виробів не знаходять відповідників серед давніх граветських індустрій Європи [Амирханов 1998; Demars, Laurent 1989; Otte 1985]. Натомість, прямі відповідники знаходяться у досить віддаленій південно-італійській стоянці грот Пагліччі, оріньякський шар 24А1 якого, разом із типово оріньякськими виробами, містить і характерні для Міри мікроліти підтрикутної форми на невеличких пластинах [Palma di Cesnola 2000].

Нижній шар Міри доставив невелику кількість решток бізона і дикого коня, а також певну кількість об'єктів, головним чином ямок. Верхній шар містив велику кількість решток різних тварин, левову частку серед яких складають дикий кінь (18 особин) і лисиця (8 особин). Увагу привертають рештки бізона, представлені лише "м'ясистими" частинами. Особливості складу решток коней за віком та віковою структурою дозволяють аргументувати одноразове вдале полювання на гаремний табун. За даними етології цього виду, найбільш вірогідним часом такого полювання мала бути пізня осінь [West 1996]. Специфіка структури наявних частин скелету дрібних хижаків (звичайної, степової та полярної лисиці) свідчить про хутрову

орієнтацію полювання на цих тварин, тобто вказує на зимове полювання. Верхній шар Міри містив значну кількість різних ямок та інших об'єктів. Частина ямок є залишками стовпчиків та кілків. Найбільші в перерізі і найглибші ямки окреслюють дещо асиметричний прямокутник із середніми розмірами 3,2x1,7 м і площею близько 5,5 кв. м. Менші, але глибокі ямки від кілків формують зовнішній неправильний сферичний контур з діаметром від 4,0 до 4,6 м. Усі подальші ямки для кілків концентруються головним чином у межах прямокутного контуру, ближче до його східної межі. У безпосередній близькості до входу в житлову конструкцію було зафіксовано яму, практично позбавлену звичайного для заповнення I шару попелу і вугілля. Це, ймовірно, свідчить про те, що яма була виготовлена на самому початку функціонування поселення. На дні ями були зустрінуті: компактна група деревного вугілля, шматочок каменю карпатського походження, а також фрагменти ребра і зубів коня. Найбільший фрагмент кістки I шару – уламок рогу гігантського оленя – був знайдений безпосередньо поруч із цією ямою. Сегмент конструкції з імовірним входом містить також чотири лінзи попелу, які, швидше за все, є залишками тимчасових димогарних вогнищ, які працювали на легкому паливі. У цілому, планіграфічні дані дозволяють реконструювати наземне каркасне сферичне або циліндричне житло площею близько 14,5 кв. м і входом, зверненим на схід, до ріки. Це житло на сьогодні є найдавнішим, знайденим в степовій зоні.

Таким чином, незважаючи на виразний середньопалеолітичний компонент в індустрії верхнього шару, інші ознаки свідчать скоріше про верхньопалеолітичний стиль життєдіяльності. Тут маються на увазі свідчення віддаленої короткотермінової міграції, транспортування сировини на далеку відстань, конструктивні особливості житла і т.ін. Верхньопалеолітичний вигляд культури людей верхнього шару Міри підсилений наявністю розвиненої кістяної індустрії. Серед виробів представлені як знаряддя, так і прикраси. Цікаво, що і серед кістяних знарядь (лошила, вістря або наконечники, голки (?) присутні і типові для середнього палеоліту кістяні ретушери. Прикраси представлені просвердленими зубами дрібних хижаків, янтарною підвіскою. Окрему групу становлять прикрашені гравіюванням вироби, на жаль, здебільшого сильно фрагментовані. Ці знахідки, зважаючи на їхній вік, є унікальними для території України.

Дослідження стоянки під с. Канівське до певної міри зруйнували побутуючий у наукових колах стійкий стереотип про відсутність непорушених палеолітичних стоянок на Дніпрі і тотальну

перевідкладеність решток цього часу. Натомість нагальною і цілковито виправданою стає потреба ретельного обстеження численних відомих місцезнаходжень вздовж берегів штучних водоймищ [Смирнов 1973; Тубольцев, Бусел 2001] з метою виявлення нових стратифікованих пунктів.

Уже перші результати вивчення стоянки Міра дали дуже цінні матеріали для реконструкції палеоекологічних умов існування палеолітичної людини і особливостей розвитку її культури. Ці дані мають важливе значення не тільки для локального регіону порожистої частини Дніпра, але й для Східної Європи в цілому.

Табл. 1. Радіовуглецеві дати Міри

Стоянка/Шар	Вік, років тому	Тип зразка	Лаб.№
Міра: I	27600±370	деревне вугілля	Ki-8152
Міра: I	27200±380	деревне вугілля	Ki-8153a
Міра: I	27300±390	деревне вугілля	Ki-8154
Міра: I	27050±350	кістка	Ki-8158
Міра: I	26610±400	кістка	Ki-10283
Міра: I	27080±400	деревне вугілля	Ki-10284
Міра: I	28450±1100	грунт	Ki-8381
Міра: I	26590±490/460	деревне вугілля	GrA-20019
Міра: II/1	26800±390	деревне вугілля	Ki-8155
Міра: II/1	27160±390	деревне вугілля	Ki-10346
Міра: II/1	27830±580/540	деревне вугілля	GrA-20020
Міра: II/2	27200±360	деревне вугілля	Ki-8156
Міра: II/2	27510±400	деревне вугілля	Ki-8201
Міра: II/2	27750±590/550	деревне вугілля	GrA-20033

Табл. 2. Міра 2000. Шар I. Структура видів – потенційних об'єктів мисливської діяльності.

Вид	Кількість визначених кісток	%
Заєць	8	0,82
Степовий байбак	1	-
Песець	14	1,44
Лисиця	208	21,33
Корсак	3	0,31
Борсук	2	-
Мамонт	2	-
дикий кінь	707	72,51
Благородний олень	6	0,61
Гігантський олень	7	0,72
Північний олень	3	0,31
Бізон	17	1,74
дика свиня	1	-
Європейський плейстоценовий віслук	2	-

Табл. 3 Міра, шар I і II/2. Загальна структура крем'яного комплексу (включаючи фрагментовані артефакти).

шар I	З	З лусками,	Без	Без лусок, %
	лусками, N	%	лусок, N	
Фрагменти сировини	5	0,009	5	0,364
Нуклеуси	2	0,004	2	0,145
Відщепи	579	1,093	579	42,109
Пластини	26	0,049	26	1,891
Пластинки	10	0,019	10	0,727
Знаряддя на відщепях	721	1,36	721	52,436
Двобічні знаряддя	32	0,06	32	2,327
Луски	51615	97,405	-	-
Усього	52990	99,999	1375	99,999
шар II/2				
	З	З	Без лусок,	Без лусок, %
	лусками,	лусками,	N	

	N	%		
сколи	5	3,067	5	33,333
знаряддя на сколах	10	6,135	10	66,666
луски	148	90,798		
<i>Усього</i>	<i>163</i>	<i>100</i>	<i>15</i>	<i>99,999</i>

Табл. 4. Міра, шар I. Морфологічно виразні цілі макро-форми знарядь на сколах, показові в сенсі традиційних визначень археологічної епохи.

Середній палеоліт	Гостроконечник	12	26	35,6 %
	Скребло	14		
Верхній палеоліт	Скребок	42	47	64,4 %
	Різець	5		

ЛІТЕРАТУРА

1. Амирханов Х.А. (ред) Восточный граветт.- М.: Научный мир, 1998.
2. Праслов Н.Д., Рогачев А.Н. (ред.). Палеолит Костенки-Боршевского района на Дону. – Л.: Наука, 1982.
3. Смирнов С.В. Палеоліт дніпровського Надпоріжжя. – К.: Наукова думка, 1973.
4. Степанчук В.Н. Поздние Неандертальцы Крыма. Киик-Кобинские памятники.- К.: Стилос, 2002.
5. Степанчук В.Н. Тафономия культурных остатков и включающих геологических слоев на стоянке Мира // Кам'яна доба України. - № 4.- 2004.
6. Степанчук В.Н., Коен В.Ю. Полевые исследования стоянки Мира в 2000 году // Archaeological Discoveries in Ukraine in the years 1999-2000. – К., 2001,-С.221-224.
7. Тубольцев О.В., Бусел В.А. Памятники среднего палеолита междуречья Днестра и Конки // Музейний вісник. – Запоріжжя. – 2001, -С.9-16.
8. Demars, P.-Y., Paurent P. Types d'outils lithiques du Paléolithique supérieur en Europe. Cahiers du Quaternaire №14.-Paris, 1989.
9. Hedges R.E.M., Housley R.A., Pettitt P.B., Bronk Ramsey C., and Van Klinken G.J. Radiocarbon Dates From the Oxford AMS System // Archaeometry (Oxford).-1996.-38/1.-P.181-207.
10. Otte M. Le Gravettien en Europe. L'Anthropologie.-1985.-Tome 89-№4.-P.479-503.

11. Palma di Cesnola A. L'Aurignacien à lamelles à dos marginal de la Grotte Paglicci au Mont Garnago (Pouilles – Italie du Sud) // E.R.A.U.L.-2000.-№95.-P.305-10.
12. Sinitsyn A.A. Kostenki 14 (Markina Gora): Data, Problems, and Perspectives // Prehistoire Europeenne.-1996.- №9.-P.273-313.
13. Stepanchuk V.N., Cohen V.Yu., Pisaryev I.B. Mira, a New Late Pleistocene Site in the Middle Dnieper, Ukraine (Preliminary Report) // Pyrenae.-1998.-№29.-P.195-204.
14. West D. Horse hunting, processing, and transport in the Middle Danube // J. Svoboda, Škrdla P., E.W. Oches (eds) Paleolithic in the Middle Danube Region. Brno: Archeologicky ustav AV CR, 1996.-P.208-245.

Стоянов Ф.

**ВИКОРИСТАННЯ РОСІЙСЬКОЮ ВЛАДОЮ ВІЙСЬКОВОГО
ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІХ ст.**

Війни першого десятиліття ХІХ ст., у яких брала участь Російська імперія потребували численних військових контингентів. У зв'язку з цим у 1812 р. військове керівництво вирішило “скористатися відомою схильністю малоросійського народу до військової справи і відродити в ньому ще не згаслі військові традиції” і організувати з козацького населення Київського генерал-губернаторства (Київська, Волинська і Кам'янець-Подільська губернії) кінне військо на правах ополчення. Так було сформовано чотири Українські кінно-козацькі полки.

Швидкість формування козацьких полків в Київському генерал-губернаторстві, їх чудовий стан, ентузіазм населення, викликаний їх створенням, підштовхнули російське військове командування спробувати повторити експеримент, тепер вже на території колишньої Гетьманщини. Із початком Вітчизняної війни 1812 р. малоросійський генерал-губернатор Я.І. Лобанов-Ростовський оголосив проєкт створення Малоросійського козацького війська разом зі значними пільгами і привілеями козацтву. Генерал-губернатор, вирішив пообіцяти козакам відновити їхнє колишнє становище, сподіваючись на підтримку Олександра І. Обіцянки з боку впливової посадової особи підбадьорили і надихнули до вступу козаків у новостворене військо. Однак у Петербурзі вирішили, що Я. І. Лобанов-Ростовський

перевищив свої повноваження через, що Кабінет Міністрів збирався скасувати проект і усунути його з посади. Однак в умовах війни і надзвичайного стану уряд не наважився на такий крок, побоюючись хвилювань серед козаків, тому було ухвалено рішення зберегти чинність проекту лише на період війни. Унаслідок цього в Полтавській і Чернігівській губерніях не лише сформували 15 іррегулярних козацьких полків, але й розпочали створення земського ополчення, не дивлячись на те, ці губернії не були включені до переліку адміністративних одиниць, де формували ополчення. “Малоросійські кінно-козацькі полки” – таку офіційну назву отримали новоутворенні полки. Їх загальна чисельність складала 18000 вершників, які озброювались, обмундирувались і утримувались за власний рахунок.

Козацькі та ополченські полки, які не були відправленні до регулярної армії, відмінно проявили себе в кампанії 1812 р. Вони сформували разом з місцевим населенням багатокілометровий охоронний кордон, що не дозволяв проникненню на територію Київської і Чернігівської губерній французьких і союзних їм польських збройних загонів, цим звільняли значні сили регулярних військ. Частина козацьких полків увійшли до діючої армії і відзначилася в боях під Малоярославцем і Красним, в інших численних сутичках з ворогом. У 1813 р. козаки і ополченці були зараховані до резервної армії, діяли на території Польщі, брали участь в облогах фортець Замостя, Модліна, Торна.

Після завершення війни козацькі полки мали розпустити і переселити в повному складі на Кавказ, але це наштовхнулося на значний спротив козаків, і в переселенні взяла участь лише незначна частина формально на добровільній основі. Враховуючи значні витрати козацьких господарств Полтавської та Чернігівської губерній під час війни, уряд зменшив їм податки.

М.Г. Репнін продовжував традицію використання козацтва як військової сили, вважаючи, що таким чином це регіональне соціальне середовище можна зберегти в інтересах Російської імперії. Під його безпосереднім керівництвом в 1831 р. було оперативно сформовано вісім “Малоросійських кінно-козацьких козацьких полків” для участі у придушенні польського повстання. Ці полки легкої кавалерії увійшли до резервної армії, яка мала прикривати тил діючої армії, охороняти шляхи сполучення та в разі появи повстанців ліквідувати їхні загоны. Спочатку всі вісім козацьких полків були направлені до Мінська у розпорядження головнокомандуючого резервною армією генерала від інфантерії графа П. О Толстого. Згодом, два з них передислоковано на Кавказ, ще два, на прохання міністра фінансів,

тримали відомчу варту, інші чотири – у січні 1832 р. були розформовані.

Готовність козаків служити престолу була відзначена імператором Миколою I. Козакам після завершення служби були урочисто надані пільги: скасовувалися недоїмки, зменшився оброчний податок, земля закріплювалася довічно з правом продажу, узаконювалось право торгівлі спиртними напоями, військова служба обмежувалась 15 роками. Генерал-губернатор намагався закріпити цей успіх створивши постійні козацькі військові формування, і, навіть, звернувся до уряду з проектом відродження українського козацтва, детально обгрунтовуючи його корисність для держави. Але Репніна звинуватили у надмірних симпатіях до козаків, службових зловживаннях і звільнили з посади в 1834 р. Втративши впливового заступника, незабаром козаки були зрівняні в правовому і економічному становищі з іншими категоріями “вільних сільських обивателів”.

Поступове і неухильне обмеження прав породжувало серед представників українського козацтва незадоволення своїм становищем. Перспектива зрівняння в правовому і соціальному відношенні з іншими податними станами створювала в середовищі як старшини, так і рядового козацтва дух колективного протесту і корпоративної гордості за своє минуле. Саме це відчуття спільного козацького походження і станової особливості, посилені давніми бойовими традиціями, створювали неабияку небезпеку для російської влади. Щоб не стати об'єктом агресії і одночасно дати вихід хвилі войовничого козацького духу та руйнівної енергії народних низів, російська влада направляла військовий потенціал козацтва в бік своїх зовнішніх ворогів, виступаючи співучасником і керманичем цього процесу.

Таким чином, використання російською владою військового потенціалу українського козацтва Лівобережної України в першій третині ХІХ ст. проходило через формування і службу “Малоросійських кінно-козацьких полків”. Їх створення стало можливим внаслідок збігання інтересів, з одного боку, влади, яка збільшувала військові контингенти й в такий спосіб знімала соціальну напругу в регіоні, з іншого – інтересів самих козаків, адже за військову службу козаки отримували певні привілеї, зменшення податкового тиску тощо. Створені полки брали участь у військових кампаніях 1812-1813 рр., 1831-1832 рр.

**НАРАТИВНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ДВОРЯНСТВА ПІВДЕННОЇ
УКРАЇНИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XIX ст.**

Наративні джерела з історії дворянства Південної України представлені мемуарами та приватним листуванням.

Мемуарні джерела з історії дворянства Південної України останньої чверті XVIII – першої чверті XIX ст. за формою включають спогади, подорожні записки, щоденники. За походженням вони належать: 1) посадовим особам Південної України; 2) представникам південноукраїнського дворянства; 3) іноземним та російським мандрівникам, що подорожували півднем України.

До першої групи належать спогади таврійського губернатора Д. Мертваго, управляючого конторою опікунства іноземних поселенців А. Фадєєва, подорожні записки секретаря канцелярії графа М.С. Воронцова Н. Логінова. Ця група мемуарів написана у жанрі автобіографій-історій, типового для російської мемуаристики кінця XVIII – XIX століття. Автори мемуарів намагаються зафіксувати історію власного життя на фоні суспільно значимих подій. Інформація подається крізь призму особистої оцінки подій, явищ, діячів.

Мемуари посадових осіб Південної України – російських службовців, чия особиста історія не пов'язана з історією Півдня, – містять зовнішню, відсторонену оцінку подій поміщицької колонізації та місцевого дворянства. Цей погляд ззовні далеко не завжди є неупередженим, що не могло не вплинути на відбір фактів та опис подій, тобто на достовірність авторського тексту.

Мемуари представників південноукраїнського дворянства становлять дві великі групи: а) мемуари сучасників, написані учасниками подій останньої чверті XVIII – першої чверті XIX ст.; 2) мемуари нащадків, як правило, представників третього покоління південноукраїнського дворянства, що наводять відомості про своїх дідів та батьків. Мемуари сучасників представлені спогадами Олександра Піщевича, Василя Абази, Івана Мігріна. До мемуарів наступних поколінь південноукраїнського дворянства, які містять інформацію про родоначальників дворянських родів, належать спогади Дмитра Гнедіна, Олександра Гангелова, Михайла Герсеванова, Софії Капніст-Скалон.

Отже, нам доступні наративи різних за походженням груп дворянства південної України – балканських військовослужбовців, молдавського шляхетства, запорозької старшини, грузинського дворянства, української шляхти, російського дворянства. Незалежно від походження авторів мемуарів, мета творів – зафіксувати та зберегти

сімейну традицію, історію роду, довести гідність та визначні якості своїх предків або власні. Для того, щоб особиста або сімейна історія була достатньо зрозуміла читачеві та належним чином ним оцінена, виклад супроводжується просторовими описами історичних та сучасних авторам подій.

Мемуари дітей та онуків представників першого покоління південноукраїнського дворянства при всій їх різноплановості поєднані спільним походженням представленої інформації. Автори апелюють перш за все до усної сімейної традиції та власних дитячих вражень, тому їхні розповіді схильні до перебільшень та прикрашення. Проте з точки зору дослідника дворянства помилки та неточності фактичних повідомлень компенсуються передачею історичної традиції дворянських родів, бачення історії краю та місця свого роду в цій історії.

Комплекс наративів російських мандрівників представлений подорожніми записками П. Сумарокова, В.Ізмайлова, І.Вернета, І.Восейкова. Усі вони були написані в перші десятиліття ХІХ ст. під впливом літературної течії сентименталізму та раннього романтизму. Південні степи і Таврія з їх яскравими та незвичними для російського дворянина пейзажами викликали захоплення, а жанр подорожніх листів, як ніякий інший, підходив для виливу власних вражень та почуттів від побаченого. Записки мандрівників-іноземців – родича Е. Рішельє графа Рошешуара та французького емігранта герцога Мармона Рагузького прагматичні та позбавлені сентиментальності. Автори в деталях та портретах учасників фіксують події світського життя Одеси часів Е Рішельє та М. Воронцова.

Корпус матеріалів приватного листування дворянства Південної України через погану збереженість особистих та родинних дворянських архівів не є на сьогодні достатньо представницьким. Епістолярна спадщина південноукраїнського дворянства останньої чверті ХVІІІ – першої чверті ХІХ століття представлена двома цілісними корпусами листів дворянських родин Шпербергів-Родзянко, Нечаєвих-Савицьких та окремими матеріалами приватного листування В. Попова, Я. Ерделі, В. Шеміюта, А. Булацеля, Ф. Комстадіуса, І. Малама. За невеликим виключенням комплекс епістолярних джерел південноукраїнського дворянства представлений сімейними побутовими листами. Текст подібних листів максимально наближений до повсякденності людини, він дозволяє простежити родинні зв'язки, суспільні контакти адресата та адресанта, стан господарства дворянського маєтку та методи вирішення економічних проблем господарем, події сімейного та суспільного життя та їх оцінку автором листа.

ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ В ПОБУТІ МЕШКАНЦІВ ЗАПОРІЖЖЯ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Певним компонентом побуту і образу життя в цілому є діяльність людини у вільний час, умови та форми його проведення. Загальна структура життєдіяльності мешканців міст України у вільний від трудової діяльності час визначалася, по-перше, умовами соціально-побутового середовища і, по-друге – ціннісними орієнтаціями, інтересами та звичками. Серед форм використання вільного часу були ознайомлення з історичним минулим своєї Батьківщини або регіону, організація масових екскурсій на промислові новобудови, безпосередня участь у роботі наукових експедицій, науково-популярних товариств тощо.

Після завершення активних бойових дій на території Запорозького краю відбуваються процеси формування цивільних органів влади. Серед різноманітних закладів при Запорізькому губернському відділі політосвіти був створений краєзнавчий музей, який у засобах масової інформації 20 – 30-х років ХХ століття мав декілька назв – археологічний, історичний, державний, краєзнавчий.

За штатним розкладом новостворений музей передбачав три посади – завідуючий, прибиральниця та сторож. Завідуючим було призначено етнографа, історика, археолога, краєзнавця та педагогічного діяча Якова Павловича Новицького.

Для музею було виділено будівлю Народного будинку, яка потребувала значного ремонту. Фонди майбутнього музею формувалися із особистої колекції науковця, залишків експозицій колишніх музеїв комерційного і технічного училищ та інших навчальних закладів. На 5 червня 1922 року було призначено офіційне відкриття музею. Але незабаром музей було переведено в одну із невеличких кімнат Робітничого клубу. 15 червня 1923 року була відкрита перша експозиція. У музеї були розгорнуті археологічний, історичний і нумізматичний відділи, готувалася експозиція природничо-історичного відділу. Після смерті Я.П. Новицького в травні 1925 року краєзнавчий музей занепав і ледве животів.

Значно більше уваги з боку органів державної та партійної влади було приділено створенню та діяльності музею революції. Робота по його створенню була розпочата в 1925 році. Протягом майже трьох років точилася пошукова робота і збір історико-революційних матеріалів всесоюзного, республіканського та місцевого значення. 7 листопада 1927 року, у день 10-х роковин Жовтневої

революції, поруч із міською центральною бібліотекою по вул. Свердлова, відбулося відкриття Запорізького окружного музею революції.

У двох кімнатах на стендах було розміщено велику кількість плакатів, малюнків, фотографій, зброю запорізького пролетаріату – бомби, гранати, списи, зроблені самими ж робітниками на заводах. Протягом першого року існування музею відвідало більше 7 тис. чоловік. Фінансувався він із окружного бюджету і в перші роки отримував щорічно більше 8 тис. карбованців.

Окрім вищеназваних музейних закладів у місті протягом 20-х років популяризаторську та освітню діяльність здійснював пересувний санітарний музей, експозиція якого виконувала профілактичні функції запобігання виробничого травматизму. При педагогічному технікумі існував музей краєзнавства з біостанцією. На околиці міста по вулиці Карла Лібкнехта розміщувався музей каторги й заслання де зосереджувалися матеріали з життя і боротьби революціонерів, ув'язнених за часів царату.

Певний поштовх в розвитку музейна та науково-дослідницька справа вивчення місцевого краю отримали після початку будівельних робіт на Запорізькому індустріальному комплексі. Протягом 1927 – 1932 років у зоні майбутнього затоплення земель під керівництвом Д.І. Яворницького працювала Дніпрогесівська археологічна експедиція Народного комісаріату освіти УСРР, до складу якої входили провідні наукові кадри в галузі археології та етнографії. Науковими пошуками займалися експедиції Інституту археології Академії наук України, Київського історичного музею, Запорізька археологічна експедиція, посильну допомогу надавали учні-краєзнавці навчальних закладів міста. Головним чином досліджувалися береги озера Леніна, острови Мала та Велика Хортиця, місця розташування Запорозьких Січей та інші історичні місця.

Із початком будівництва Запорізького індустріального комплексу об'єктом паломництва туристів стає Дніпробуд. Перша масова екскурсія робітників була організована редакцією газети “Харьковский пролетарий”. У середині травня 1928 року 638 робітників харківських підприємств прибули на будівельний майданчик майбутньої гідроелектростанції. Ф.Гладков у “Листах про Дніпробуд” один із нарисів назвав “Екскурсійне лихо”, де, зокрема, відзначав, що численні екскурсанти і бюро туризму безглуздо змагалися один з одним у досягненні максимальної кількості тих, хто відвідав Дніпрогес. Звідси і ставлення до такого потоку людей – екскурсивод дивився на екскурсантів, як на неминуче зло, від якого

потрібно якомога швидше позбавитись. З іншого боку, така екскурсійна навала несла за собою продовольчий розгром – кооперативи і базари не могли забезпечити потреби великої кількості людей. Влітку сюди прибували численні екскурсії з різних регіонів країни та з-за кордону. Для ночівлі екскурсанти займали всі вільні куточки в гуртожитках робітників, у приміщеннях шкіл, будинках місцевих жителів, іноді розташовувалися і під відкритим небом. Серед робітників гідроелектростанції іноді можна було чути: “Не страшно цілих п’ять років будувати Дніпробуд, але страшно протягом п’яти років витримувати натиск екскурсантів, їм все показувати і пояснювати”.

Після завершення будівництва Дніпрогесу кількість туристів та екскурсантів дещо зменшилась, але головні туристичні маршрути, що пролягали через Україну, передбачали відвідування гідроелектростанції на Дніпрі, острова Хортиця та інших краєвидів Запоріжжя.

Тощев Г.,
Андрух С.

МОГИЛЬНИК МАМАЙ-ГОРА

Могильник Мамай-Гора локалізується на високом обривистом березу Каховського водохранилища у с.В. Знаменка Каменсько-Дніпровського району Запорізької області (Україна). Географічно він займає центральне положення серед пам’яток Причорноморської Скифії, розташований поблизу Каменського городища і на рівном відстані між “царськими” курганами Солоха і Чертомлык.

Пам’ятник досліджується археологічною експедицією Запорізького державного університету на протязі 1988 – 2004 гг. По займає площі і кількості захоронень могильник не має собі рівних в Причорномор’ї і є одним з найбільших в Євразійському степному поясі. Крім того, пам’ятник поступово руйнується внаслідок берегової абразії і в найближчі роки йому загрожує небезпека повного зникнення (за 30 років з часу будівництва водохранилища руйнуванням підверглося понад 400 м берегової лінії).

Пам’ятник займає площу 22 га, основна концентрація погребальних комплексів прослідковується на 9 га. Центр його складає група з шести насипів висотою від 2 до 8 м. Вокруг

расположены более мелкие курганы, подвергающиеся распашке. По данным визуального осмотра и аэрофотосъемки их насчитывалось около 200. На начальном этапе была применена традиционная методика раскопок курганных могильников - вскрытие видимых насыпей. Однако, в ходе полевых исследований было установлено, что реальное количество их намного больше. Значительное число комплексов не фиксировалось из-за нарушения почвы вследствие многолетних сельхозработ, поэтому для полноценного изучения памятника была применена методика сплошного вскрытия площади как техникой, так и вручную.

За 17 лет вскрыто более 5 га. Выяснилось, что памятник представлен не только курганами, но и грунтовыми могильниками эпохи энеолита и бронзы.

Выявленные здесь древнейшие материалы датируются эпохой неолита. В грунтовом могильнике, частично уже разрушенном подвижкой берега, выявлено 25 погребений VI тыс. до н.э. Они характеризуют азово-днепровскую культуру.

На курганном могильнике исследовано 183 объекта. Общее количество погребений - более 500. Установлено, что могильник был основан в эпоху ранней бронзы и продолжал функционировать вплоть до эпохи средневековья.

К эпохе бронзы относятся как грунтовые, так и курганные комплексы. Здесь найдены погребения эпохи энеолита, ямной, катакомбной, многоваликовой, срубной и белозерской культур (79). Среди редких находок надо отметить чашу прямоугольной формы и горшок с пиктограммой катакомбного времени, замечательную серию сосудов срубной культуры из одной большой насыпи центральной части могильника.

Пока что единым комплексом представлена киммерийская эпоха. В погребении этого времени находилась большая лощенная корчага VII вв. до н.э. с замечательным орнаментом.

Пик существования памятника относится к скифской эпохе. К настоящему времени серия исследованных курганов содержала 353 погребения, которые датируются в целом началом V-началом III ст. до н.э. Часть погребений ограблена, однако более 70% дают полную или относительно полную информацию о памятнике.

Примененная в походке работ методика раскопок - сплошное раскрытие поверхности после детальной аэрофотосъемки - дала редкую возможность выявить те памятники, которые не фиксировались на поверхности.

В некоторых из них зафиксированы рвы диаметром от 5 до 36 м, где найдены обломки амфор и лепной посуды, костей животных, камень.

Курганная архитектура, конструкции погребальных ям и обряд захоронения типичны для степных памятников железного века. В то же время отмечены новые детали, неизвестные ранее, и позволяющие дополнить имеющиеся классификации.

В границах комплекса сооружались главным образом конструкции одного типа, но отмечены случаи и взаимовстречаемости различных типов. Количественно доминируют катакомбы I типа. Все погребения осуществлены по обряду ингумации, лишь в одном случае зафиксирована кремация. Поза скелетов — вытянуто на спине. Преобладает западная, с отклонением, ориентация.

На северной периферии могильника исследованы культовые комплексы, аналоги которым известны на территории Румынии и Болгарии, античного мира.

Инвентарь исследованной части могильника составил весьма представительную и разнообразную коллекцию предметов материальной культуры населения эпохи неолита, бронзы, раннежелезного века, средневековья. Преобладающая часть коллекции относится к скифской эпохе. Она состоит из наступательного и защитного вооружения (наконечники стрел, копий, мечи, боевые топоры, фрагменты панцирных доспехов), украшений (бусы, браслеты, кольца, гривны и др.), местной и импортной керамики (горшки, миски, амфоры, чернолаковая посуда), орудий труда и др.

В погребениях выявлены также бронзовый котел с ручками, берестяные и деревянные чаши, пряслица из глины или же свинца, ножи.

Остатки жертвенной пищи свидетельствуют о разведении скифами крупного и мелкого рогатого скота, лошадей.

Общее количество находок превышает 3000 единиц.

Материалы памятника, расположенного рядом с известным Каменским городищем, дают замечательную возможность сделать вывод о функционировании могильника на протяжении всего IV ст. до н.э. Исследуемый могильник, который является наибольшим не только в степной зоне Причерноморья, но и всей Украины, открывает новые горизонты в изучении истории скифов.

Могильник продолжал действовать и в более поздние времена, о чем свидетельствуют находки сарматских комплексов и погребений кочевников XII-XIV ст.

Уникальным является также грунтовой могильник кочевников XII-XIII ст. Погребения совершены в простых и подбойных могилах, сопровождалась большим количеством инвентаря, среди которого оружие, украшения, предметы быта, серебряная чаша.

Работами 2004 г. в окрестностях Мамай-Горы выявлена новая серия памятников скифского периода и эпохи средневековья. Более ранние представлены как погребальными памятниками, так и поселениями. Последние увеличивают серию бытовых памятников этого времени в Нижнем Поднепровье – от низовой реки до о. Хортица.

Тубольцев О.,
Кобалия Д.,
Пешков С.

**ИССЛЕДОВАНИЯ ЭКСПЕДИЦИИ
«НОВАЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ ШКОЛА»
НА ОСТРОВЕ ХОРТИЦА**

На протяжении сезонов 2001-2004 гг. археологическая экспедиция «Новая археологическая школа» проводила раскопки памятников в окрестности балки Генералка, на острове Хортица. В работе экспедиции принимали активное участие: археологи филиала ИА НАН Украины, сотрудники Запорожской областной инспекции по охране памятников истории и культуры, работники Областной станции юных туристов, лаборант Национального заповедника «Хортица» Шелеметьева Т.И.; члены ОО «Новая археологическая школа» - учащиеся лицеев (ЗИЭИТ, «Логос», «Перспектива», СШ№31, 50), а также школьники из городов Киев, Никополь, Москва, Берлин, студенты Херсонского госуниверситета. В поддержке и организации раскопок помогали: рекламная группа «Метрополия», комитет по делам семьи и молодежи при горисполкоме, фонд «Возрождение края», фирмы «Кронос», «Ольф», ООО «Оля».

В результате исследований удалось открыть четыре разновременных памятника. К числу основных относится Генералка 2.

Памятник Генералка 2 расположен на о.Хортица, со стороны Старого русла Днепра, южнее базы «Запорожсталь», на правом высоком берегу балки Генералка, в 100 м к северу от геодезического репера. Грунтовая дорога, проложенная здесь в послевоенные годы, каждые пять-шесть лет подчищается, в результате чего произошло

частичное разрушение культурного слоя.

В 1999 году выпускником археологического кружка ОСЮТур Максимом Литвином в размыве грунтовой дороги на правом высоком берегу балки (рис.1,1), был найден развал керамического горшка. Разведочные шурфовки М.А.Остапенко, в 2000 году, позволили обнаружить мощное скопление керамики и костей на глубине до 0,5 м.

В ходе раскопок за сезоны 2001-2004 гг. удалось установить площадь памятника – около 300 м кв. Он представляет собой ритуальную площадку, окруженную сегментами концентрического рва. Пространство над рвом содержит плотные слои находок, представленные в основном костями, керамикой и камнями. Работа экспедиции «НАШ» была сконцентрирована на исследовании рвов, а также прилегающих к ним скоплений материалов.

Метод раскопок - послойное снятие верхних напластований земли с промывкой, а также последующей зачисткой всего плана комплекса. Во время работ применялась фиксация материалов по трехмерной оси координат, которая в дальнейшем позволяет провести компьютерную обработку данных.

К числу полностью исследованных объектов относится ров №1 (рис. 1). В плане он вытянут с юга на север; общая длина составила 16 м, ширина в верхней части – 1 – 1,4 м, в нижней – 0,8. В разрезе ров имеет четкий подтрапцевидный профиль, глубиной 0,8 м, с уровня впуска. Вся площадь рва в верхней части, заполнена развалами горшков, отдельными фрагментами керамики, костями животных, кремневыми изделиями и каменными плитами.

На общем плане, заполнение рва образует два основных скопления материалов: северное и южное. Во время работ скопления представляли собой плотную брекчию из фрагментов керамики, костей и камней, которая образовалась при концентрации нескольких расположенных в длину локальных развалов горшков, костист, ям.

Стратиграфия памятника позволяет выделить, предварительно, два основных слоя со стерильными прослойками. Мощность каждого из них от 1 до 30 см. В дальнейшем описании первый слой – нижний, второй – верхний.

Первый слой. Первый слой расположен по самому дну рва. Он незначительный, хотя четко фиксировался практически по всей площади северного скопления. Среди материала преобладают мелкие фрагменты костей, часть из которых кальцинированы, отдельные фрагменты керамики.

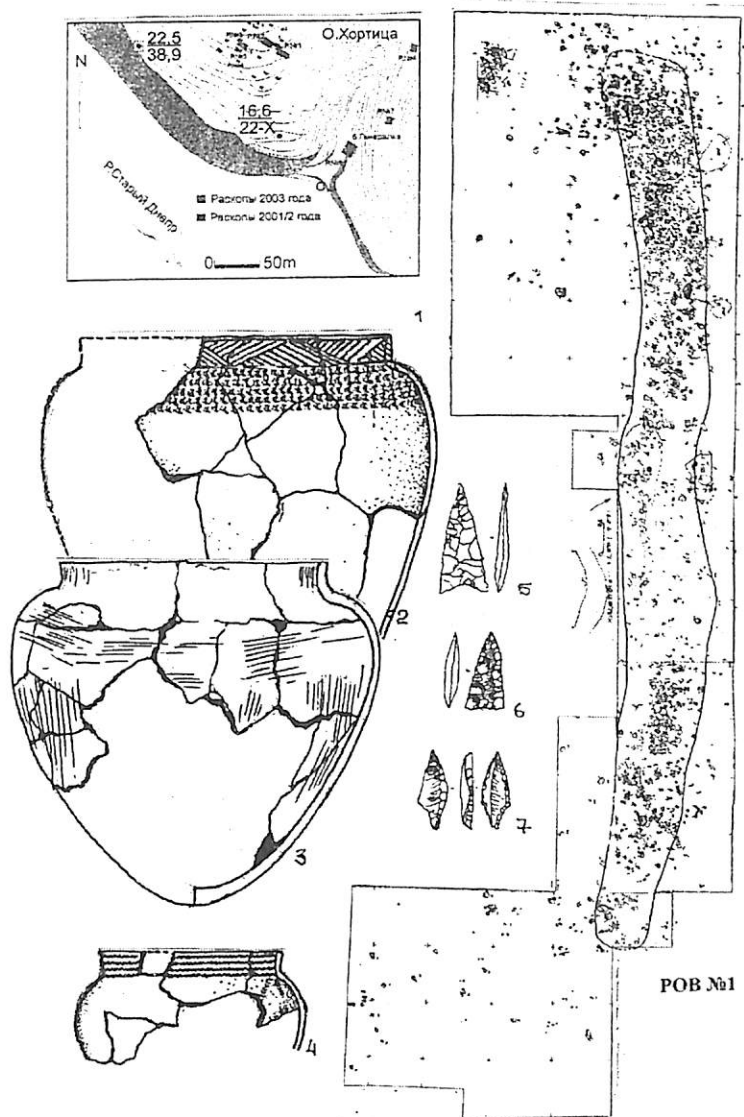

Рис. 1. Материалы исследований памятника Генералка 2.

Второй слой. Второй слой – основной, он представляет собой цепь из костяк, развалов горшков, каменных плит, а также два крупных скопления находок развалов керамики (северное и южное). Благодаря использованию компьютерной реконструкции в северной части рва удалось выделить крупное костяк, расположенное сразу под скоплением развалов керамики.

Описание материалов второго слоя. Основная часть материала представлена развалами сосудов, отдельными фрагментами керамики, мелкими фрагментами костей животных, кремневыми изделиями и отходами его производства, отдельными каменными плитами. В тоже время, основная концентрация находок связана с северной и южной частью рва. Здесь, в отдельных ямах, находились скопления керамических развалов.

Все два слоя памятника связаны в единый хронологический и культурный комплекс, который, вероятно, относится к культовой площадке или грунтовому могильнику.

Для типов керамического комплекса Генералки 2 характерна остродонная посуда с резким переходом к высокой, слабо отведенной наружу горловине (рис. 1,2) и с S-видным переходом к горловине (рис. 1,3). В качестве модификаций используются различные профили венчиков (округлый, прямой, острый), различная степень наклона горловины (прямой, отогнутый наружу, отогнутый во внутрь), слегка уплощенные и круглые днища.

Тулово сосудов представлено двумя основными типами: вытянутая яйцевидная форма с максимальным расширением по плечу сосуда и острым дном; другая форма представлена округлым туловом, с максимальным расширением в средней части (рис.1,4).

Фактура большей части сосудов Генералки характеризуется высокой плотностью, большим весом при средней толщине 1,2-1,5см. Обжиг равномерный - от светло- до темно-серого.

Примесь к керамике использовались песок, шамот, дресва, известь, режа – органические материалы и раковина.

Часть горшков имеет расчесы гребенчатого штампа по внутренней и внешней поверхности.

Среди орнамента Генералки 2 преобладают шнуровые вдавления, пальцевые зацепы, округлые ямки, прочерченные полосы. Наиболее частая композиция – орнаментальный фриз из подтреугольных фигур, расположенных в один пояс по венчику и плечу сосуда, а также горизонтальные ряды пальцевых зацепов.

Вся кремневая коллекция Генералки 2 по своим технико-типологическим показателям характеризуется использованием

призматической техники расщепления направленной на получение широких, асимметричных пластин. В качестве сырья использовался серый, непрозрачный и более качественный, полупрозрачный кремний. Материалы представлены всеми стадиями обработки, в комплексе преобладают чешуйки, обломки, отщепы без ретуши. Скрепки представлены двумя основными группами: концевые на пластинах и на отщепах с рабочей гранью на $\frac{1}{4}$ поверхности. Наконечники стрел представляют три типа: треугольный с вогнутым основанием, ромбовидный с черешком, треугольный с прямым основанием (рис. 1, 5-7).

По большей части признаки Генералка 2 относится к ямной культуре и имеет прямые аналогии в верхнем слое Михайловского поселения. Отдельные находки подобного материала известны по результатам работ Днепроресовской экспедиции (Перун, Дурная скеля), а также сборов А.В.Бодянского в Капуловке и раскопок С.Ж.Пустовалова на острове Байда. Однако, Генералку 2 необходимо рассматривать как первый закрытый комплекс, который может дать более четкое представление о материале памятников ранней бронзы Нижнего Поднепровья.

Дальнейшие разведки на левом, высоком берегу балки, позволили выявить два погребения (Генералка 3,4) и каменную закладку (Генералка 1).

Тубольцев О.,
Степанчук В.

БАЛКА ШИРОКА: НОВЕ ПАЛЕОНТОЛОГІЧНЕ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ ГІППАРІОНОВОЇ ФАУНИ В СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВ'І

Цінним джерелом для реконструкції палеоекологічних умов нашого краю на найдавніших етапах його історії є палеонтологічні місцезнаходження. Вивчення палеонтологічних свідочств є важливим для цілей реконструкції філогенетичних зв'язків викопних фаун, і є цінним для стратиграфічних і палеогеографічних досліджень. Склад викопної фауни дозволяє реконструювати середовище її існування і охарактеризувати, хоча б у першому наближенні, палеокліматичні і палеоландшафтні умови.

З огляду на це, важливою є знахідка нового палеонтологічного місцезнаходження поблизу сс. Підгорне та Широке Василівського р-ну

Запорізької області. Перша інформація про знахідки викопних кісток надійшла від місцевих жителів. Місцезнаходження попередньо обстежувалося в 2003 р. співробітником держінспекції по охороні пам'яток Запорізької області О. Антоновим, та в 2004 р. в різний час О. Антоновим, О. Тубольцевим, Г. Ушаковим, В. Степанчуком, Л. Рековцем та В. Логвиненком.

Знахідки решток викопних тварин пов'язані з балкою Широка в усті р. Карачокрак, приблизно в 2.5 км на південний схід від впадіння балки в долину ріки. Місцезнаходження зафіксоване в середній течії балки, по її правому борту, нижче мису, утвореного поворотом балки. Балка Широка являє собою вузьку глибоку старицю третього рівня, праву притоку р.Карачокрак. Орієнтована балка з північного сходу на південний захід. Правий (західний) виположений борт має терасоподібну будову. По правому борту балки в місці знахідки викопної фауни розрізняються три терасоподібні уступи.

Перший (нижній) уступ має висоту над тальвегом балки близько 4 м. У нижній частині він складений пухкими вапняками, які бронюються вапняковими плитами до 50 см потужності. Верхні 1.5-2 м відкладів першого терасоподібного уступу складені пухким седиментом сірого кольору з домішкою вапнякової жорстви і глинистих часток. Ширина першого терасоподібного уступу сягає 10-12 м.

Другий уступ, висотою до 5 м, побудований сіро-зеленкуватими суглинистими седиментами з включенням мергелистих прошарків у нижній частині та численними глинисто-суглинистими лінзами більш насиченого зеленкуватого забарвлення. Основний шар викопних кісток пов'язаний з нижньою третиною другого терасоподібного уступу. Кістки залягають здебільшого в зеленкуватому, глинистому шарі з включенням поодинокого строкато-забарвленого мікро-гравію. Частина кісток включена в щільний мергель грязно-сірого кольору. З верхньою частиною відкладів другого уступу пов'язані також рештки ще двох, менш насичених знахідками, горизонтів викопних кісток. В верхній частині уступу просліджується малопотужний шар, складений фрагментами черепашняка.

Третій уступ складений горизонтом червоних суглинків до 2 м потужністю, який перекривається пачкою палево-забарвлених лесів, потужність якого сягає 5 м. По лівому борту балки, безпосередньо напроти місцезнаходження, товща червоних суглинків зростає до 5-8 м. На різних рівнях тут зафіксовані поодинокі уламки кісток тварин.

Основні палеонтологічні знахідки, таким чином, пов'язані з рівнем другого терасоподібного уступу. Тут встановлюються три основні рівні залягання решток.

Найнижчий і найбільш потужний шар частково покритий ерозійними процесами. Шар являє собою кістяну брекчію, потужність якої на окремих ділянках становить близько 40 см. Шар експонований на відстані близько 80 м. Кістяна брекчія складена хаотично розташованими фрагментами різних частин скелету: довгими кістками кінцівок, фрагментами черепів та щелеп, хребцями, ребрами, і т.ін. Більшість кісток є фрагментованою внаслідок пост-аккумуляційних процесів. Цей шар включає рештки кількох різновидів гіппаріонів, окремі кістки оленів, мастодонтів, носорогів. Тут же знайдені фрагменти панцира черепах (попередні визначення В. Логвиненка та О. Журавльова). Середній, менш потужний, але представлений немалою кількістю решток, кістконосний шар було зафіксовано зачисткою в 2-2.5 м вище рівня кістяної брекчії нижнього шару. Серед решток представлені кістки гіппаріонів, копитних, та хижаків (вовк?). Середній шар являє собою непотужну пачку прошарків сірого суглинистого седименту з лінзами зеленкуватої глини. Кістки, як про це можна судити з даних попередньої зачистки, пов'язані, в основному саме з глинистими прошарками. Значна частина кісток, які залягають на поверхні схилу другого терасоподібного уступу, скоріш за все, походять саме з середнього шару місцезнаходження. Верхній горизонт викопних кісток прослідковано в 1-1.5 м вище рівня середнього шару та в 2.5-3 м нижче горизонту червоних суглинків. Колекція представлена окремими хребцями та уламками щелеп риб, не виключено, що наявні також уламки панцира черепахи.

Таким чином, місцезнаходження в балці Широка доставляє кілька горизонтів залягання викопної фауни. Стратифікований характер місцезнаходження, його багат шаровість, у цілому високій ступінь збереженості кісток, їхня чисельність і наявність решток кількох видів викопних тварин, - усе це робить місцезнаходження важливим об'єктом подальших спеціальних палеонтологічних досліджень.

Колекції фауністичного матеріалу з обстежень О. Тубольцева та В. Степанчука були передані до музею палеонтології НАН України. Згідно з попереднім визначенням фахівців-палеонтологів палеонтологами Л.І. Рековцем та В.М. Логвиненком місцезнаходження має відноситися до міоцену і датуватися кількома мільйонами років тому.

У поточному році місцезнаходження було оглянуте згаданими фахівцями, які підтвердили високу наукову цінність пам'ятки і необхідність її детального вивчення шляхом розкопок найближчим часом. Зібрані нові матеріали, які наразі опрацьовуються.

Наявність в місцезнаходженні Широка балка численних решток гіппаріонів – віддалених предків сучасних коней – становить великий інтерес з боку вивчення процесів еволюції представників цих видів.

Фролов Б.

ПЕРЕХОД ЧЕРНОМОРСКОЙ КАЗАЧЬЕЙ ФЛОТИЛИИ К ТАМАНИ В АВГУСТЕ 1792 ГОДА

Военно-казачью колонизацию Северного Кавказа можно смело отнести к событиям геополитического характера. Переселение на кубанские земли Черноморского казачьего войска стало судьбоносным не только для самих казаков, но и для Кубани, региона, да и всей России.

Следует отметить, что переселение черноморских казаков на Тамань планировалось много раньше, ибо находилось в контексте общего правительственного плана военно-казачьей колонизации Кубани. Первое повеление о передвижении казачьей флотилии к Тамани последовало еще ранней весной 1792 г., но было приостановлено до получения надлежащих сведений о кубанской земле. Исследование Тамани, проведенное под руководством генерал-аншефа Коховского, показало, что земель острова явно недостаточно для поселения Черноморского войска. Очевидно, вскоре после этого последовало решение о выделении казакам просимых земель, и где-то в начале мая бригадир русского флота П.В. Пустошкин получил приказ «препроводить» казачью флотилию до Тамани. 13 мая он сообщил об этом в войско и затребовал данные о состоянии флотилии.

2 июня 1792 г. вице-адмирал Мордвинов получает очередное повеление от императрицы Екатерины II, где, в частности, говорится: «В донесениях вы не упоминаете о флотилии казачьей Черноморской, которая по нашему предписанию должна была следовать к Очакову, под начальством бригадира Пустошкина и с ним же воспринять к Тамани сообщается атаману черноморских казаков З.Я. Чепеге. 6 июля П.В. Пустошкин получает приказ отправиться на Днестровский лиман и, оставив на месте ветхие безнадежные лодки», двинуться к Николаеву.

Еще в начале 1791 г. по повелению князя Г.А. Потемкина при урочище Фальче на реке Прут казаки начали строительство 50 мореходных лодок для войска. Постройкой лодок руководил полковой старшина Данильченко. Долгое время дело почти не двигалось, а только шла оживленная переписка о людях, инструментах, подводах, лесе и т.п. Строительство лодок взял под свой контроль генерал-майор де Рибас, который даже объявил выговор войсковому судье А.А. Головатому. Только 31 мая удалось заложить первые 10 лодок. К 8 июля число их достигло 25. 16 марта 1792 г. войсковой полковник Кордовский рапортовал А.А. Головатому: «До сего 14 марта на воду спущено 24 лодки, только одна яхта остается, но и она готова к спуску».

28 июля эта объединенная флотилия прибыла в Очаковский лиман к Станиславу для окончательной починки и оснастки. Все работы предполагалось завершить ко 2 августа. Личный состав флотилии насчитывал 101 старшину и 2712 казаков; вооружение лодок – 32 орудия.

10 августа командир казачьей флотилии С. Белый доложил А.А. Головатому, что флотилия в составе 51 судна находится при Станиславской косе в полной готовности. 16 августа П.В. Пустошкин приказывает всем командирам: «К походу быть в готовности непременно сего числа». Вероятно, этот день и следует принять за день отплытия казаков к Тамани. Осторожно двигаясь вдоль берегов Крыма (что происходило в пути, неизвестно, так как даже в журнале исходящих бумаг С. Белого нет записей за эти дни), казачья флотилия 25 августа благополучно достигла берегов Тамани.

Точную численность первого десанта установить, по-видимому, не удастся. 4 августа 1792 г. С. Белый рапортовал, что при флотилии «имеет ныне следовать старшин и казаков две тысячи восемьсот тринадцать человек». Некоторые исследователи полагают, что именно столько казаков и прибыло в Тамань. Гораздо предпочтительнее рапорт С. Белого от 10 сентября 1792 г. («о казаках, находящихся на гребной флотилии при Тамани»: «Полковников 4, старшин 4, ассаулов – 4, хорунжих – 4, квартирмейстеров – 4, сотников – 51, атаман и пушкарь 21, канонир – 124, казаков – 3031. А всего 3247 ч.». Эту цифру следует принять за ориентир, но абсолютизировать нельзя и ее.

Между 25 января и 20 февраля 1793 г. на Тамань прибыло еще 100 человек вместе с казначеем гребной флотилии. Общая численность казаков на Тамани достигла 3947. Впрочем, дальнейшие этапы переселения уже выходят за рамки заявленной темы.

Подведем итоги. Высочайшее повеление о переходе на Тамань застало казачью флотилию явно неподготовленной. Большая часть казаков флотилии, как не имеющих «самонужнейшей одежды и обуви», была распущена командирами на заработки. Собрать их вновь на суда оказалось делом сложным и долгим. Часть лодок просто не могла передвигаться вследствие малочисленности экипажей. Войсковое руководство вынуждено было командировать на лодки людей из других частей войска. Неудовлетворительным оказалось состояние лодок и их оснащение. Решались эти проблемы мучительно тяжело. Дело доходило до того, что распределением нескольких топоров, пил и т.п. приходилось заниматься высшим должностным лицам войска и даже командиру гребной Черноморской флотилии.

И тем не менее, большую часть этих, казалось бы, бесконечных проблем удалось разрешить. Лодки на берегу были заново проконопачены и осмолены, снабжены галерными парусами, брезентовыми тентами, якорями, блоками, веслами, канатами и т.п. Готовясь к походу, флотилия приобрела оборудование, без которого, очевидно, обходилась всю войну: 4 больших зрительные трубы, 25 мореходных компасов, 51 жестяной фонарь, 51 «кожаную юхту» на помпы.

Переход к Тамани явился серьезным испытанием и для судов и для их экипажей. Ведь канонерские лодки по своей конструкции не планировались для плавания в открытом море (по выражению одного из моряков «в море с верностью не могут стоять»). Благополучное десятидневное плавание подтвердило и качество подготовки судов к «воязу» и профессиональные навыки частных и лодочных командиров флотилии.

Христич І.

БДЖІЛЬНИЦЬКА ЛЕКСИКА

ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВЖИТКУ

Бджолярство, бортництво – один із важливих промислів запорозького козацтва. Бджолярству передувало бортництво – дикі бджоли роїлися природним способом у лісах, на висоті 4-6 м у дуплах дерев, які називали бортями. Звідси походить й назва промислу – бортництво. Це заняття було досить примітивним, а спосіб медозбору – важким і навіть хижацьким: знайшовши гніздо і прорубавши до нього потрібний отвір, мед повністю вибирали, а бджіл винищували. Найбільше недосконалість цього способу медозбору полягала у

винищуванні бджіл, що негативно впливало на загальний стан бджолярства. Життя вимагало удосконалення способів збору меду, відокремлення бортництва в окрему галузь. Це здійснювалося через організацію приватного користування бортними деревами. За звичаєм право на „бортне” дерево діставав той, хто відшукав гніздо бджіл і поставив на ньому відповідну мітку – знак власності. Знаки власності переважно зображали свійських тварин, диких звірів, дерева, рослини тощо. Після такого позначення упродовж багатьох років бортъ служила тільки власникові, нерідко закріплювалася за родом. Поступово бортництво з хаотичного перетворювалося на стійлове, що зумовило виділення його в окрему галузь, якою займалися уже певні прошарки людей. Цей період розвитку бортного бджільництва характеризується відповідним удосконаленням борті (через розширення природних дупел або вирубання гнізд), поступовим „прирученням” бджіл, появою спеціальних знарядь праці. У XIV ст. розпочався період так званого одомашнення бджільництва. Для пасік влаштовували на Запорозжі особливі зимівники (деякі пасіки налічували до 15 тис. вуликів). Особливо відомими місцями для бджільництва були урочища по Дніпру, Інгулу та Громоклії. Якщо раніше бджіл утримували у природних дуплах, то тепер – у штучно виготовлених. На пасіках застосовувалися три основні типи вуликів – колоди, дуплянки (пні) та сапетові. Перші два різновиди майстрували із соснових кругляків, видовбуючи чи випалюючи спеціальну порожнину для бджіл і отвір для догляду за ними. Таку колоду прилаштовували високо на деревах. Сапетові вулики були найпоширенішими у козаків. Це були здебільшого плетені вулики різноманітних форм (продовгуваті, круглі, діжкоподібні тощо). Матеріалом для них слугували болотяні та плавневі рослини – очерет, рогоза, верба, а також солома. У середині сапетки часто вимазували глиною. Такі вулики були зручні для транспортування, але непрактичні і недовговічні.

Пасічники вважалися в запорожців людьми обізнаними, шановними, казкарями і навіть знахарями, тобто ворожбитами. Багато хто з козаків під кінець свого життя усамітнювалися на пасіках, віддаючись там молитвам, посту і утриманню від порожніх слів. Прикладом можуть слугувати останні роки життя кошового отамана Івана Сірка, у якого була власна пасіка в Чорному лісі, і в п'яти верстах від Чортотлицької Січі, у Грушівці. Під кінець життя він усамітнися на пасіці де і помер у 1680 році.

Дослідивши пам'ятки козацької доби, усю бджільницьку лексику можна поділити на три тематичні групи.

Першу лексико-семантичну групу бджолярської лексики запорозького козацького вжитку складають слова на позначення процесу дії та об'єктів діяльності: *бджолярство; бджола/пчола, вулик, щільник, бортня, пасіка/пчельник*.

Наприклад: *Бджолярство було важливим промислом козацтва, бо мед і віск були серед головних статей його торгівлі, та й самі полюбили ласувати щільниками, варити й пити мед і ставити безліч свічок перед вітарем...* [А.Скальковский]; *А скільки там було бджоли, що вільно роїлася на деревах і навіть в очереті; мед же носила в дупла дерев, у розщелини скель і навіть у ямки між травою просто землі* [А.Кашенко]; *Старинные поля или вырубленные нивы, отчины, гумна, мельницы и козацкое, що полвек есть ко уподобанию, выбирают; отбирают быдло, одесятствуют пчолы, последние кони, которыми войску служим, отымыют, а скаржитися не годится...* [О.Рігельман]; *-Джаним, сердце мое, - пестливо пригортав її Нур'ялі, - Горпине – як бджілка; все несе до свого вулика. І стане наша сакля – як щільник, повний солодкого меду* [З.Тулуб]; *Разсудъте прето вмсть // вмсть добрій молодци Войско Запорожское, и разумными своїмы головами уважете, где под московскою влаздою осядете, где будете напотимъ на соли, на рибъ и на звѣру здобиватися, где будете насѣжи свой мѣти и стада...* [Архів Коша Нової Запорозької Січі]; *Въ такомъ-то полку гетману принадлежатъ цѣлыя села, въ такой-то сотнѣ владѣтъ онъ многочисленными хуторами, въ такихъ-то городахъ, мѣстечкахъ и селахъ есть у него доходныя мельницы, рыбныя ловли, пасики, „верхолазныя бортни”, лѣса и сѣнокосы...* [П.Куліш].

Лексема „бджола” закріпилася у складі прислів'їв і приказок, записаних на території Нижньої Наддніпряни:

Бджола мала, та й та робе;

Гівно бджоли – гівно й мед;

Мала бджола, та й та мед носе;

Мертві бджоли не гудуть;

Одна бджола меду не наносе [В.Чабаненко „Мудре слово”].

У „Літописній оповіді про Малу Росію та її народ і козаків узагалі” О.І.Рігельмана лексема „пасіка” зустрічається дуже часто, наприклад: *...поселил на оной своих людей и устороил слободу, водяную мельницу и пасеку (то есть пчельник), чему позавиствован, бывший тогда в Чигирине подстароста Чаплинский представил чигиринскому старосте, что якобы козаку иметь земли в своем владении весьма не следует...; И Великий Государь, Его Царское Величество, указал быть тем их вотчинам и пасекам по старине и по купчим, за кем те вотчины и пасеки ныне есть; Притом многие из*

такових имели пасеки, то есть пчельники, и тем себя содержали и питали.

Другу лексико-семантичну групу складають слова на позначення продукту бджільництва: *вощина, мед, патока, віск*.

Наприклад: *Мед по пасіках, мед і по зимівниках, мед і по бурдюгах – так і стоїть, було, у липовниках: скільки хочеш, стільки й бери; більш усього від диких бджіл* [А.Кашенко];

Аби мед, а мухи налізуть;

Медок солодок, та язичок дере [В.Чабаненко „Мудре слово”].

Третю лексико-семантичну групу бджільницької лексики складають лексеми на позначення назв осіб, які займалися господарюванням, зокрема бджільництвом: *бортники, пасічники, воскобійники*.

Наприклад: *... й татари попалили багато зимівників та слобід, забрали в неволю понад 300 душ, і між ними 60 запорозьких дідів-пасічників...* [А.Кашенко].

Слово „пасічник” зустрічаємо у складі приказки, записаної на території Нижньої Наддніпряни:

Доброго пасічника бджьоли не кусають [В.Чабаненко „Мудре слово”].

Від бджолярства запорозькі мали потрібну користь: щільники вживали в їжу, з меду готували напої, а з воску робили свічки. Продукти бджолярства мед і віск були серед головних статей торгівлі запорозьких козаків. Цей промисел відіграв особливу роль у житті запорозького козацтва і це зумовило існування численного прошарку робітників: бортників, пасічників, воскобійників, медоварів, свічкарів.

Бджільництво, як і рибальство, мисливство, скотарство, землеробство, було споконвічним промислом запорозьких козаків, оскільки цьому сприяли природні умови: сприятливий клімат, різноманіття медоносних рослин, наявність широких степів, вкритих густими травами луків, свідченням чого є проаналізована лексика.

Чоп В.

СЕЛЯНСЬКІ РУКОПИСИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНИХ

РУХІВ НА УКРАЇНІ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ СТОЛІТТЯ

Повідомлення про знахідки в 2001 р. етнографічними експедиціями запорозького наукового товариства ім. Я.Новицького перших селянських рукописів не залишили автора цих рядків байдужим, проте ніхто на перших порах не розумів, історичні джерела

якого значення потрапили до рук дослідників. Лише коли доля розпорядилася аби автор зайнявся їх обробкою, то досить швидко він зрозумів, що йому напевно пощастило. Кожен професійний історик XXI століття розуміє, що часи першовідкривачів і ефектних концепцій минають. Усе рідше історику випадає шанс розказати справжню історію, або змінити усталені погляди. І справа тут зводиться до обмеженості джерельних баз, котрі виявляються проробленими вздовж і впоперек. Новим поглядам потрібні і нові джерела. І ось вони знайшлися. На сьогоднішній момент в архіві товариства знаходиться більше 20 рукописів. Шість із них готуються до публікації.

Дамо стіслю характеристику деяким з них. Перший із знайдених рукописів написаний Василем Рублем (р.н.1898), селянином з с.Мала Білозірка Запорізької обл. Робоча назва твору – “Історія...” Згідно з авторським задумом це повинна бути неупереджена історія його роду, хоча автор постійно відволікається на топонимичні та археологічні легенди, історію села та краю.

Наступний автор, Микола Молодик (р.н.1907), родом із запорізького села Новогупалівки і вважає себе нащадком козаків. Автор вибрав для себе вчительський фах, і стиль викладу у нього вчительський. Його рукопис -це класичні мемуари з ухилом у родову історію, написані М.Молодиком вже у 80-річному віці. А ось “Щоденник” шевця Івана Ярошенка (р.н.1885) з дніпропетровського с.Томаківка, до класичних ніяк не віднесеш, настільки він оригінальний. У цьому рукописі злились докупи щоденник, мемуари і записи у венбарній книзі, зроблені з дотриманням натуралістичного принципу.

Автор найбільш об’ємного твору – Михайло Алексеев (р.н.1894). На початку свого рукопису він приводить записані спогади батька – “Рассказ отца Егора Михайловича”, котрий згодом продовжується “Рассказом Алексеева Михаила Егоровича”, Мемуари М.Алексеева складають 5 загальних зошитів із додатками та вставками, й охоплюють 109 років (з 1865 по 1976 р.).

Загальним моментом для всіх згаданих рукописів є факт, що їхні автори далеко не завжди розуміли важливість тих подій, свідками яких вони стали. Під шаром пустої породи дріб’язкових проблем, ховаються величезні інформативні можливості. За наявності широкої історичної ерудиції майбутні дослідники можуть знайти тут справжні скарби. Якщо відштовхуватися від хронології, то матеріали рукописів розширюють джерельну базу кількох десятків тем вітчизняної історії, починаючи від колонізації степів у XVIII ст. і закінчуючи 90-ми рр.

XX ст. При цьому записи, що торкаються махновської історії, займають далеко не останнє місце.

Селянські рукописи в першу чергу є джерелом з “мікроісторії” махновського руху, аспектом загальної проблеми, який на даний момент залишається абсолютно “цілинним” для вітчизняних науковців і краєзнавців. Причому автори рукописів жили в різних місцевостях регіону, що дозволяє зробити певну географічну ретроспективу щодо ставлення місцевого населення до повстанства, і щодо місцевих особливостей протікання цього соціального процесу на його периферії. Наприклад, у херсонському Приазов’ї (М.Алексєєв), правобережному закруті Дніпра (І.Ярошенко), північному Запоріжжі (І.Молодик) тощо.

Інформація щодо подій і явищ, пов’язаних з махновським рухом, подається в кількох варіантах: у вигляді уривків з мемуарів (М.Алексєєв, І.Молодик), щоденникових записів (І.Ярошенко), родинної історії (брати Василь та Тихон Рублі). Один із братів, Василь Дмитрович Рубель, у період з вересня по грудень 1919 р. сам, безпосередньо, перебував в лавах Револуційної Повстанської Армії України /махновців/ (РПАУ/м/), хоча цей період у його житті не дістав належного висвітлення в написаній ним, у 1927-1933 рр., “Історії...”

Найбільш вагомими за обсягом і якістю інформації є, безперечно, спогади М.Алексєєва, який з примхи долі виявився односільчанином Ф.Зубка, одного з відомих повстанських отаманів. Селянське повстанське формування, відоме під самоназвою “зубківців”, відіграло в 1918-1919 роках досить значну роль у повстанському русі на теренах Південної України. Влітку 1919 р., «зубківці» намагалися створити на Півдні України окрему селянську республіку, і цим узяти реванш за попередній розгром денікінцями та комуністами «Гуляйпільської республіки» Батька Махна. Крім історії “зубківців” рукопис М.Алексєєва містить також факти про воєнні дії РПАУ /м/ Херсонщині восени 1919 р., осені-зими 1920 р., а також інформацію про репресії денікінського уряду проти селян населених пунктів, запідозрених у співпраці з махновцями.

Ознайомившись із даним комплексом джерел, можна казати про їхню унікальність. Наявність кількох рукописів, знайдених за обмежений час в обмеженому регіоні, без спеціально спрямованих пошуків, свідчить про традицію. Існування подібного виду історичних джерел взагалі ставить питання щодо перегляду існуючих уявлень про рівень національної та соціальної самосвідомості селянства Півдня, який націоналістично настроєними істориками традиційно вважається простором русифікованим й просяклим споживацькими настроями.

ЗАПОРОЗЬКА СТАРШИНА XVIII СТОЛІТТЯ У СТУДІЯХ

Н.Д.ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО

Вагому частину доробку Н.Д. Полонської-Василенко, відомої дослідниці Південної України XVIII століття, складають її студії з соціально-економічної історії Запорозжя. Історія запорозького козацтва доби Нової Січі постає в цілому ряді ґрунтовних праць вченої: “З історії останніх часів Запоріжжя”, “До історії повстання на Запоріжжі 1768 року”, “Зруйнування Запорозької Січі”, “Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя”...

Об’єктом особливої уваги історика стала запорозька старшина як керівна верства, що за останніх часів існування Запорозжя почала відігравати провідну роль в політичному відношенні, а також визначила напрямок соціально-економічного розвитку регіону.

Учена зазначала, що бурхливий розвиток господарства і торгівлі на Запорозжжі у XVIII столітті сприяв збагаченню старшини, капітал якої починає зростати, а сама вона починає скупчувати в своїх руках землі. На цих родючих землях старшина засновує власні зимівники – господарські одиниці зі складним економічним побутом, з великими стадами різної худоби, із зерновим господарством, з ієрархією робітників різних категорій.

Н.Д. Полонська-Василенко наголошувала, що виробництво у цих господарствах було спрямоване на широкий збут, тобто орієнтувалося на ринок. Учена встановила, що господарства зимівників були переважно скотарські, і, меншою мірою, хліборобські, а головний прибуток старшина мала з торгових операцій, з торгівлі різною худобою, кіньми. Встановлені нею обсяги скотарства засвідчили, що старшинські зимівники потребували праці більше, ніж одного господаря. Ретельно і комплексно аналізуючи джерельний матеріал, Н.Д.Полонська-Василенко дійшла висновку, що в зимівниках застосовували найману працю, і власне відтворила систему організації роботи в старшинських зимівниках.

Крім того, у XVIII столітті старшинська верства, вже як правило, поєднує матеріальні багатства з адміністративною силою. На Запорозжжі, як відзначає вчена, цей процес набув особливої інтенсивності порівняно з аналогічним у Гетьманщині. Протягом 35-ти років зменшується коло осіб, які посідають вищі старшинські уряди: кошові отамани займають свою посаду по кілька років: Григорій-Сич – двічі (1746-1750), Яким Ігнатович – тричі (1744-1749 та 1752),

нарешті, Петро Калнишевський – протягом 10 років (1765-1775), з перервою на один рік. Поруч з вищою військовою старшиною виростає нова інституція – “отаманія” – рада отаманів, які вже не урядували, але мали значний політичний вплив (колишні кошові, писарі, судді, курінні отамани, полковники).

Саме запорозька старшина постає з праць Н.Д.Полонської-Василенко тією верствою, або навіть і класом, який через реалізацію своїх економічних інтересів визначив певний напрямок розвитку усього Запорожжя у XVIII столітті. Екстенсивне старшинське господарство на засадах найманої праці сприяє збільшенню обсягів виробництва товару та збільшенню участі старшини в торгівлі. Із джерел вчена встановила величезні суми старшинських капіталів та грошові операції, в яких вони використовувалися – позики під векселі, передовірення права грошового визиску тощо. Беручи постійну участь у всіх торговельних справах Запорожжя, старшина енергійно відстоює “вольності” запорозькі в галузі торгових прав та пільг. Надсилаючи депутації до Петербурга, вона намагається зберегти в своїх руках встановлене посередництво між Туреччиною та Росією й забезпечити вивіз продуктів власного господарства.

Роки напередодні зруйнування Січі дослідниця вважала кульмінаційним пунктом в історії розвитку господарства Запорожжя, моментом найбільших досягнень, за яким почалася руйнація соціально-економічного ладу цілої країни.

Таким чином, Н.Д.Полонська-Василенко визначила, що приблизно за 40 років Запорожжя пройшло шлях швидкого соціально-економічного розвитку, який позначився становленням на козацьких теренах капіталістичних відносин. Рушійною силою цього процесу виступила козацька верхівка, яка зосередила у своїх руках матеріальні багатства і політичну владу, поволі почала перетворюватися на клас торгової буржуазії, великих капіталістів. Звісно тут позначилася матеріалістична позиція вченої, але попри все, її дослідження процесу формування стану козацької старшини як владної і економічно-заможної верстви заслуговують на увагу сучасних дослідників.

КОЗАЦЬКІ СЕЛА

(про населені пункти вільнянського району,
засновані козаками)

На теренах сучасної Запорізької області, більша частина якої у XVI-XVIII ст. входила до складу Вольностей Війська Запорозького, виникло козацтво, яке відіграло епохальну роль в історії Східної Європи. Виявлення, вивчення, охорона пам'яток, пов'язаних з історією запорозького козацтва є одним з важливих напрямків нашої держави, спрямованих на збереження національного надбання українського народу.

У науковий обіг вводяться і нерухомі пам'ятки, що мають велику історичну цінність. З цією метою Запорізька обласна інспекція по охороні пам'яток історії та культури розпочала наукові пошуки по виявленню козацьких пам'яток: зимівників, виробничих комплексів, млинів, окремих будівель, місць поховань тощо.

З цією метою було археологічно обстежено частину Вільнянського району, вздовж течії річки Вільнянки.

Територія сучасного Вільнянського району почала інтенсивно заселятися ще у XVI-XVIII ст., за часів Запорозької Січі, де по берегах Дніпра та його притоках виникали козацькі хутори – зимівники, по балкам – козацькі бурдюги. Ці землі у XVIII ст. входили до Самарської паланки. “По Репределению 1772 года по речке Вольнянке было много зимовников, а также по рекам Соленой, Волчьей, Гайчулу и Янчулу”. Відомо, що за часів запорозького козацтва балки, яри, байраки мали значення пунктів, де проходила перша колонізація. На схилах балок виникали перші козацькі бурдюги (землянки), а потім і зимівники – хутори. Перше місце займали балки по обох берегах Дніпра, потім балки по берегах його приток, великих і малих, а вже пізніше – по берегах степових річок. Так, на річці Вільнянці (на Вербовій балці), де тепер село Новогупалівка, поселилися запорозькі козаки ще на початку XVIII ст. Село Петро-Михайлівка, на лівому березі Дніпра. Виникло на козацьких зимівниках, село Орлівське засноване в балці Орлів-Байрак, де стояла хата Василя Орла, що мав рибальський кіш. Маршрут та балках: Самсинці та Вербовій, що гирлами впадають у річку Вільнянку. За картографічними відомостями та топонімікою більшість садиб запорозьців було розташовано в гирлах природних джерел. Житла будувалися не на дні балок, а на схилах, що підступали до води.

Слід зазначити, що території вище згаданих населених пунктів тепер перебуває повністю під забудовою, або городами, тому їх обстеження обмежувалося збиранням підйомного матеріалу, щільність якого на окремих ділянках складала 35-45 знахідок на 100 м². На всіх обстежених місцях знахідки репрезентовані фрагментами гончарного посуду. Поверхня уламків бежевого, світло-жовтого, червоно-коричневого та чорних кольорів. Випал рівномірний, керамічне тісто щільне, добре вимучене з домішкою піску. Зустрічаються фрагменти посуду, який був орнаментований мінеральною фарбою різних відтінків. Орнамент являє собою поєднання паралельних прямих та хвилястих ліній і мазків різної конфігурації. Крім кераміки, орнаментованої мінеральною фарбою, знайдено декілька уламків, що мають прокреслений орнамент у вигляді прямих паралельних ліній, а також геометричний орнамент, який наносився коліщатим штампом.

На превеликий жаль, знайдені фрагменти посуду представлені невеликими уламками, головним чином тулубової частини. Декілька знайдених вінець, шийок, донець вказують на те, що це були горщики, глечики, миски. Усі знайдені фрагменти кераміки мають широку аналогію козацького посуду кінця XVII - XVIII ст. і зустрічалися під час дослідження Кам'янської Січі (1709-1734 рр.), тепер с. Республіканець Бериславського району Херсонської області, при розкопках зимівника на о. Хортиці, при обстеженні берегів річки Кінської на теренах Оріхівського району.

У результаті цих обстежень доходимо висновку, що населені пункти, які згадуються в історичних джерелах, виникли на запорозьких займищах, що поклала початок майбутнім селам, селищам і навіть містам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1995.
2. Олійник О.Л. Запорозький зимівник. – Запоріжжя, 1997.
3. Сокульський А.А. Звіт Дніпровської археологічної експедиції 1974 // Науковий архів Інституту археології НАН України.
4. Шевченко Т.К., Тіхомолова І.Р. Звіт про археологічні розвідки по Вільнянському району 2001//Науковий архів Запорізької обласної інспекції по охороні пам'яток історії та культури.

**ЗАПОРОЗЬКІ ТРАДИЦІЇ І ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІН
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII – СЕРЕДИНИ XIX ст.**

Розвиток православ'я на півдні України хронологічно збігався з етапами освоєння і заселення цього регіону. Православна релігія досить швидко завоювала панівні позиції на територіях, які колись вважали Диким степом.

До скасування Запорозької Січі в церковно – адміністративному відношенні територія майбутньої Катеринославської губернії входила до складу Київської єпархії і залежала від Київського митрополита. До 1760 р. він керував нею при посередництві полтавських протопопів, а з 1760 р. – через старокозацьких намісників.

На Запоріжжі, у період існування Січі, обрання духовенства характеризувалось найбільшим ступенем свободи. Кошовий клір не визнавав зверхності не те, що Синоду, а навіть Київського митрополита. Імперська влада вела боротьбу за Кримський півострів і потребувала військової підтримки запорожців. У той же час, головною турботою Петербурга було політичне приборкання козацтва, але, щоб не викликати опору, уряд допускав збереження релігійної ідентичності. Поступово спостерігалась і певна регламентація церковної автономії запорожців. З 30-х рр. XVIII ст. Синод, не добившись успіху у справі безпосереднього підпорядкування Запорожжя, запровадив вимогу, за якою фундація нових парафій на Січі мала відбуватись з санкції київського митрополита. Таким чином, ступінь залежності Коша від Київського митрополита посилювався. Останній, у свою чергу, перебував під владою Синоду.

Організація парафіяльного життя на Січі чималою мірою залежала від світської влади. Саме вона виступала посередником між парафіянами та духовними установами. Через паланкового полковника до Коша надсилались прохання про висвячення на вакансію певного кандидата, додавались характеристики майбутнього священика, відомості про парафію (чисельність населення, кількість та заможність дворів тощо) та інформація про інших претендентів. Кошова адміністрація порушувала клопотання перед духовним правлінням, потім документи пересилались до Київського митрополита.

При позитивній відповіді претендент особисто складав іспити митрополиту, після чого здійснювалось рукопокладення (висвячення)

та видавалась ставлена грамота. Як стверджує І. Лиман, роль Київського митрополита була формальною: він висвячував запропонованих Кошем осіб, проте козаки часто ігнорували роль митрополита та запрошували до себе священиків, висвячених на Волощині чи в уніатів.

Після ліквідації Січі Запорозькі Вольності увійшли до складу новостворених губерній – Азовської та Новоросійської. На Півдні України певний час зберігались козацькі традиції обрання духовенства. Для керування церковними справами указом Катерини II від 9 вересня 1775 р. засновувалась нова єпархія – Слов'янська і Херсонська.

Географічні межі новоствореної єпархії виявились обширними: з північного заходу – від Чорного моря і гирла Дону до берегів Дністра. Оскільки її географічні межі були досить великими, то Св. Синод надав єпархії статус архієпископії, яку очолював, відповідно, архієпископ.

Територія і назва єпархії змінювались разом із територією і призначенням Новоросійської і Азовської губерній. У квітні 1784 р. створено Катеринославське намісництво, до складу якого увійшли Крим, Новоросійська і Азовська губернії. Єпархію перейменовано на Катеринославську (архієрея іменували Катеринославським і Таврійським).

Саме Катеринославське намісництво, разом із відокремленням від нього Вознесенським (12 грудня 1796 р.), перейменовано на Новоросійську губернію, єпархія стала називатись Новоросійською, до архієрея звертались як до Новоросійського і Дніпровського. У 90-х рр. XVIII ст. до Катеринославської єпархії приєднано парафії Очаківської і Кубанської областей та окремі парафії Харківської і Таврійської губерній.

У 1802 р. внаслідок нової адміністративно-територіальної реформи, Новоросійську губернію, а разом з нею і єпархію, розділено на три: Миколаївську (з 15 травня 1803 р. перейменовано на Херсонську), Таврійську та Катеринославську. Єпископ відтоді мав потрійний титул: Катеринославський, Херсонський і Таврійський.

З приєднанням до Росії, згідно з Бухарестьким миром (16 травня 1812 р.), Бессарабії в Синоді виникло питання щодо заснування окремої єпархії. Відповідно до указу Синоду від 21 серпня 1813 р., нова єпархія іменувалась Кишинівською та Хотинською, і до її складу включено частину Херсонської єпархії (територію між Бугом і Дністром з м. Одесою).

Незважаючи на численні перерозподіли, територія Катеринославської єпархії залишилась великою для управління, у ній було багато церков та парафій. Для вирішення цієї проблеми у 1836 р. в Синоді розглядалось питання про заснування в межах єпархії вікаріатства. Проте, після детального вивчення цього питання, за більш доцільне було визнано відкриття нової єпархії – Херсонської і Таврійської, яка б обіймала територію однойменних губерній. У 1859 р. створено нову Таврійську і Сімферопольську єпархію. За наказом Синоду, Херсонська і Таврійська губернії включалися до складу Катеринославської єпархії.

До 1836 р. Катеринославська єпархія очолювалася архієпископом. Та з зазначеного часу, єпархію переведено на нижчий статус, і її вже мав представляти тільки єпископ. Цей крок був обумовлений заснуванням Херсонсько-Таврійської єпархії та зменшенням меж Катеринославської єпархії.

У новоутвореній Херсонсько-Таврійській єпархії функціонувало 4 монастирі, 6 духовних правлінь, 512 церков. Кількість православних віруючих становила 471.989 осіб (при загальній чисельності населення єпархії 693.960 чоловік).

На початку 50-х рр. XIX ст. за наказом уряду проведено ревізію, у результаті якої вирішено створити вікаріатство в межах Херсонсько-Таврійської єпархії. Такий крок був зумовлений тим, що духовне керівництво перебувало в Одесі і майже не мало впливу на настрої населення в північно-східних районах Таврійської єпархії і в Криму. Відкриття вікаріатства не вирішило проблеми. Відповідно до урядової політики, території Бердянського та Дніпровського повітів активно заселялись іноземними колоністами-протестантами. Вплив останніх досить поширився. Траплялись випадки переходу віруючих з православ'я до протестантизму.

У середині 50-х рр. XIX ст. актуалізувалось питання щодо створення у південно-східному регіоні Російської імперії самостійної єпархії. Передбачалося, по-перше, виокремити зі складу Херсонської єпархії територію Таврійської губернії, та започаткувати самостійну єпархію з такою ж назвою. По-друге, відкрити нову кафедру в Сімферополі і титулувати єпископа "Таврійський і Сімферопольський". Херсонському архієрею іменуватись "Херсонський і Одеський", вікарію Херсонської єпархії, єпископу Одеському зватись "єпископ Новомиргородський".

Таким чином, короткий ретроспективний аналіз розвитку організаційного устрою православної церкви на території Південної України дає підстави стверджувати, що з середини XVII ст. цей регіон

було включено в орбіту впливу Російської церкви. Наступ імперсько-синодальної системи на традиції українського православ'я відбувався непослідовно та залежав від загальної політичної ситуації в країні. Поки імперська влада потребувала військової допомоги запорожців, вона вимушена була робити поступки у сфері церковної організації на Січі. Залишки традиційного церковного устрою зберігались на Півдні України, ще тривалий час по ліквідації Запорозької Січі.

Синодальний уряд прагнув нівелювати особливості даного регіону. Проте навіть імперська уніфікація не стерла організаційних особливостей Півдня України, які проявились насамперед, у специфіці територіального структурування. На відміну від решти православних єпархій, кордони яких співпадали з однойменними губерніями, територія Катеринославської єпархії, окрім меж губернії, обіймала парафії Облaсті Війська Донського та Ростова-на-Дону, до Херсоно-Одеської єпархії входили парафії Бессарабії та прикордонних з Молдовою територій. Всупереч імперській інтеграційній політиці Південь України завжди залишався особливим регіоном, де зберігалась народна пам'ять про козацький свободолюбний організаційний устрій та вільну церкву.

Секція 2

"ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РОЗВИТКУ РЕКРЕАЦІЙНИХ ЗОН"

Волков В.,
Волков Г.,
Литвинов Є.

РЕЗЕРВИ ЕФЕКТИВНОСТІ ЕНЕРГОМЕНЕДЖМЕНТУ БЮДЖЕТНИХ УСТАНОВ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ (на прикладі бюджетних установ гуляйпільського району Запорізької області)

Сучасний період розвитку енергетичної галузі за основними ознаками можна охарактеризувати як нестійкий, а за деякими ознаками і кризовий. Під впливом ринкових відносин в економіці безперервно змінюються умови її функціонування.

На основі теорії відкритих систем виділяються три групи критеріїв економічної стійкості суспільства через співвідношення критеріїв порядку та безладдя (хаосу). Перша група – це показники динамічності просування суспільства або ведучих галузей економіки у вибраному напрямку розвитку. Друга група критеріїв стійкості направлена на забезпечення конфліктності без протиріч “система машин – господарська діяльність – оточуюче середовище “ від окремих регіонів до планетарного масштабу. Третя група критеріїв стосується формування підвалин стабільного розвитку суспільства, через економіку в цілому та окремих її складових.

Аналіз показує, що точці оптимальності (підпорядкованості, гармонійності) розвитку суспільства відповідають значення критерію порядку в діапазоні 0,65...0,70 та критерію хаосу в межах 0,30...0,35. Це вказує на те, що енергетична галузь, як і економіка країни в цілому, є відкритою системою, і до неї може бути застосований математичний апарат теорії систем, що базується на числах Фібоначчі. Такий підхід є досить принциповим і важливим при формуванні та розробленні нормативної бази економіки.

Енергетичні ресурси, що обертаються в системі суспільного виробництва, у зв'язку з відсутністю єдиних управлінських концепцій, ще не забезпечують стабільне і ефективне їх використання для

випуску якісної товарної продукції, мають значні резерви та потребують їх виявлення.

Актуальність проблем управління енергоспоживанням у бюджетних установах із метою оптимізації впливає також із невинного стрімкого зростання цін на енергоносії, необхідності зменшення питомого споживання енергоресурсів як у сфері виробництва, так і у сфері послуг, що перевищують аналогічні показники Німеччини у 2,7 разу, а Японії навіть у 4,5 разу. Частка вартості енергоносіїв у собівартості виробленої продукції або наданих послугах з урахуванням реального рівня енергоспоживання сягає 50%.

Одним з основних важелів у пошуках та використанні резервів може стати енергоаудит як зразок системного підходу до виконання державної програми енергозбереження. Нового значення набувають економічні чинники, насамперед - точність системи розрахунків споживачів і постачальників енергоресурсів на паритетній основі в умовах фінансової самостійності підприємств та їх відокремлених підрозділів. Більше всього від негараздів цінової політики та недостатньо керованих приватизаційних процесів потерпають споживачі бюджетної сфери, фінансування якої хронічно не встигає за зростанням цін та змінами умов постачання енергоносіїв як результат незбалансованості державної політики.

Проведений нами порівняльний аналіз на прикладі бюджетних організацій Гуляйпільського району Запорізької області показав, що на електричну енергію припадає 36% від усіх видів енергоносіїв, які споживає район, і становить 12,3% від загальної суми на утримання районного бюджету. У грошовому еквіваленті це близько одного мільйона гривень.

Аналіз енергоспоживання, наприклад, тільки в десятих школах району виявив, що розбіжності у величинах спожитої електричної енергії є досить суттєвими. Так, введений нами узагальнюючий коефіцієнт середнього споживання електричної енергії на одиницю об'єму будівлі (для шкіл кількість учнів на одиницю площі є величиною нормативною і по району приблизно однаковою) показав, що його значення знаходяться в межах від 0,23 до 4,84, тобто можуть відрізнятись більше ніж у 20 разів. Такий стан споживання електричної енергії не є оптимальним і потребує подальшого поглибленого і ретельного дослідження причин. Із наведеного вище можливо зробити висновок, що перехід на економічний режим освітлення промисловими об'єктами та житлово-комунальним сектором можливо оцінювати як один із найбільш оперативних, але витратних на початковій стадії організаційно-технічних заходів для

енергозбереження, які можливо проводити без попередньої підготовки та залучення додаткового персоналу.

Аналіз технічних, технологічних та природних факторів впливу на рівень енергоспоживання показав, що причинами є відсутність економічних важелів, технічних та економічних критеріїв оцінювання ефективності заходів, слабе кадрове забезпечення.

Таким чином, труднощі в паливно-енергетичній галузі мають як об'єктивні, так і суб'єктивні причини. Необхідність виконання завдання загальнодержавного значення з енергозабезпечення національного господарства країни енергетичними ресурсами, вимагає більш інтенсивного впровадження комплексних заходів, направлених на підвищення ефективності енергозберігаючої політики. Першочерговими завданнями і мало витратними заходами є законодавче і нормативне забезпечення, стандартизація та енергетичний аудит у державному масштабі з подальшим їх вдосконаленням.

Недостатньо обгрунтоване науково-методичне забезпечення енергоменеджменту потребує вдосконалення сучасних методів розрахунків та обліку енергоресурсів за всіма основними параметрами. Назріла необхідність розробки комплексного державного стандарту, який враховував би передовий світовий досвід, знижував ступінь віртуальності результатів обліку, охоплював увесь технологічний ланцюг енергетичного ринку від генерації енергії, транспортування, розподілення, енергопостачання до споживання.

Головкова Л.

СТАН ТА НАПРЯМКИ ПІДВИЩЕННЯ ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ ЗАПОРІЗЬКОГО РЕГІОНУ

Для вітчизняної економіки саме інновації та інноваційний розвиток є тією рушійною силою, що спроможна забезпечити економічну незалежність України і подолання розриву з розвиненими державами.

Стрижнем економічної політики всіх розвинених держав є інноваційна політика, спроможність національної економіки та підприємств до інноваційного шляху розвитку.

Особливого значення інноваційний процес набуває для перехідних економік. А саме такою є економіка України. Впровадження ринкових відносин виявляє спадщину адміністративно-

командної системи, неефективне господарювання, що в умовах жорстокої міжнародної конкуренції ставить більшість існуючих підприємств перед загрозою банкрутства.

Негативні наслідки кризових явищ в економіці України та їх переплетіння у сфері науки, освіти, техніки та технології, ризик та непередбачені зміни в умовах функціонування промислових підприємств та інноваційної політики сприяло тому, що динаміка оновлення продукції була надзвичайно нерівномірна.

В період 2000-2003 рр., при відносно сталих економічних реформах, простежується стабільно низький рівень оновлення продукції. Так впродовж останніх трьох років частка продукції засвоєної вперше протягом поточного року становила близько 6%, а продукції, що освоєна за останні 3 роки 10,9% (табл.1).

Таблиця 1

Освоєння продукції машинобудування (у відсотках)

	1990	1995	2000	2001	2002
Питома вага в загальному обсязі випуску продукції, % продукції, що освоєна вперше за звітний період	9,2	6,6	6,1	6,7	3,3
Питома вага продукції, виробництва якої розпочато вперше в Україні за останні три роки (в загальному обсязі випуску), %	16,0	19,8	20,7	11,5	10,9

Це свідчить про відсутність істотних структурних зрушень стосовно утворення у регіоні сучасних наукомістких виробництв.

Також не має істотних зрушень в економіці Запорізького регіону у справах впровадження прогресивних технологічних процесів (табл.2).

Таблиця 2

Впровадження прогресивних технологічних процесів та освоєння виробництва нових видів продукції промислових підприємств Запорізького регіону

	1995	2000	2001	2002
Впроваджено нових прогресивних технологічних процесів	423	130	74	39
З них маловідхідних ресурсозберігаючих	181	17	33	22

безвідходних				
Освоєно виробництво нових видів продукції	768	230	297	265
- всього найменувань з них товарів народного споживання	551	146	160	181

Особливо це стосується ресурсозберігаючих процесів, впровадження яких здатне підвищити ефективність виробництва, їх кількість за 2000-2002 рр. не перевищувала рівень 1995 р., хоча можна відзначити зростання рівня виробництва нових видів продукції в 2001 р. до 297 найменувань та спад у 2002 р. до 265 найменувань. Не відбулось також зростання в регіоні кількості підприємств, що займались впровадженням інновацій протягом 2000-2002 рр.

В загалі можна констатувати, що українська економіка перебуває в депресивному стані і єдиним виходом для держави, є активізація інноваційної діяльності промислових підприємств.

З огляду щодо закономірностей інноваційних процесів в Україні можна виявити основні напрямки удосконалення інноваційної діяльності підприємств регіону:

- Ефективний інноваційний менеджмент неможливий без державної інноваційної політики, що складається з формування необхідних зв'язків та регулювання балансу ресурсів, таким чином, щоб вони відповідали структурі вимог пріоритетних напрямків соціально-економічного розвитку.

- Необхідне формування і постійні відновлення високопрофесійного науково-технічного потенціалу та відповідних управлінських кадрів, які здатні активно діяти в ринковій системі ведення господарства.

- Необхідна висока оперативність проведення робіт з аналізу ринку, планування і організації виробництва на підставі результатів аналізу.

- Доцільно підприємствам орієнтуватися на виробництво і реалізацію нової продукції, яка з високим ступенем ймовірності знайде свого споживача.

- Слід прогнозувати можливі альтернативні варіанти (сценарії) розвитку ринкової ситуації і передбачувати відповідні їм адаптаційні стратегії поведінки на ринку.

- Доцільно вибирати із можливих альтернативних інноваційних варіантів розвитку підприємств ті, які забезпечені переважно місцевою сировиною.

- Оскільки повноцінно конкуренту боротьбу більшість підприємств поки що вести не можуть, то слід її уникати шляхом переорієнтації на інші ніші ринку.

Карпенко А.

ІННОВАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АГРАРНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Визначено сучасний стан інноваційного потенціалу аграрного сектору економіки. Запропоновано стратегічні напрямки щодо активізації і розвитку інноваційних процесів у аграрному виробництві.

Вступ

Безумовним чинником оптимального прискореного розвитку аграрної економіки є інноваційна діяльність - тобто цілеспрямований процес щодо створення, освоєння у виробництві та просування на ринок інновацій у вигляді продуктових, технологічних, організаційно-управлінських нововведень. Інноваційна діяльність направлена на використання та комерціалізацію результатів наукових досліджень і розробок для розширення та оновлення номенклатури та покращення якості продукції, що виробляється, удосконалення технологій виробництва з наступним впровадженням та ефективною реалізацією на внутрішньому та зовнішньому ринках. Вона є способом задоволення суспільних потреб у наукових рішеннях, які забезпечують приріст корисного ефекту й ґрунтуються на науково-технічних досягненнях.

Постановка завдання

Подолання кризових явищ в аграрному секторі України вказує на необхідність подальшого реформування і перебудови виробничих відносин в галузі, направлених на підвищення продуктивності праці та поліпшення добробуту населення. Формування раціональної аграрної політики, яка б забезпечувала розвиток ефективного конкурентоспроможного агропромислового виробництва стає головним завданням Уряду і науки. Основою її стратегічної направленості виступає активізація інноваційного потенціалу АПК.

Результати

Перспективність інноваційної моделі розвитку аграрного сектору нашої держави не викликає сумніву. Однак, рівень науково-технічного розвитку галузі залишається на низькому рівні - лише близько семи відсотків інноваційних проектів мають відношення до

аграрного сектора. Крім того, проведений моніторинг виконання інноваційних проєктів вказує на їх низьку активність.

Інноваційний потенціал аграрної сфери України формується мережею науково-дослідних установ і вузів, які налічують 129 наукових організацій. В цих закладах працюють 1004 докторів наук і 5675 кандидатів наук. Основна частина науково-технічної продукції створюється в установах Української академії аграрних наук (УААН), які охоплюють всі сільськогосподарські галузі агропромислового виробництва. Їх кадровий потенціал поступово стабілізується, зростає чисельність наукових працівників на 115 чоловік, проте зростання науковців на 580 осіб, або 6 % за 1999-2002 рр. відбулось за рахунок працівників без наукового ступеня.

У мережі УААН протягом 2002 р. велись дослідження по 32 науково-технічним програмам, в рамках яких отримано 147 патентів. Зокрема, завершено створення молочних порід великої рогатої худоби, розробку та вдосконалення технологій вирощування 186 нових сортів та гібридів рослин, 24 технологій виробництва нових видів харчових продуктів, 68 розробок машин, знарядь, обладнання та приладів тощо. Центрами наукового забезпечення агропромислового виробництва здійснено апробацію 126 завершених наукових розробок УААН, 31 – Міністерства аграрної політики, 10 – зарубіжних фірм. Освоєння інновацій здійснювали 886 агроформувань, укладено 743 договори, залучено понад 3 млн. грн. позабюджетних коштів. У 2003-2004 рр. впроваджувались організаційно-інноваційні розробки, пов'язані з земельною реформою.

Висновки

Під впливом інноваційних процесів змінюється структура економіки, збільшується частка наукомісткого виробництва і сфери ділових послуг. Завдяки запровадженню інновацій можна вирішити всі деформаційні проблеми аграрного сектору та вийти на траєкторію стабільного економічного зростання, забезпечити конкурентоспроможний розвиток.

Стратегія розвитку інноваційного потенціалу аграрного сектора економіки реалізується через інноваційні програми та окремі проєкти. Для її виконання необхідно розв'язати такі завдання: поліпшувати фінансування науки; зміцнювати матеріально-технічну базу наукових установ; підвищувати рівень комерціалізації результатів наукових досліджень та інноваційних процесів; стимулювати через податкові механізми процеси кооперації науки і виробництва; впроваджувати регіональні механізми підтримки інноваційної діяльності; вдосконалювати правові засади інноваційної діяльності і

регулювання ринку інновацій в аграрній сфері через податкові, кредитні, страхові, митні та інші механізми непрямого впливу; забезпечувати зміцнення кадрового потенціалу сфери інноваційної діяльності в аграрному секторі економіки; сприяти розвитку інтеграції науки і виробництва та створенню фінансово-промислових груп, холдінгових компаній, агротехнополісів, агротехнопарків, інноваційних бізнес-інкубаторів, консалтингових, провайдінгових та інжинірингових фірм, інформаційних центрів тощо. Запропоновані напрямки стабілізації і розвитку інноваційної діяльності через максимальне використання відповідного потенціалу вимагають суттєвої державної підтримки і стимулювання.

**Коваленко Н.,
Олійник О.**

РОЗВИТОК МАРКЕТИНГОВИХ КАНАЛІВ РЕАЛІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ ТА ПРОДУКТІВ ЇЇ ПЕРЕРОБКИ

У 2004 році одним із пріоритетних напрямків реформування аграрного сектора є формування інфраструктури аграрного ринку. Практично в усіх регіонах країни створено та функціонує достатня кількість організацій, які обслуговують процес руху товарів від виробників до споживачів - бірж, агроторгових домів, заготівельно-збутових кооперативів, оптово-продовольчих ринків, аукціонів, ярмарок та виставок. На товарних біржах акредитовано понад 500 брокерських контор, значна частина яких є регіональними агроторговими домами.

На виконання Указу Президента України від 6 червня 2000 року №767 "Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку" посилилась робота Міністерства аграрної політики та їх представництв на місцях щодо створення та розвитку існуючих об'єктів фізичної інфраструктури аграрного ринку. Збільшився обсяг продажу сільськогосподарської продукції через мережу прозорого ринку (біржі, агроторгові дома, аукціони живої худоби).

В Україні діє 35 акредитованих товарних бірж, які надають послуги з укладання угод купівлі-продажу сільськогосподарської продукції та продовольства для державних потреб, а також укладання та реєстрації зовнішньоекономічних контрактів. Створено 372 агроторгові дома, 906 оптово-продовольчих та оптово-овочевих

ринків. Проведено 162 аукціони живої худоби та 1423 виставки-ярмарки. Значно розширилася мережа заготівельних пунктів, кількість яких перевищила 20 тисяч, із них більше 18 тисяч у сільській місцевості.

Продовжується робота зі створення магазинів фірмової торгівлі, машинно-технологічних станцій, пунктів надання сервісних послуг, загонів родючості та інших.

Проте на сьогоднішній день інфраструктура ринку збуту сільськогосподарської продукції в Україні розвинена все ще недостатньо, особливо в сільській місцевості. Зважаючи на постійне зростання частки сільськогосподарської продукції, що виробляється невеликими приватними підприємствами (фермерами, господарствами населення), є нагальна необхідність у створенні та розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. За даними Міністерства аграрної політики, кількість обслуговуючих кооперативів становить 931, з них 599 діють у сільській місцевості. В Україні функціонує також 213 кредитних спілок.

Активізувалася робота з удосконалення законодавства щодо біржового ринку. По-перше, підготовлено та подано до Верховної Ради проект Закону України "Про внесення змін і доповнень до Закону України "Про товарну біржу", запроваджений з 01.02.1992 року. Законопроект забезпечить вдосконалення біржового товарного ринку в напрямку: концентрації біржового товарного ринку шляхом законодавчого обмеження умов для створення товарних бірж; упорядкування видів угод, які укладаються на товарній біржі; запровадження законодавчого поля щодо розрахункового обслуговування на товарній біржі тощо. Пропонується встановити розмір статутного фонду товарної біржі не менше ніж сума, еквівалентна 100 тисячам євро, а кількість засновників не може бути меншою, ніж десять осіб.

По-друге, до проекту Закону України "Про зерно та ринок зерна в Україні" розроблено додатковий розділ "Складські свідоцтва", який спрямований на регулювання відносин, що виникають при зберіганні зерна на товарних складах, що мають державні сертифікати на зберігання зерна, й видачу складських свідоцтв на зерно, прийняте на зберігання. Запровадження складських розписок сприятиме розвитку й упорядкуванню складського виробництва, товарного зернового ринку, сприятиме цивілізованому подоланню кризи неплатежів. Воно стимулюватиме зростання бюджетних надходжень за рахунок появи нових платників податків та загальної активізації ринку зерна.

Суттєво змінилася структура каналів реалізації сільськогосподарської продукції та продовольства - зросла частка реалізації продукції комерційним підприємствам, а також через власні магазини та ларьки.

За останні роки суттєво активізувалася робота товарних аграрних бірж.

При реалізації продукції також перешкодою є високі технологічні витрати на виробництво основних видів продукції, через що ціни, за якими відбувається реалізація, переважною мірою не забезпечують безбиткове сільськогосподарське виробництво.

На сьогодні відсутня дієва контрактна система, яка б гарантувала зменшення ризиків щодо невпевненості покупців та продавців, вчасну оплату та була способом уникнення банкрутства й продажу неприбуткових компаній. Іншою причиною, що призводить до неплатежів, є чинна податкова система, яка не сприяє прозорій схемі розрахунків.

Додаткового вирішення потребують питання:

- розвитку форвардної та ф'ючерсної торгівлі на товарних аграрних біржах, що сприятиме залученню фінансування в АПК;
- удосконалення концентрації біржового товарного ринку та упорядкування видів угод, які укладаються на товарній біржі;
- запровадження дієвої контрактної системи;
- удосконалення технологічного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників;
- розвитку рекламних та інших маркетингових послуг;
- інформаційного забезпечення всіх учасників ринку кон'юнктурною інформацією тощо.

Куредка Н. ,
Пустова О.

РОЗВИТОК РЕКРЕАЦІЇ В ЗАПОРІЗЬКОМУ РЕГІОНІ

Запорізький регіон відомий для усієї країни як металургійний та промисловий центр. Але мало кому відомо про існування матеріальних, профілактичних та природних ресурсів, які сприяють розвитку рекреації цього регіону.

Якщо розглянути наше рідне місто, то ми побачимо багато міст відпочинку - парків, таких як парк імені Пушкіна, парк Металургів, парк Енергетиків, Вознесенівський парк та парк у Південному житловому масиві. Але не усі вони знаходяться у необхідному стані

для відпочинку. Наприклад, не всі запорожці мають уяву де знаходиться парк імені Пушкіна, але цей зелений оазис знаходиться у самому центрі міста. Зараз він більше схожий на глухий ліс, ніж на місце для відпочинку. Але якщо усі студенти нашого міста разом візьмуться за цей парк, то його сміливо можна буде назвати студентським. І ще на одне гарне місце для відпочинку в Запоріжжі стане більше.

А ось парк Металургів є більш привітливим й охайним. Квіти, лави, ресторан „Олімп” сприяють відпочинку в будь-який час.

Із часом влада збирається змінити стару частину міста, а разом із цим жителі побачать і декілька нових парків.

Багато різних свят проводиться на острові Хортиця. Наприкінці липня запоріжсталівці за традицією відмічали День металурга на території профілакторія комбіната. Кожного року тут проводиться це свято, і металурги зі своїми сім'ями можуть гарно відпочити. А в ДК металургів була підготовлена концертна програма та веселі конкурси для дітлахів.

Кирилівка – одне з найулюбленіших та найвідоміших міст серед запорізьких та інших жителів нашої країни. У Кирилівці багато баз відпочинку, кемпінгів, пансіонатів, але „Мотор” (це база відпочинку ЗАО „Авто ЗАЗ” „Азов”) є найбільш улюблена відпочиваючими. Тут умови для відпочинку найкращі розпочинаючи від автостанції і закінчуючи різнокольоровими гойдалками для дітей.

Але існує в „Мотора” і варіант. У прекрасному місті Федотовій косі розмістилася турбаза ЗАО „Автобаз” „Азов” є такою ж назвою відпочинку.

Також не чим не гірша база відпочинку „Автомобіліст” ЗАО „Запоріжбудтранс”

Окрім Кирилівки, де півтори тисячі населення, територіально до селищної ради відносяться Пересип, Федотова коса, села Степок, Азовське та Ліманське - це 4 тисячі населення, 1652 гектари особливої – курортної – землі.

„Якщо є Велика Ялта, то в нас буде Велика Кирилівка”
Великі промислові підприємства Запоріжжя з раніше створеними об'єктами і інфраструктурою рекреації на сьогоднішній день мають можливість розвиватися за рахунок власного фінансування, хоча по ринковій вартості продають путівки у санаторії та профілакторії не робітникам підприємств. Успішна виробнича діяльність цих підприємств та працююча на перспективу соціальна

політика дозволяють забезпечити оздоровлення та лікування своїх робітників по льотній вартості путівок або безкоштовно.

Не мало відомий і „Славутич” – санаторій-профілакторій ЗМКБ „Прогрес” – наших відомих авіаційних конструкторів, який знаходиться в Старій Андріївці. Багато хто не очікує тут таке чисте і приємне повітря, як у Криму. На протязі 90-х років була оновлена технічна база санаторію, що призвело до більш кращого обслуговування. Створена сольова шахта привезеними з Артемівська каміннями сілі, відкривають кабінет баротерапії, солярій, комп'ютеризовані кабінети функціональної діагностики, установки для лікування гірським повітрям. Повністю змінено обладнання ванного відділення, стоматологічний комплекс, перейшли на портативне УЗІ та ще багато чого іншого. А номера-люкс тут як на картинці із якогось іноземного журналу.

На початку липня 200 школярів, чії батьки працюють у бюджетній сфері міста, відпочивали на Азовському морі в Алтагірі; де 18 днів вони провели в дитячому оздоровчому центрі „Чайка”.

За липень цього року 27 тисяч дітей побували в оздоровчих центрах, санаторіях, базах відпочинку, пришкільних таборах області. На оздоровлення дітей пільгових категорій із обласного бюджету цього року було виділено 1 мільйон 670 тисяч гривень.

За результатами перевірок, які були проведені з ініціативи управління, кращими були визнані табори: „Супутник” та „Маяк”, у яких відпочивають діти працівників „Запоріжстали” та „Мотор Січі”.

Таким чином, соціальні міри по оздоровленню розповсюджуються і на робітників підприємств і на членів їхніх сімей, що, з одного боку, підвищує сукупні доходи робітників підприємств; а з іншого - закріплює кадри на виробництві.

Також Кирилівка стає і спортивним центром проведення як місцевих, всеукраїнських, так і міжнародних заходів.

Так, на початку травня тут був всеукраїнський турнір по боксу серед юніорів „Азовець – 2004”. А в червні на Федотовій косі вперше відбулися неофіційні міжнародні змагання по в'їндсерфінгу. Учасники змагань з Німеччини, Чехії, Росії та України залишилися дуже задоволені. Тому зараз адміністрація намагається організувати ці змагання офіційно. Якщо міський уряд прийде на допомогу організаторам таким змагань, то наш регіон стане одним із найкращих міст для впровадження таких заходів. Для цього існують фактично усі необхідні ресурси.

Багато наших запорізьких організацій готові піти на підтримку рекреації регіону, але не завжди існують люди, які зацікавлені в цьому,

і не завжди як державна, так і міська влада сприяють цьому розвитку. Причин для цього завжди багато.

Тому можна зробити підсумок. Ще є багато можливостей, перспектив для розвитку рекреації як у нашому місті, так і в області. І населення ніколи не буде проти, завжди піде на допомогу.

Кутідзе Л.

РОЛЬ РЕКРЕАЦІЙНИХ КОМПЛЕКСІВ У РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ РЕГІОНУ

Соціально-економічний розвиток території зумовлюється сукупністю наявних ресурсів, їх кількістю та якістю. Сукупність природних матеріальних, трудових, інформаційних та інших ресурсів становить виробничо-ресурсний потенціал регіону. Виробничо-ресурсний потенціал є основою економічного потенціалу, який визначають як максимально можливу здатність продуктивних сил задовольняти суспільні потреби шляхом переробки народного багатства території. Потенціал системи – це її здатність досягати мети при наявних ресурсах й умовах використання, тобто це рівень ефективності використання обмежених ресурсів.

Регіон виконує не тільки економічні, а й соціальні функції і кінцевою метою такої системи, як регіон, є матеріальний добробут населення, покращення навколишнього середовища, створення нормальних умов праці й відпочинку, можливостей духовного розвитку особистості тощо.

Виконання цих функцій потребує матеріальних, фінансових та інших ресурсів. Можливість розвитку регіону зумовлюється його загальним економічним потенціалом, що характеризується величиною частки національного багатства, сукупного продукту та національного доходу, вартості основних фондів, а також абсолютними розмірами виробництва життєво важливих видів продукції.

У свою чергу економічний потенціал є частиною соціально-економічного потенціалу, величина та структура якого дає узагальнюючу характеристику регіону. Тому розвиток регіональної економіки потрібно розглядати як функцію розвитку складових саме соціально-економічного потенціалу.

У літературі “соціально-економічний” потенціал називають “відтворювальним” і включають до його складу природно-ресурсний, демографічний, науково-технічний, інформаційний, виробничий, рекреаційний, соціальний та культурний потенціали.

І саме аналіз показників використання відтворювального потенціалу дає оцінку діяльності регіону. Природно-ресурсний потенціал є матеріальною базою розвитку та розміщення продуктивних сил регіону. Природні ресурси, у першу чергу, мінерально-сировинні, визначають спеціалізацію регіональної економіки. Якісні та кількісні параметри водних, земельних, кліматичних та рекреаційних ресурсів мають визначальне значення в процесах просторового розміщення об'єктів господарювання, зокрема формування функціональної структури господарства, параметрів розвитку системи розселення, розвитку виробничої та соціальної інфраструктури.

Функціонування виробничих комплексів забезпечується виробничою, соціальною та рекреаційною інфраструктурою.

Частіше природно-ресурсний потенціал розглядають як сукупність ресурсів, що може бути використано у виробництві, але ж потрібно виділити значення рекреаційного потенціалу, який виконує відтворювальні функції і безпосередньо впливає на виробничо-господарську та соціодемографічну ситуацію в регіоні. Особливо актуальним це питання є для індустріальних регіонів. Рекреаційні ресурси є частиною соціально-економічного потенціалу і водночас умовою його відтворення.

Рекреаційні потреби можна поділити на суспільні, групові та індивідуальні. Усі вони взаємопов'язані та впливають одне на одне. Задоволення рекреаційних потреб відбувається за допомогою організації рекреаційних закладів, залучення до їх діяльності різноманітних ресурсів. Рекреація націлена на відтворення працездатності, на фізичний, духовний розвиток особистості.

Трудові ресурси великих міст значною мірою потерпають від негативних ефектів виробничого використання природно-ресурсного потенціалу. Забруднення навколишнього середовища призводить до погіршення умов життя в регіоні, тому наявність саме тих природних ресурсів, які можуть бути використані для рекреації, відіграє важливу роль у поліпшенні соціального клімату регіону. Профілакторії, будинки відпочинку, дитячі оздоровчі табори – всі ці заклади впливають на збільшення ефективності економічного потенціалу регіону. Використання місцевого природно-ресурсного потенціалу безпосередньо пов'язане як з економічною, так і з соціодемографічною ситуацією в регіоні. На жаль, використання рекреаційних комплексів може призвести до їх занепаду, адже деякі рекреаційні ресурси не є самовідтворювальними. Саме тому на регіональному рівні потрібні цілеспрямовані дії, що направлені на підвищення якості життя і в тому

числі – на розвиток рекреації. До компетенції місцевої влади відносяться як безпосереднє фінансування природоохоронної діяльності; чіткий контроль за використанням введеного в дію природоохоронних об'єктів і потужностей за рахунок усіх джерел фінансування; допомога в раціональному використанні об'єктів соціальної сфери підприємств регіону; сприяння розвитку малого підприємництва у сфері оздоровчих послуг тощо. Особливу роль у розвитку рекреаційного потенціалу відіграє територіальний маркетинг, основою якого є планомірне та системне вивчення стану та тенденцій розвитку територій для прийняття раціональних рішень, що спрямовані на створення та підтримку привабливості і престижу території в цілому, а також привабливості розташованих на ньому виробничих ресурсів і можливості для їх реалізації. Одним із напрямків територіального маркетингу є діяльність, пов'язана з залученням інвесторів і туристів на підставі створення і розповсюдження позитивної картини території. У свою чергу розвиток рекреації буде мати позитивний вплив на імідж території та її економічний потенціал.

Малахова Ж.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ТРУДОВЫХ АССОЦИАЦИЙ

Трудовые ассоциации, состоящие из предприятий промышленности, транспорта, строительства, учреждений, учебных заведений, воинских подразделений и др., в которых в основном осуществляется человеческая деятельность, существенно влияют на экологию окружающей среды. Экологическая ситуация в современном мире характеризуется возросшими масштабами и силами воздействия на природу, появлением новых форм и видов этого воздействия, распространением деятельности человека на природные среды. Человеческая деятельность стала оказывать все большее влияние на природное равновесие в планетарном масштабе. Ежегодно на 2% сокращаются площади, покрытые лесами, на 30 тыс. уменьшается число видов растительного и животного мира [3, с. 34].

Экологические проблемы для всех стран мира давно стали глобальными, социальными. Вот почему многие зарубежные социологи изучают и анализируют экологические вопросы. Среди современных зарубежных учёных, занимающихся проблемами экологии, прежде всего можно выделить таких, как К. Флавин,

С.Данн, Дж.Маль, М.Вилениус, Ж.Прадес, Ж.Блау, Р. Флорида, Р.Девлин, Р.Графтон и др.

Так, канадский социолог Жозе Прадес ввел понятие *современное социогенное глобальное экологическое изменение (ССГЭИ)*, которое он предлагает рассматривать с трёх точек зрения: 1) как природный биохимический процесс; 2) как социальный факт; 3) как исторический индивид, являющийся человеком, задающим вопросы. В последнем случае он использует методологию Э.Дюркгейма и М.Вебера. Ж.Прадес считает, что ССГЭИ является не нормальным, а патологическим процессом, поскольку угрожает здоровью населения всей планеты. По его мнению, если человечество хочет выжить, то оно должно найти причину патологии и выработать способы борьбы с его наиболее опасными последствиями [2, с. 10].

М.Вилениус в своей работе «Социология, современность и глобальные изменения окружающей среды» пишет, что « в рамках отдельных государств невозможно преодолеть экологические трудности, необходимо глобальное видение проблемы и глобальные действия, которые помогут разрешить сложившиеся противоречия»[3, с. 41].

Р.А.Девлин и Р.К. Графтон в книге «Экологические права и ущерб окружающей среде: право собственности на общее благо» предлагают разработать и ввести определённые механизмы взаимовыгодного экономического сотрудничества. В частности, таким механизмом стала международная программа торговли квотами на выбросы окислов углерода [1, с. 10-50].

Проблемами экологии занимаются и многие украинские философы, экономисты, политологи и социологи. Наиболее часто к вопросам экологии обращаются такие украинские учёные, как С. Дорогунцов, А. Федорищева, О.Балицкий, Ю.Стадницкий, Л. Масловская, О. Веклич, О. Прокопенко и многие другие.

Каковы же наиболее сложные экологические проблемы имеют место в современной Украине?

Во-первых, это загрязнение окружающей среды – воздуха, почвы, водных бассейнов. Так, на долю промышленно развитых стран приходится 76% всех выбросов, которые в значительной степени состоят из соединений фтора, хлора и двуокиси углерода, основным источником которых являются промышленное производство, а также транспорт и энергетика. Среди развитых стран лидирующие позиции по выбросам занимают США, Австралия и Япония. В Украине за период 1990-1996гг. выбросы соединений углерода сократились на 55%. Однако эти изменения связаны не с политикой уменьшения

выбросов, а со структурными изменениями в промышленности и общим сокращением промышленного производства [4, с.15].

Во-вторых, техногенные украинские катастрофы, происшедшие, в частности, в 1986г. в Чернобыле и в 2004г. в с.Новобогдановка повлияли на экологию всей планеты. Чернобыльская катастрофа принесла радиоактивные заражения на почву многих стран Европы. Последствия Чернобыля будет ощущать на себе всё человечество планеты в течение столетий. Не оказались локальными и взрывы в с.Новобогдановка. После взрывов в с.Новобогдановка наблюдаются изменения даже в озёрах Швейцарии.

В-третьих, необходимо на государственном уровне решать вопросы реконструкции и модернизации природоохранных объектов трудовых ассоциаций. Кроме того, нужно рассмотреть вопросы квотирования выбросов, чтобы отвечать международным стандартам.

Только совместными усилиями человечество может выжить на планете Земля.

ЛИТЕРАТУРА

1. Devlin R.A., Grafton R.Q. Economic rights and environmental wrongs: Property right for the common good.-Chiltonham; Northampton (Mass): Elgar, 1998.-X11, 189p.
2. Prades Y. Global tnvironmental change and contemporary society// International sociology.-L., 1999.- Vol. 14, №1, - p.7-34.
3. Wilenius M. Sociology modernity and the globalization of tnvironmental change //International sociology.-L., 1999.-Vol.14, №1.- p.33-57.
4. Flavin Chr., Dunn S. Rising snn< gathering winds: Policies to stabilize the climate and strngthen economies .- Wash., 1997. – 84p.

Мерло Павел

СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕТОДОВ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИНВЕСТИЦИЙ НА ПОЛЬСКИХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Среди методов оценки эффективности инвестиций можно выделить методы статические (простые) и динамические (дисконтные).

Основным преимуществом статических методов является их простота, но они не учитывают фактор времени. В динамических методах время учитывается путём дисконтирования приходов и расходов. В данной работе приведены результаты исследований об

использовании статических и динамических методов оценки эффективности инвестиций на 500 польских предприятиях региона Вармии и Мазур.

В исследованиях были использованы следующие методы: сравнительный анализ затрат, сравнительный анализ прибыли, срок окупаемости (PP – payback period), коэффициент эффективности инвестиций (ARR – Accounting Rate of Return), чистая текущая стоимость (NPV – Net Present Value), внутренняя норма рентабельности (IRR – Internal Rate of Return), модифицированная внутренняя норма рентабельности (MIRR – Modified Internal Rate of Return), индекс рентабельности инвестиций (PI – profitability index или B/C Ratio – Benefits/Costs Ratio) дисконтированный срок окупаемости инвестиций (DPP – discounted payback period).

При анкетировании была принята пятиуровневая шкала оценки частоты использования инвестиций от 0 до 4 (0 – никогда, 4 – всегда). Вся исследованная совокупность предприятий была поделена на три группы (малые, средние и крупные) с использованием методов кластер анализа. Полученные результаты сопоставлены с группами предприятий при помощи критерия независимости χ^2 и G^2 .

В качестве нулевой гипотезы H_0 принята гипотеза о независимости характеристик; альтернативная H_1 – о зависимости характеристик.

Теснота связи попарных таксономических единиц установлена при помощи критерия V Cramera:

Как следует из таблицы, в семи случаях полученные результаты указывают на существование статистически существенной связи между величиной предприятия и используемыми методами оценки эффективности инвестиций. Исключение составляют: срок окупаемости, сравнительный анализ прибыли и принятие решений на основе интуиции.

Для оценки степени использования отдельных методов применён вероятностно – статистический подход.

С целью идентификации степени использования отдельных методов рассмотрены события A_1, A_2, A_3, A_4, A_5 , где: A_1 – событие, относящееся к шкале „4”, A_2 – событие, относящееся к шкале „3”, A_3 – событие, относящееся к шкале „2”, A_4 – событие, относящееся к шкале „1”, A_5 – событие, относящееся к шкале „0”, а также сумма событий: $A_1 \cup A_2, A_1 \cup A_2 \cup A_3$.

Для указанных выше методов и событий были построены гистограммы, анализ которых позволяет сделать заключение о

численных величинах степени использования формальных методов оценки эффективности инвестиций. Анализ указанных величин свидетельствует о том, что предприятия слабо используют формальные методы оценки эффективности инвестиций.

Гистограммы для методов IRR, MIRR, PI, дисконтированного срока окупаемости инвестиций и ARR указывают на очень редкое использование этих методов всеми группами предприятий.

Этот факт вызывает ещё большее беспокойство в связи с тем, что четыре из них относятся к динамическим методам. И только для двух методов, а именно: сравнительного анализа затрат и срока окупаемости (PP – payback period), гистограммы имеют левостороннюю асимметрию для большинства предприятий. При этом, для группы малых предприятий асимметрия правая, что свидетельствует о вообще слабом использовании малыми предприятиями любых из существующих методов.

Наиболее часто используемыми методами для всех групп предприятий являются сравнительный анализ затрат и срок окупаемости (PP – payback period).

Наиболее часто используемыми динамическими методами являются NPV и IRR.

Одинаково часто оба метода используют крупные предприятия (w_i равны, соответственно, 0,34 и 0,26, для суммы событий $A_1 \cup A_2$ и 0,47 и 0,34, для суммы событий $A_1 \cup A_2 \cup A_3$). Немного реже используют эти методы средние предприятия (w_i 0,31 и 0,17 для суммы событий $A_1 \cup A_2$ и 0,44 и 0,32, для суммы событий $A_1 \cup A_2 \cup A_3$). Как можно было ожидать, наименее часто эти методы используют малые предприятия - w_i равны, соответственно, 0,2 и 0,09, для суммы событий $A_1 \cup A_2$ и 0,35 и 0,17, для суммы событий $A_1 \cup A_2 \cup A_3$. В то же время, в малых и средних предприятиях большую роль играет интуитивная оценка эффективности инвестиций (w_i равны, соответственно, 0,3 и 0,23, для суммы событий $A_1 \cup A_2$ и 0,49 и 0,47, для суммы событий $A_1 \cup A_2 \cup A_3$). Реже всего используют интуицию при оценке эффективности инвестиций крупные предприятия, для которых w_i равно 0,17, для суммы событий $A_1 \cup A_2$ и 0,38, для суммы событий $A_1 \cup A_2 \cup A_3$).

Слабое использование формальных методов оценки эффективности инвестиций, в частности дисконтных, является тревожным сигналом. Особенно удивляет то, что подобный вывод

можно отнести и к состоянию использования обсуждаемых методов на крупных предприятиях.

Метеленко Н.

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ТА ОЦІНКИ ПОТЕНЦІАЛУ ПІДПРИЄМСТВА

У даний час на багатьох вітчизняних підприємствах, які працюють в нових економічних умовах, залишилися незмінними підходи до управління. Система управління підприємством є багаторівневою, і кожний з рівнів управління забезпечує визначений тип реакції на зовнішні і внутрішні впливи. На стратегічному рівні виробляється реакція на глобальні зміни в зовнішній середовищі, коректуються цілі діяльності підприємства відповідно до виконуваної місії, вибирається корпоративна стратегія, підготовляються системи, структури й управлінська культура для реалізації обраної стратегії.

Поняття стратегічного управління у вітчизняній літературі з'явилося порівняно недавно. Технологія стратегічного управління була механічно перенесена з досвіду країн з розвитком ринковою економікою. Найбільший істотний внесок у розробку цієї проблеми внесли науково-дослідні групи І.Ансоффа, К.Боумена, Б.Карлоффа, П.Друкера. Різноманітні аспекти цієї проблематики отримали пророблення в наукових публікаціях вітчизняних і російських учених і практиків - О.І.Амоші, М.Г.Чумаченка, А.І.Кабанова, О.С.Віханського, О.П.Градова, Р.А.Фатхутдінова, В.С.Єфремова й ін. Більшістю вчених під стратегічним управлінням розуміється «діяльність, що пов'язана з постановкою цілей і задач організації і з підтримкою ряду взаємовідносин між організацією й оточенням, які дозволяють їй досягати своїх цілей, відповідають її внутрішнім можливостям і дозволяють залишатися сприйнятливою до зовнішніх вимог».

Для вітчизняних підприємств існуючі підходи до процесу стратегічного управління носять концептуальний характер у силу їх неадаптованості до нестабільних умов вітчизняної економіки, а відсутність конкретних технологій у даній області робить недоступною для більшості підприємств можливість використання методів стратегічного менеджменту в сформованій системі управління. Для всіх рівнів управління існує стандартний набір функцій, виконання яких забезпечує повний цикл прийняття управлінських рішень, представлений на рис. 1.

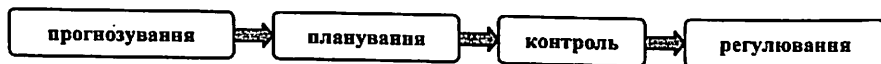

Рис. 1. Цикл прийняття управлінських рішень

В умовах планової економіки приведена лінійна структура управлінського процесу була досить ефективною, оскільки не виникало потреби внесення істотних коректувань у процес господарської діяльності підприємства. З переходом до ринкової економіки основним направляючим фактором господарської діяльності стає стан зовнішнього середовища (рівень попиту, конкуренція, податкова система і т.д.), що потребує від керівництва підприємств постійного моніторингу виникаючих у зовнішнім середовищі змін і адекватного реагування на них. Очевидно, що в залежності від масштабів впливу тих чи інших змін зовнішнього середовища на діяльність підприємства, коректування може потребувати кожний із приведених на рис. 1. етапів циклу прийняття управлінських рішень. Дана потреба може бути реалізована тільки за рахунок включення в процес прийняття управлінських рішень зворотних зв'язків. Особливу важливість наявності зворотних зв'язків слід зазначити на етапі планування.

Аналіз діяльності підприємств машинобудівної галузі Запорізької області показав, що стратегічне планування як важливий елемент системи ринкового менеджменту підприємства системно не оцінювалося, потенціал підприємств вважався практично невичерпним і дозволяв забезпечити довгострокову стабільність. Однак досвід показав, що ресурсний, технологічний і науково-технічний потенціал підприємства в умовах ринку є величиною не постійною. На одному ринку він може бути високим, на іншому - низьким, що вимагає оцінки і застосування відповідних методів управління. Поняття «потенціалу» уперше було розкрито І.Ансоффом, що позначив його як один з кінцевих продуктів стратегічного управління. У процесі стратегічного планування всі ресурси підприємства розглядаються насамперед як засіб досягнення цілей і тільки потім як матеріально існуючі об'єкти. Але не всі ресурси сприяють досягненню тієї чи іншої цілі. Сукупність засобів, що дозволяють досягати стратегічних цілей, формує стратегічний потенціал підприємства. Чим більше величина поточного стратегічного потенціалу, тим більша кількість стратегічних цілей зможе досягти підприємство.

Стратегічний потенціал є основним керованим елементом процесу стратегічного управління. Будь-який процес управління вимагає оцінки параметрів керованого елемента і наявності методів

впливу на нього. У випадку стратегічного потенціалу задача оцінки його параметрів є досить складною.

Таким чином, стратегічне планування безумовно є актуальною задачею, на сьогоднішній день проходить стадію становлення в умовах вітчизняної економіки, а отже, існує реальна потреба в розробці комплексного методологічного підходу до планування і реалізації стратегії підприємств, заснованого на глибокому вивченні усіх факторів, що впливають на процес стратегічного управління, на аналізі потенціалу підприємства і застосуванні методів прогнозування і планування, адаптованих до особливостей українських ринкових відносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ансофф И. Стратегическое управление: Сокр. пер. с англ. / Научн. ред. и авт. предисл. Л.И.Евченко. – М.: Экономика, 1989. – 519 с.
2. Друкер П. Эффективное управление: Экономические задачи и оптимальные решения: Пер. с англ. - М.: ФАИР-Пресс, 1998. - 186 с.
3. Фатхутдинов Р.А. Стратегический менеджмент. – М.: Бизнес-школа «Интел-синтез», 1999. – 669 с.

Мінаков О.

ВДОСКОНАЛЕННЯ ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН ТЕХНОЛОГІЧНИХ ПАРКІВ ЗІ СВОЇМИ УЧАСНИКАМИ ТА ЇХ БУХГАЛТЕРСЬКИЙ ОБЛІК

1. Розвиток наукомістких та інноваційних технологій дозволить нашій країні зайняти гідне місце серед розвинених світових держав. Зрозуміло, що розвиток сучасних інноваційних технологій вимагає значних коштів, відповідно необхідна підтримка цих структур як на державному, так і на регіональному рівнях.

Світовий досвід говорить, що досить сприятливим середовищем, у якому "вирощуються" і передаються у виробництво наукомісткі технології, де, як дерева в парку, "ростуть" інноваційні підприємці, "стають" на крило наукомісткі фірми, виступає – технопарк.

2. В Україні на сьогодні нараховується 8 технопарків. Серед них можна виділити технопарк "Інститут електрозварювання імені Є.О.Патона" (м. Київ), який достатньо плідно сприяє розвитку інноваційної діяльності (його учасники, які виробляють інноваційну продукцію: ВАТ "Запорізький завод зварювальних флюсів і

скловиробів", ВАТ "Каховський завод електрозварювального устаткування", ВАТ Електромашинобудівний завод "Фірма СЕЛМА", ВАТ "Крюківський вагонобудівний завод", ВАТ "Інгулецький гірничо-збагачувальний комбінат" та ін.). Обсяги випуску та експорту інноваційної продукції представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Обсяги випуску та експорту інноваційної продукції учасниками технопарку "Інститут електрозварювання імені Є. О. Патона"

	2000 р.	1 півріччя 2001р.	2001р.	2005р. (прогноз)
Обсяг, млн. грн.	1,13	39,2	82	500
Експорт, млн. грн.	1	12,8	55,4	180

3. Існуюча нормативна база, яка регламентує облік інноваційної діяльності, знаходиться в стадії доопрацювання. Тому виникають питання при веденні господарської діяльності на підприємствах, які займаються виробництвом інноваційної продукції, нових технологій. До одних із невирішених питань можна віднести і порядок бухгалтерського обліку на підприємствах-учасниках технопарку. Першопричинами складнощів, пов'язаних із веденням бухгалтерського обліку, є недостатність дослідження економіко-правових відносин технопарку зі своїми учасниками. Також не зовсім зрозуміло, який юридичний статус має технопарк.

4. Технопарки бувають таких видів: А – юридична особа і Б – група юридичних і фізичних осіб, яка діє на основі договору про спільну діяльність.

5. Згідно з п. 19 П(С)БО 12, учасники спільної діяльності (СД) мають справу з двома різновидами активів: активами, задіяними в спільній діяльності, що контролюються одним учасником, і активами, які контролюються спільно. При цьому кожен із учасників в активах, що спільно контролюються, повинен відображати свою частку у вигляді відповідних активів, а не як інвестицію.

6. Порядок обліку, передбачений п. 19 П(С)БО 12, необхідно застосовувати тільки тому учаснику, у веденні якого (на балансі якого) перебувають спільні внески та інші активи, придбані під час здійснення СД. Усі інші сторони договору свою участь у СД будуть обліковувати як фінансову інвестицію. Так, можна вважати, коли розглядати просте товариство, але якщо це СД без об'єднання вкладів учасників, то існуючі П(С)БО і МСБО не передбачають, як слід вести облік.

7. Згідно з визначенням, технопарк створюється на підставі договору про СД і деякою мірою є СД без створення юридичної особи, але за більшістю критеріїв є просто об'єднанням, тобто специфічним бізнес-клубом. У цьому клубі є свої „правила гри”, визначені на законодавчому рівні. Якщо говорити про бухгалтерський облік СД без створення юридичної особи при відсутності внесків, то він не достатньо регламентований діючими П(С)БО, і немає належних відповідей у МСБО. Або, мабуть, регламентований, якщо говорити просто про бізнес-клуб як про об'єднання незалежних юридичних і фізичних осіб і про їхнє цільове фінансування, яке виражено у вигляді пільг. У такому випадку й облік стає більш простішим. Скоріш за все істина, як завжди, є десь посередині, і технопарк за правовим статусом - це більш складне, ніж просто СД без створення юридичної особи і набагато складніше ніж бізнес-клуб, таке складне, як і все інноваційне, і скоріш просто ще не в достатній мірі проаналізоване й вивчене. Стандарти треба допрацьовувати, а законодавчу базу змінювати у відповідності до досвіду вже працюючих суб'єктів інноваційної діяльності, тобто слід виключити з визначення технопарку спільна діяльність, бо вона не є такою.

Новіков М.

ИНВЕСТИЦІЇ В ІННОВАЦІЇ

Загальновідомо, що основою ефективного розвитку економіки в цілому і будь-якої підприємницької діяльності зокрема є впровадження та уміле використання науково-технічних та організаційно-управлінських інноваційних технологій. Відомо також, що інноваційна діяльність - це, перш за все, форма інвестиційної діяльності націленої на впровадження досягнень науки у виробництво для формування сучасних виробничих сил та, на їх основі, забезпечення підвищення продуктивності суспільної праці.

В Запорізькій області, як і по всій Україні в цілому, ці процеси дуже наглядно видно в сільськогосподарському виробництві. Якраз сьогодні можна бачити таку картину: через лісосмугу розкинулись два поля засіяні однією і тією ж сільськогосподарською культурою - соняшником. На одному полі з бур'яну виглядають рідкі маленькі головки соняшника на протязі всіх десятків гектарів поля, а на іншому полі стоїть стіна чистого якісного врожаю. Чому така різниця в результатах при практично однакових зовнішніх умовах господарювання? Тому, що власник якісного поля у свій час про

інвестував навчання і тепер має знання і уміння вирощувати цю культуру, та знайшов можливість своєчасно про інвестувати інноваційну технологію її вирощування.

Для ефективного господарювання кожному підприємцеві перш за все потрібні знання як спеціальні, так і загальні для всіх – організаційно-управлінські. Для рішення цієї проблеми в Запорізькій області кредитною спілкою “Аграр-Кредит”, за підтримки торгово-промислової палати в 2003 році випущена книга *“Система управління фінансово-господарською діяльністю сільськогосподарського підприємства”*, яка є інноваційним елементом організації праці цільового призначення – для виробників сільськогосподарської продукції. Книга дає можливість вести науково-обґрунтований облік та аналіз діяльності сільськогосподарського підприємства протягом багатьох років (з урахуванням впроваджуваної сівозміни) і бачити конкретну картину розвитку свого господарства. Починаючи із щорічної інвентаризації стану активів (майна господарства) та їх використання протягом року, в книзі послідовно висвітлюється впровадження виробничих технологій та заплановані зміни в них, наявність польових та складських запасів, дебіторської та кредиторської заборгованості, відслідковується обіг грошових коштів та фінансових результатів підприємства. Книга дає можливість відслідковувати та оцінювати результати сівозміни та виявляти “переможців” в конкуренції галузей, культур та технологій в досягненнях конкретного (наприклад фермерського) господарства і формувати (на базі самостійно зібраної та проаналізованої інформації) оптимальне сільськогосподарське підприємство конкретного напрямку виробництва при наявних умовах праці.

В книзі надаються приклади найбільш необхідних для фермера розрахунків – розрахунок внеску покриття постійних витрат на виробництво основних сільськогосподарських культур в Запорізькій області: пшениці озимої (при різних об’ємах реалізації та постійній ціні за тону продукції і при різних цінах та постійному об’ємі реалізації) і соняшника (в залежності від технології його виробництва). Надається також алгоритм розрахунку валового доходу і валового прибутку сільськогосподарського підприємства (з прикладом).

Але мало хто з фермерів має та використовує такий необхідний організаційно-управлінський інструмент ефективного ведення свого господарства бо його випуск не проінвестовано, а в області не було жодного семінару-навчання по практичному його використанню.

Всім нам треба навчитись не тільки на державному, але й на регіональному рівні і навіть на рівні окремих підприємств опанувати

інноваційні технології та стимулювати їх впровадження в практичну діяльність, бо тільки з їх допомогою можна створити сучасні продуктивні сили та забезпечити зростання продуктивності праці зорієнтованої на кінцевий результат діяльності підприємця – прибуткове ведення господарства. Для сільського господарства в цілому, і для малого та середнього бізнесу в ньому зокрема ця проблема на сьогодні найважливіша та невідкладна.

Приходченко А.

ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ДОКТРИНА РАЗВИТИЯ ЦИВИЛИЗАЦИИ И МЕСТО В НЕЙ УКРАИНЫ

Период неконтролируемого взаимодействия Природы и человечества сменяется фазой регулируемого развития на основе экономического, социального и экологического заказа общества.

Цель работы – оценить возможности Украины по переходу страны к устойчивому развитию на основе эколого-экономической доктрины.

В 1992 году Конференция ООН на высшем уровне в Рио-де-Жанейро в «Повестке дня на 21 столетие» определила необходимость интеграции экономических, экологических и социальных целей человечества. Ответственность за внедрение указанных принципов возложена на национальные правительства и предполагает разработку национальных стратегий устойчивого развития и проведения соответствующей внутренней политики.

Национальная стратегия устойчивого развития ведущих государств мира базируется на новом научном направлении – экологической экономике, что отражено в новой эколого-экономической доктрине, сущность которой заключается в том, что экономика любого государства является всего лишь подсистемой глобальной экологической системы планеты, ресурсы которой исчерпаемы. Такая смена видения ведёт за собой переход от экономического принципа количественного роста к качественному развитию.

Процессы экономического роста (но не развития) ведут к рискам и дисбалансам. Либерализация рынков и экономический рост недостаточны для уменьшения нарастающих проблем, в частности, бедности. Природные богатства развивающихся стран стали их бедствием. Общество начинает понимать истоки порочного круга, в котором прибыль от эксплуатации природных ресурсов финансирует

военные конфликты, а война обеспечивает доступ к неконтролируемой эксплуатации и нерегулируемой торговле природными ресурсами. Некоторые ведущие компании мира заинтересованы в нестабильности развивающихся стран и по сути дела в нестабильности современной цивилизации.

В эту глобальную систему эколого-экономического дисбаланса втянуты многие страны мира, включая государства бывшего СССР, в том числе Украина.

Экономика Украины ориентируется на производство полуфабрикатов, причём наблюдается тенденция снижения энергоэффективности и резкого ухудшения структуры украинской экономики. Энергоёмкость национального валового продукта за последние 20 лет выросла в 1,52 раза. Украина превращается в сырьёво-индустриальный придаток развитых стран, при этом имеет наиболее грязные отрасли производства: горно-металлургическую, топливно-энергетическую, а также химическую и нефтехимическую.

В 2001 г. Украина заняла 110 место из 122 стран по рейтингу Индекса экологической стабильности. В 2002 г. рейтинг Украины по данному индексу выглядит как 137 место из 142 стран-участниц. По данным Мирового фонда дикой природы (2000), Украина по уровню экологической стабильности занимает 111 место среди 146 стран мира.

В Украине лишь частично соблюдаются общепринятые принципы экологической политики. Не функционируют механизмы кредитования природоохранных мер, льготного налогообложения и ценового механизма активации эколого-конструктивной деятельности. Система принудительного сбора платежей за загрязнение окружающей среды работает неэффективно. Новые инструменты экологической политики, дающие бизнесу экономические выгоды от внедрения принципов эколого-экономической доктрины, неизвестными и потому не ограничивают деятельность промышленности.

Однако, несмотря на остроту сложившейся в Украине ситуации, идеология устойчивого развития, а тем более уже признанная и внедрённая в некоторых индустриальных странах эколого-экономическая доктрина, не нашли в Украине понимания. Принципы, сформулированные в 1992 году на Конференции ООН на высшем уровне в «Повестке дня на 21 столетие», остаются малоизвестными как для государственного аппарата, так и для широкой общественности. Они не нашли отражения в документах Украины и не стали основой для формирования нового видения мира. Перспективные стратегии развития мира в 21 столетии,

требующие комплексного учёта экономических, социальных, технологических, экологических, политических и других проблем при принятии решений, остаются вне поля зрения Украины.

Для экономики Украины опасно то, что бизнес недостаточно чётко ориентируется в современных тенденциях развития цивилизации. На настоящем этапе Украине целесообразно изучить стратегию экoeffективности Всемирного Бизнесового Совета Устойчивого Развития, где эколого-экономический аспект будет вписываться в основные тенденции устойчивого развития общества, а главным продуктивным ресурсом и ценностью будет сам человек.

Система образования и система информации пока не позволяют обществу воспринять новые ценностные ориентиры и сформировать социальный заказ на национальную, новую стратегию развития Украины, которая могла бы стать доминирующей в государственной политике.

Вместе с тем, геополитическая роль Украины определяет необходимость смены как экономической, так и экологической политики государства.

Риженко О.

ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ, ЩО ОБМЕЖУЮТЬ ЗАСТОСУВАННЯ ФІНАНСОВОГО ПЛАНУВАННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Однією з найважливіших складових успішного функціонування будь-якої комерційної організації, є планування, включаючи і складання бюджетів, як вид короткострокового фінансового планування. Менеджери організації повинні чітко уявляти собі потреби у фінансових, матеріальних, трудових і інтелектуальних ресурсах, джерела їх отримання, а також ефект від їх використання, оскільки зацікавлені в діяльності фірми особи (власники, кредиторі) пред'являють певні вимоги до результатів її діяльності.

Бюджетування є достатньо ефективним інструментом управління фінансовими результатами і грошовими потоками організації, сприяючим підвищенню ефективності діяльності і зміцненню фінансового положення. Примітно, що велика частина фахівців указують на те, що вони знайомі з поняттям бюджетування (проте знання у області складання бюджетів вельми мізерні і носять формальний характер).

Перш за все, чинники що обмежують застосування бюджетування торкаються основи бюджетного процесу - планування. Проведені опити фахівців комерційних організацій показали, що планування серед них дотепер часто не тільки не сприймається як ключовий чинник успіху, але береться під сумнів сама необхідність планування в таких складних і невизначених економічних умовах. В ході дослідження був проведений опит фахівців економічного профілю організацій з метою з'ясування поширеності процесу фінансового планування на даному етапі, встановлення причин, по яких даний елемент управлінського процесу не знаходить практичного застосування, а також визначення показників і тимчасових горизонтів планування у разі його використання.

Серед суб'єктивних чинників, що обмежують область застосування поточного фінансового планування, в ході дослідження були виділені нижченаведені.

1. Надмірний тиск, пріоритет поточних справ. Багато керівників і фахівці економічного профілю скаржаться на недолік часу. Вони вважають, що, приділяючи певний час плануванню, вони не зможуть ефективно управляти і/або організовувати роботу в своїй сфері. Проте, не дивлячись на те, що дійсно будь-яка організація має безліч невідкладних завдань, мабуть, визначення загального напрямку дій фірми, її основних цілей найбільш важливо, ніж термінові, поточні справи.

2. Думка про відсутність впливу планування на результати діяльності організації (11% опитаних). Планування часто вважається керівниками і економічними працівниками марною тратою часу, а часто - і коштів, як мінімум у вигляді заробітної платні персоналу, що займається складанням планів, яка не несе ніяких позитивних результатів, оскільки майбутнє невизначено і майбутні результати жодним чином не зміняться від того, чи є у нас планові цифри по ним чи ні.

Недовіра до формалізованого планування, заснована на думці, що головний чинник досягнення успіху фірми - це підприємницький талант, уміння швидко і точно орієнтуватися в змінній поточній ринковій обстановці. Дійсно, крім формального планування практично кожен керівник використовує так зване "інтуїтивне передбачення", тобто планування, засноване на досвіді керівництва, його "тверезому розрахунку", творчих здібностях і т.п. Причому інтуїтивне планування може успішно використовуватися в поєднанні з формальним плануванням, а в деяких випадках виявляється і ефективнішим.

3. Недостатня кваліфікація керівників і службовців (11% опитаних), відсутність необхідної методичної бази.

4. Негативне відношення до планування з боку старого покоління економічних працівників, що асоціюється з радянською централізованою плановою економікою.

5. Дуже теоретизований підхід до планування з боку плановиків. У разі, коли не здійснюється активна взаємодія керівників і укладачів планів, існує небезпека складання бюджетів, відірваних від практичної дійсності, а також виникнення суперечностей між менеджерами і плановиками.

У числі чинників, що обмежують застосування бюджетування в сучасних умовах, назвемо також нижченаведені:

- низький рівень накопиченого капіталу вітчизняних комерційних організацій, що не дозволяє здійснювати ефективні витрати|затрати| по створенню|створінню| і впровадженню повномасштабної системи бюджетування;

- низький рівень фінансової культури українських фірм.

Топалов А.

ЕКОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ФОРМУВАННЯ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В РИНКОВИХ УМОВАХ

Розглядаючи екологічний стан навколишнього середовища нашої країни можливо відмітити о збільшенні темпів його деградації. По даним національної доповіді: 85% території країни забруднено, 18% - уражено ерозією, на 17% земель почалися процеси підтоплення, близько 20% земель забруднено важкими металами. Великої шкоди екології завдають відходи виробництва і побуту. Нині в Україні їх нагромаджено близько 25 млрд.т, площі для їх зберігання займають 160 тис.га і щороку збільшуються на 3-6 тис.га. Якщо в 1990 році на одного жителя України припадало приблизно 300 т відходів, то сьогодні ця величина перевищує 400 т (з них 87 т – токсичні). У результаті такої організації господарювання понад 35% населення країни дихають повітрям, насиченим токсичними речовинами, які в 2 і більше разів перевищують гранично допустиму норму. Зростає забруднення водоймищ, ґрунтових вод. Тільки у результаті Чорнобильської аварії було забруднено 12 областей; загальна площа

земель, забруднених радіонуклідами, становить більш як 10%. У цілому лише один з кожних 10 га сільськогосподарських угідь має нормальний екологічний стан¹.

Сьогодні без перебільшення можна говорити, що в Україні має місце екологічна криза, яка руйнує традиційну систему життєзабезпечення нації та є однією з головних причин неминучої деградації українського суспільства. Так, згідно індексом екологічної усталеності, який був прийнятий на Всесвітньому економічному форумі в Давосі, Україна знаходиться на 110-у місці з 122 країн, включених до рейтингу².

Особливо, всі ці питання стосуються розвитку сільського господарства Запорізької області, розвиток якого йде в напрямку зменшення родючості сільськогосподарських угідь.

Згідно з даними станції захисту рослин, негативний баланс живильних речовин складає по азоту 12,55, фосфору 34,05, калію 17,15 кг/га що, в свою чергу, приводить до зниження гумусу у ґрунті.

Одним з напрямків рішення цієї проблеми є збільшення органічних добрив. Однак, в силу об'єктивних причин, більшість продукції, яка виробляється сільським господарством є збитковою. Так, рентабельність у 2002 році становила в цілому по сільськогосподарському виробництву області лише 7,1%, в тому числі у рослинництві 26%, тваринництві – мінус 22,6%.

Як бачимо, збитковість тваринництва та прибутковість рослинництва обумовлює інвестиційну політику. Площі зайняті під пшеницею та сояшником збільшуються, поголів'я тварин має тенденцію зменшення. Так, поголів'я великої рогатої худоби у 2003 році склало лише 29% рівня 1993 року, поголів'я свиней відповідно 44% і овець – 10%.

В свою чергу, скорочення поголів'я худоби веде до зменшення органічних добрив (побічної продукції тваринництва), а через них до падіння урожайності сільськогосподарських культур. Це коло балансу ефективності галузей сільського господарства.

Дослідження показують, що зменшення внесення органічних добрив в господарствах Запорізької області (1992-2003 роки) з 10 до цього, отриманий прибуток в розрахунку на один гектар зернових, знизився на 273 грн., або на 76%.

¹ Національна доповідь про стан навколишнього середовища в Україні у 2000 році. К., "Видавництво Раєвського", 2001, 184 с.

² Лисенко Ю., Садеков А. Екологічний підхід до управління підприємством: проблеми і перспективи. „Економіка України” №5, 2003, с. 33-40.

Тому, враховуючі збитковість тваринництва, ця галузь має інвестиційну привабливість в рамках міжгалузевих відносин. Оптимізація галузей рослинництва і тваринництва, як показують розрахунки, дозволить підвищити урожайність культур на 30-40%, продуктивність тварин на 25-35%, а загальну рентабельність сільського господарства довести до 20-25%, зробивши його привабливим для інвестування та подальшого розвитку.

Шевирталова Н.

РОЛЬ ЗАСОБІВ ПРОСУВАННЯ В РОЗВИТКУ РЕКРЕАЦІЙНИХ ТА ТУРИСТСЬКИХ ОБ'ЄКТІВ

Рекреаційна та туристська діяльність займає особливе місце в економічному, соціальному та політичному житті суспільства. Сьогодні людина все більше підвладна стресовим ситуаціям, бо несе велике психологічне та фізичне навантаження. Здоров'я сучасного та майбутніх поколінь України багато в чому залежить від розвитку та збереження унікальних курортних, лікувально-оздоровчих і рекреаційних зон, яким властива здатність благотворно впливати на організм людини. Отже, підвищення інтенсивності виробництва, покращення благополуччя суспільства, збільшення доходів та вільного часу призводять до зростання попиту на санаторно-курортні та туристичні послуги, людина все частіше змінює навколишню обстановку, тобто використовує зони рекреації.

Україна володіє достатньою кількістю туристичних ресурсів для розвитку даної галузі. У структурі рекреаційного комплексу України найорганізованішим є санаторне лікування. Разом з організаціями відпочинку та лікувальними пансіонатами за кількістю місць воно складає 58,8%, туризм – 6%, санаторії-профілакторії – 3,6%, останні 31,6% - відносяться до оздоровчого відпочинку в усіх його проявах.

Підприємства рекреаційної галузі України працюють в умовах посиленої конкурентної боротьби як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках; в умовах зменшення впливу держави в регулювання виробництва та вирівнювання умов роботи для рекреаційних підприємств державної та недержавної форм власності; в умовах впровадження нових технологій та підходів, які б забезпечували рівноправний туристичний обмін з іншими державами.

Аналізуючи реальну економічну ситуацію, оцінюючи сучасні тенденції та прогнози можливих змін в соціально-економічному

становищі держави для підприємств даної галузі необхідним є правильний вибір практичних дій. Однією серед багатьох таких дій є створення сучасної системи маркетингових комунікацій, системи інформаційного просування туристичних та рекреаційних послуг.

Найчастіше просування виступає у формі повідомлень, які використовуються фірмою для аналітичної інформації, переконання чи нагадування споживачам про товари, послуги, зразки, ідеї, для громадської діяльності чи впливу на суспільство. Головними цілями просування є стимулювання та поліпшення попиту.

У системі сучасного маркетингу виділяють п'ять основних груп засобів маркетингових комунікацій: реклама, стимулювання збуту, зв'язки з громадськістю, особистий продаж, прямий маркетинг. Відповідно, кожен засіб просування, володіючи певними властивостями, має свій внесок у розвиток туристичних та рекреаційних об'єктів.

Реклама – суспільна форма комунікації, засіб оповіщення, що дає туристичним організаціям можливість багаторазово повторити своє звернення, і тим звернути увагу потенційних клієнтів на певний вид відпочинку, певну територію тощо.

Стимулювання збуту з використанням виставок, демонстрацій, купонів, конкурсів, премій та інших засобів просування послуги відзначається привабливістю та інформативністю; можливістю надати покупцеві ту чи іншу послугу, пільги, сприяння; "прозорою пропозицією" щодо здійснення покупки, угоди. Це дає змогу представити певні території (регіони); сформулювати та підтвердити імідж компаній та регіонів; безпосередньо контактувати з зацікавленою аудиторією; зробити акцент на інвестиційні пропозиції певних регіонів, що має позначитися на розбудові інфраструктури.

Відкритість економіки, розвиток зовнішньоекономічної діяльності потребує більш детального розгляду та формування ефективних засобів маркетингових комунікацій. Постає проблема визначення порівняльної ефективності тих чи інших засобів комунікації. Крім того, ефективність засобу маркетингових комунікацій залежить від виду товарів (послуг), галузі виробництва, особливостей того чи іншого ринку. Кожен об'єкт туристичної та рекреаційної галузі має вирішити для себе ефективність кожного окремого засобу просування, чи то їх сукупність, яка б дозволила успішно реалізувати послугу на ринку, була б максимально дієва за впливом на цільову аудиторію і витратно прийнятна для підприємства. Тобто основними завданнями, які постають перед маркетологами, є:

вибір каналів комунікації, оптимальність їх поєднання, оцінка ефективності використання та ін.

Так, для того щоб вирішити проблему низького рівня пропаганди рекреаційних послуг, забезпечення розвитку об'єктів цієї галузі, розвитку певної території, підвищення привабливості, іміджу регіонів України за рахунок розвитку туристичних послуг, засоби просування є однією з вагомих альтернатив для об'єктів туристичної галузі.

Шик Л.,
Бойко Н.

ПРОБЛЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫМИ РАСХОДАМИ

Современные рыночные условия вынуждают предприятия при осуществлении своей деятельности, прежде всего ориентироваться на потребителя, так как созданная им стоимость обеспечивает им прибыльность величиной совокупных продаж и ценой.

Предприятия ориентируются на высокую цену при продажах продукта в надежде на его высокую рентабельность. А поэтому все затраты, связанные с повышением качества продукта, в том числе и с точки зрения инноваций и экологии, считаются неоправданными. Такой "узкий" подход к управлению затратами приводит к обратным результатам: товар из-за низких качественных характеристик, которые достигаются за счет экономии на затратах, повышающих качество продукта, не находит покупателя, то есть приводит к фактическим убыткам не только сегодня но и в будущих периодах. Чтобы добиться теперь успеха, компании должны разрабатывать устойчивый поток новых видов продуктов и услуг и иметь возможность адаптироваться к изменяющимся потребительским запросам.

Многие европейские и американские компании всегда рассматривали обеспечение качества как дополнительные затраты производства, однако к концу 80-х годов они начали понимать, что на самом деле высокое качество позволяет им экономить деньги. В прежней философии бизнеса предпочтение отдавалось не качеству продукции, а ее объему. В настоящее время приоритеты бизнеса направлены в обратную сторону и отечественные предприятия, чтобы выйти на международные рынки, должны стремиться к ним.

С точки зрения выживаемости предприятия необходимо рассматривать следующие ключевые факторы успеха: эффективность затрат, качество, своевременность и инновации. Эффективность затрат оценивается рентабельностью созданной стоимости. Качество связано с дополнительными затратами, но оно обеспечивает дополнительные объемы продаж. Своевременность предоставления продукта усиливает конкурентоспособность предприятия. Инновации это также значительные дополнительные накладные расходы, но которые обеспечивают выживаемость предприятия завтра и стратегию роста. Чтобы добиться теперь успеха, компании должны разрабатывать устойчивый поток новых видов продуктов и услуг и иметь возможность адаптироваться к изменяющимся потребительским запросам.

Возросшая конкуренция также привела к тому, что ошибки из-за решений, принятых на основе неправильной информации о затратах, становятся все более вероятными и все более дорогими. Поэтому необходимо при принятии управленческих решений ориентироваться не только на традиционную систему калькуляции затрат применяемую в финансовом учете, но использовать другие подходы к формированию целевой себестоимости.

Потребительная стоимость продукта создается только во время его обработки, а остальные виды деятельности являются в этом отношении не добавляющими ценности, но увеличивающие ее стоимость, поэтому предприятие экономит на всех накладных расходах, связанных с инновациями — в том смысле, что их можно сокращать или вообще от них избавляться без снижения ценности продукта для потребителя. Такой подход является ошибочным. Таким образом возникает проблема построения эффективной системы управления текущей и перспективной прибылью, предполагающих управление доходами и расходами предприятия, в том числе накладные расходы, которые составляют наибольший удельный вес.

Выходом из сложившейся ситуации может быть внедрение на предприятиях ABC-метода учета затрат. ABC - система учета затрат (или калькуляция по видам деятельности, функциям деятельности) основана на утверждении, что источником возникновения затрат является не продукция, а деятельность, и что продукты при своем изготовлении потребляют определенные виды деятельности. ABC-система позволяет проследить как и по какой причине изменяются накладные расходы и насколько их величина оправдана. Поэтому компаниям необходимо начинать включать измерения тех показателей, которые связаны с гибкостью и инновациями, в свои

управленческие системы учета и управления. А это возможно с помощью ABC- метода учета затрат и системы сбалансированных показателей. Сбалансированная система показателей — это система стратегического управления организацией на основе измерения и оценки ее эффективности по набору показателей, подобранному таким образом, чтобы учесть все существенные (с точки зрения стратегии) аспекты ее деятельности (финансовые, производственные, маркетинговые и т. д.).

Состояние окружающей среды может в некоторых случаях влиять на отношения с потребителями и приводить к дополнительным затратам. Поэтому необходимо оценивать эти показатели, которые могут присутствовать и в аспектах отношений с потребителями и финансовой деятельности. Если стратегия компании включает такие намерения, то аспект развития может включать специальные показатели для отражения прогресса компании в разработке экологически безопасных продуктов и бизнес-процессов.

Секція 3

"ГАРМОНІЗАЦІЯ СПІВІСНУВАННЯ: ЛЮДИНА-ПРИРОДА-БУТТЯ"

Аксёнов И.

ОСНОВНАЯ ОБРАБОТКА ПОЧВЫ И АГРЕГАТНЫЙ СОСТАВ ПАХОТНОГО СЛОЯ ЧЕРНОЗЁМА ОБЫЧНОГО МАЛОМОЩНОГО ТЯЖЁЛОСУГЛИНИСТОГО

Структура пахотного горизонта - один из основных факторов, который определяет рост, развитие и урожайность сельскохозяйственных культур. Наиболее ценной, с агрономической точки зрения, является фракция почвенных агрегатов размером 0,25-10 мм. В то же время, почвенная структура разрушается под влиянием осадков, при снеготаянии, под воздействием сельскохозяйственных машин и тракторов на почву. Один из путей восстановления структуры почвы - оптимальный выбор способа основной обработки.

Проведённые нами исследования показали, что структурно-агрегатный состав пахотного слоя изменяется в зависимости от способа основной обработки почвы. Под воздействием пространственного перемещения отмечался не только процесс разрушения некоторого количества слоев почвы, но и одновременное изменение размеров. После проведения основной обработки почвы максимальное количество агрегатов размером 0,25-10 мм - 63,1% было по вспашке. При безотвальной обработке орудиями ПРПВ-5-50 и СИБИМЭ их количество уменьшалось до 50,8 и 52,8%. При обработке почвы минимальным - 48,4-49,0%. По вспашке и обработке почвы орудием ПРПВ-5-50 количество агрегатов размером 0,25-10 мм в нижних слоях почвы 10-20 см и 20-30 см снижалось на 1,6-3,7%. Орудие СИБИМЭ в результате чего достигнуто одинаковое размещение ценных агрегатов 0,25-10 мм по всем слоям пахотного горизонта. Обработка почвы КПЭ-3,8 и БДТ-7 приводила к образованию ценных агрегатов на 2,3-4,8% больше в нижних слоях пахотного горизонта.

За осенне-зимний-ранневесенний період под впливом випадення дощів, сніга, сніготаяння, весенніх обробок ґрунту кількість агрономічно цінних агрегатів по вспашці зменшувалося на 12,7% з одночасним підвищенням на 13,5% агрегатів розміром більше 10 мм. Кількість агрегатів розміром 0,25-10 мм по безотвальної та поверхнісної обробках не знижалося і знаходилося на прежнему рівні.

Обробка ґрунту культиватором КПЕ-3,8 забезпечувала однакове кількість агрегатів 0,25-10 мм на протязі всього вегетаційного періоду сільськогосподарських культур. По інших обробках ґрунту спостерігається тенденція до зменшення вмісту цінних агрегатів. Їх вміст зменшувався на 5,0-5,1% по вспашці, на 2,4-1,0% при обробці ґрунту ПРПВ-5-50 і СІБІМЭ, на 1,3-1,4% при обробці бороною БДТ-7.

За вегетаційний період кількість агрегатів більше 10 мм збільшувалося на 5% по вспашці за рахунок руйнування агрегатів цінної фракції, без зменшення вмісту агрегатів розміром менше 0,25 мм. Збільшення кількості агрегатів менше 0,25 мм в шарі ґрунту 0-10 см при обробці ґрунту КПЕ-3,8 на 2,0-2,2% відбувалося за рахунок зменшення фракції розміром більше 10 мм, без зміни вмісту агрономічно цінної фракції. При обробках ґрунту ПРПВ-5-50, СІБІМЭ, БДТ-7 зміна співвідношення між фракціями відбувалося за рахунок руйнування і створення агрегатів різних фракцій.

Пахотний шар ґрунту в період від основної обробки до збирання втрачав агрегатів розміром 0,25-10 мм 17,8% по вспашці і обробці, виконаній інструментом ПРПВ-5-50, і практично мав однакове кількість агрегатів агрономічно цінної фракції при основній обробці ґрунту інструментом СІБІМЭ, плоскорезним культиватором КПЕ-3,8, важкої дискової бороною БДТ-7.

Барщевський М.

ГЕОЛОГО-ГЕОМОРФОЛОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНИХ ЛАНДШАФТІВ О.ВЕЛИКА ХОРТИЦЯ

Острів Хортиця, або Велика Хортиця, має довжину близько 12 км та ширину від 1,5 до 2,5 км з коливаннями абсолютних позначок поверхні від 18-20 м на південному сході до 60-77 м в центрі та 40-50 м на північному заході та півночі. В тектонічному відношенні він розташований в центральній частині Українського кристалічного щита

в межах Запорізького блоку II порядку. Острів обмежений зі сходу неотектонічно активним субмеридіональним Дніпровським розломом, а з заходу – Хортицьким розломом північно-західного простягання. Останній визначає положення р.Старий Дніпро і добре простежується у відслоненнях гранітоїдів архея на його берегах та в балці на південній околиці селища Верхня Хортиця. З ним пов'язані ділянки мілонітизації архейських порід на протязі 11,5 км.

В геологічній будові острова беруть участь нижньоархейські породи кристалічного фундаменту та перекриваючі їх відклади середнього і верхнього плейстоцену та голоцену. Нижній архей представлений інтрузивними породами дніпропетровського комплексу (AR,dp) – сірими плагіогранітами та плагіомігматитами, які добре відслонюються по берегах острова. У верхній частині розрізу гранітоїди розбиті системою тріщин і у відслоненнях інколи мають матрацевидну окремість. Поверхня гранітоїдів нерівна і в межах острова Хортиця вони залягають на глибинах від 5 до 20-25 м, або виходять на поверхню на його закінчення. Абсолютні позначки поверхні архейських порід коливаються від +2 до +40 м.

Кора вивітрювання кристалічних порід (eMz-Kz) на острові розвинута слабо і представлена в основному жорстк'яно-щербенистими породами та рідше первинними каолінами. Її потужність змінюється від 0 до 5 м і лише на крайньому південному сході острова становить 5-10 м.

Відклади плейстоцену (P₂₋₃) на о.Велика Хортиця представлені породами флювіальної (алювій) та субаеральної (лесової) формацій. Алювіальні відклади середнього плейстоцену (aP₂) залягають під субаеральною лесовою товщею на кристалічних породах архею або їх корі вивітрювання в межах III надзапальної тераси, яка займає більшу частину острова. Вони представлені суглинками, супісками та різнозернистими пісками потужністю до 10 м. Інколи субаеральний покрив лесів буває розмитий і тоді піщані алювіальні породи виходять на денну поверхню, зокрема на північно-західному закінченні острова.

Верхньоплейстоценові алювіальні відклади (aP₃) в південно-східній частині острова і складають розрізи II та I надзапальних терас. Вони представлені суглинками, супісками та різнозернистими пісками загальною потужністю 10-20 м.

Відклади голоцену (H) розповсюджені в крайній південно-східній частині острова В.Хортиця, у межах заплави Дніпра. Голоценовий алювій складений головним чином різнозернистими пісками, зверху з прошарками замулених супісків, суглинків і зрідка піщанистих глин.

Породи субаеральної лесової формації представлені оолово-делювіальними лесовими породами, місцями з одним-двома горизонтами похованих ґрунтів (vd, eP_3). Вони майже всюди з поверхні перекривають алювіальні відклади III, II і, частково, I надзаплавних терас. Представлені лесовидними суглинками, палево-жовтими та бурими, переважно середніми і легкими, а також супісками важкими жовто-сірими, макропористими пилюватими. Потужність порід лесової формації на острові коливається від 0 до 20 м і переважно становить 5-10 м.

Острів Велика Хортиця в геоморфологічному відношенні розташований в межах глибоко врізаної в породи кристалічного фундаменту епігенетичної долини Дніпра і складається з декількох терасових рівнів. Найбільш високий рівень, який займає більшу частину території осрова, нами відноситься до третьої (кайдацько-тасьминської) надзапальної тераси, хоча деякі дослідники відносять цей рівень до четвертої надзапальної тераси Дніпра. Ця тераса піднімається на 25-35 м над урізом ріки, а в центральній частині острова за рахунок пізньоплейстоценових неотектонічних піднять на 40-50 м. Цоколем алювію тераси служать кристалічні породи архея. Висота цоколя над урізом води в Дніпрі – 15-18 м.

Друга надзапальна тераса виділяється в південно-західній частині о.Хортиця і височіє на 15-20 м над Дніпром. Алювій тераси залягає на кристалічних породах. Висота цоколя над урізом води – до 5 м.

Перша надзапальна тераса з південного сходу прилягає до другої тераси. Уступ між ними в рельєфі виражений слабо. Тераса піднімається на 7-12 м над урізом ріки. Висота цоколя цієї тераси, складеного кристалічними породами, становить всього 1,5-2,5 м.

Заплава виділяється на крайньому південно-східному закінченні острова. Вона підноситься на 1,5-4 м над руслом і являє собою чергування низки півостровів, інколи заболочених, заток та старичних озер. Відносно урізу ріки, підшва заплавного алювію розташована на позначках від +1 до -12 м абс. Ложем алювію служать кристалічні породи архея.

Різні геоморфологічні рівні з яких складається поверхня острова Хортиця, наявність на більшій частині території субаеральних лесових порід, інколи виходи на поверхню кристалічних порід та піщаних порід алювію визначають розташування різноманітних сучасних ландшафтів острова та його біологічне різноманіття.

ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ ТВЕРДИХ ПОБУТОВИХ ВІДХОДІВ НА о.ХОРТИЦЯ

Згідно з Законом України "Про охорону навколишнього природного середовища" ділянки суші та водного простору, природні комплекси й об'єкти, які мають особливу екологічну, наукову, естетичну і народногосподарську цінність і призначені для підтримання загального екологічного балансу та фондового моніторингу навколишнього природного середовища, вилучаються з господарського використання повністю або частково і оголошуються територією чи об'єктом природно-заповідного фонду України. До складу природно-заповідного фонду України входять державні заповідники, природні національні парки, заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні та зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, заповідні урочища. Такі зони займають 4% території країни (2,4 млн. га). Ці унікальні екосистеми захищено від нерационального використання, але їх не можна вберегти від згубного впливу забруднень, оскільки ця проблема характерна для всіх регіонів країни.

Для Національного заповідника "о. Хортиця" вирішення цієї проблеми ускладнюється, оскільки він знаходиться у центрі крупного індустріального міста Запоріжжя та його територія розподілена між різними землекористувачами. Цей розподіл представлено у табл. 1

Таблиця 1
Розподіл території Національного заповідника "о. Хортиця" за землекористувачами

Землекористувачі	Площа (га)	%
Територія природоохоронного та історико-культурного призначення	2103,66	88,14
Заклади оздоровчого та рекреаційного призначення	117,73	4,93
Інші сторонні землекористувачі	165,47	6,93
Усього	2368,68	100

Одним з основних джерел забруднення території заповідника є тверді побутові відходи, що залишаються від організованого та неорганізованого відпочинку, особливо у вихідні та святкові дні. Більшість закладів оздоровчого та рекреаційного призначення мають договори з ЗКАТП "Комунтрансекологія" на збирання та вивезення

твердих побутових відходів з території о. Хортиця, а також деякі землевласники самі збирають побутові відходи зі своїх територій. Щорічно цими землевласниками на о. Хортиця збирається та вивозиться 3748 м³ (798т.) твердих побутових відходів.

Невирішеною залишається проблема збору та вивозу сміття, яке утворюється після відпочинку на острові неорганізованих туристів у період з травня по жовтень. На сьогодні єдиним засобом прибирання території від твердих побутових відходів на цих ділянках є проведення щоквартальних суботників. Так, під час проведення суботнику у квітні 2004р. було прибрано територію 600 га та зібрано 7т сміття та сухоостою. Такий підхід має наступні недоліки:

а) через несистематичний збір сміття відсутня можливість його сортування та повного прибирання території (оскільки частина відходів вже встигає розкластись);

б) штрафні санкції за несанкціоновані звалища сміття на заповідній території.

Як відзначено у документі "Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки", який був ухвалений Верховною Радою України 5 березня 1998 року. одним з пріоритетних напрямків екологічної політики України є вдосконалення процесу переробки відходів. Це особливо актуально для м. Запоріжжя, оскільки в найближчі роки буде вичерпано ресурс існуючих полігонів для збору твердих побутових відходів і виникає проблема побудови нового полігону.

Тому альтернативою суботникам може стати реалізація наступних дій:

1) створення карти несанкціонованих звалищ твердих побутових відходів на о. Хортиця, яка дозволить ефективніше контролювати місця офіційного збирання відходів й перешкоджатиме стихійному утворенню звалищ;

2) встановлення контейнерів для розподільного збору твердих побутових відходів (скло, папір, метали, органіка) на основі карти у місцях, що мають найбільшу популярність у неорганізованих туристів;

3) будівництво спеціальних платних організованих майданчиків для паркування транспорту відпочиваючих зі спрямуванням отриманих коштів на встановлення контейнерів для збору сміття та його вивезення;

4) створення екологічних патрулів для перевірки чистоти території та стану контейнерів.

Зазначені вище заходи сприятимуть реалізації загальнодержавної Програми формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки у вирішенні питань забезпечення екологічної рівноваги, розвитку ресурсної бази для заняття туризмом, відпочинку та оздоровлення населення, вихованню екологічної дисципліни у населення.

Булахов В.,
Пахомов А.,
Рева А.

УСТОЙЧИВОМУ РАЗВИТИЮ ИНДУСТРИАЛЬНЫХ РЕГИОНОВ - ДВУКРАТНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЗАПОВЕДНО-ОХРАНЯЕМЫМИ ТЕРРИТОРИЯМИ

Устойчивое развитие регионов напрямую связано не только с выполнением программы развития различных отраслей экономики и материального обеспечения населения, но и в значительной степени с состоянием окружающей среды. Резкое ухудшение окружающей среды вызывает значительное повышение уровня различных заболеваний населения и, как следствие, снижение производительности труда, повышение себестоимости продукции производства и ухудшение социальных условий. Весь этот негативный процесс особенно характерен для индустриальных регионов, где уровень трансформации природных систем в большинстве из них достиг критического, а порой и катастрофического уровня. К таким регионам, прежде всего, можно отнести восточную, часть центральной и северную часть юга Украины. В условиях интенсивного воздействия антропогенных и, особенно, техногенных факторов разрушаются исторически сформированные природные системы. Для индустриальных регионов уровень трансформации и площади трансформированных территорий характеризуются критическими величинами. В различных индустриальных регионах (Запорожская, Днепропетровская, Луганская, Донецкая и др. области) естественные экологические системы сохранились всего на 0,2-1,5 % территории. Остальная территория либо трансформирована, либо модифицирована. По уровню трансформации в индустриальных регионах слаботрансформированные экосистемы составляют 5-10 %, среднетрансформированные - 10-18 %, сильнотрансформированные - 5-7 %, деструктивные - 3-5 %, катастрофические - 2-4 %.

модифицированные - 55-75 %. В наибольшей степени пострадали степные, луговые и водно-болотные экосистемы, в меньшей степени (вне зоны влияния промышленных предприятий) - лесные. Биоразнообразие степных экосистем снизилось на 80-90 %, луговых - на 40-50 %. В водных экосистемах, в зависимости от типа водоемов, потери биоразнообразия составляют: малые реки в промышленных зонах - 30-50 %, в зоне сельскохозяйственного освоения - 20-30 %, в зоне рекреаций - 40-60 %, водохранилищ - 10-20 % (без учета акклиматизации и реакклиматизации). Лесные экосистемы оказались наиболее экологически устойчивыми. Здесь потери биоразнообразия в зависимости от их территориального размещения от центра техногенного воздействия составляют 3-8 %.

Биоразнообразие, как показали исследования последних 20 лет, является важнейшим звеном в проявлении функций как биосферы так и отдельных экосистем. Оно обеспечивает нормальный метаболизм системы, поток энергии по блокам и целостность экосистем. Потери биоразнообразия вызывают нарушение круговорота веществ и экологическую устойчивость природных систем. В совокупности с разрушающими трансформационными процессами под воздействием антропогенных факторов обеднение биоразнообразия усиливает общий процесс деградации окружающей среды. В то же время, как показали исследования (Булахов, Пахомов, 1998, 2003; Пахомов, 1998), биоразнообразие играет большую роль в создании защитного блока систем, особенно в нейтрализации тяжелых металлов - приоритетных загрязнителей большинства промышленных предприятий. В связи с этим в систему мероприятий по охране окружающей среды в обязательном порядке должны входить меры по защите биоразнообразия - как необходимого компонента системы, обеспечивающего устойчивое состояние как отдельных блоков, так и всей системы в целом. Среди таких мер основным должно быть заповедание ненарушенных и слаботрансформированных природных территорий. Заповедание, прежде всего, обеспечивает не только сохранность биоразнообразия, но и способствует ее восстановлению, в т.ч. видов ставших редкими и исчезающими. В качестве примера можно привести организацию природного Днепроовско-Орельского заповедника и Богдановского государственного заказника на экологически реабилитированных землях в местах марганцевских разработок на Днепропетровщине. В них потери биоразнообразия восстановились на 80-90 %, в том числе, на их территории появились краснокнижные виды Украины - выдра, мышовка степная, орлан-белохвост, скопа и, соответственно, гадюка степная, пустельга

степная. В последнем случае численность ценных промысловых видов - фазана и косули европейской возросла до показателей продуктивных охотхозяйств.

Таким образом, заповедные территории играют первостепенную роль в сохранении и восстановлении биоразнообразия даже в сложных экологических условиях индустриальных регионов. В то же время уровень заповедности в индустриальных регионах очень низкий и составляет всего 0,8-3 % территории. По международным нормам заповедные территории должны составлять 5-10 %. И это для районов с благополучной экологической обстановкой. В индустриальных регионах эта величина должна быть доведена минимум до 15-20 %. Только в этом случае можно сохранить биоразнообразие, а значит и окружающую среду со всеми вытекающими последствиями.

Гвоздяк П.

ЗВІДКИ ВЗЯВСЯ ТА КУДИ ДІВАЄТЬСЯ КИСЕНЬ В АТМОСФЕРІ ЗЕМЛІ? ЯК БУТИ?

Останнім часом засоби масової інформації мусують відомості про причини збільшення у повітрі концентрації CO₂, що веде до "парникового ефекту" і загальнопланетарного потепління. Наводяться дані про ослаблення фотосинтезу рослинами екваторіальних лісів, як "легенів планети". У цьому зв'язку варто коротко зупинитись на тому, звідки взявся кисень в атмосфері та куди він зникає.

В первинній, анаеробній атмосфері Землі кисню, скоріше всього, не було, і він став появлятися в результаті фотосинтезу, що його здійснювали ціанобактерії. Проте, кисень, що синтезувався, витрачався на "мокре горіння" – мікробну деструкцію (мінералізацію) біомаси ціанобактерій, яка наростала в результаті фотосинтезу. Так замикалися коротенькі ланцюжки кругообігу вуглецю і кисню в Біосфері. Ситуація докорінно змінилася, коли біомаса ціанобактерій, що утворювалася, почала осаджуватись на дно водойм, і покриватись осадовими породами (вулканічного походження), переходячи таким чином у літосферу та вилучаючись з кругообігу елементів у Біосфері. А кисень, що утворювався, почав накопичуватись в атмосфері. Ізольована в літосфері біомаса ціанобактерій (та інших фотосинтезуючих організмів) перетворилася згодом у нафту, газу метан, сірководень і т.п. Але в останні півтора-два століття Людина-деструктор що далі, то інтенсивніше добуває і спалює на ті чи інші свої потреби вилучений колись з кругообігу в біосфері вуглець,

елімінація якого, була головною причиною накопичення кисню в атмосфері. Тепер цей кисень витрачається на окислення (спалювання) корисних копалин – вуглеводнів нафти і газу та вуглецю вугілля. Отже, ріст концентрації CO_2 і зниження концентрації O_2 в атмосфері є незаперечним результатом розширення функціональних можливостей людини-консумента в царину деструкторів. Установлена впродовж декількох сотень мільйонів років тому гармонія в кисневій атмосфері Землі порушується останнім часом майже виключно за рахунок антропогенного, індустріального перенесення вуглецю з літосфери в Біосферу. Який же можна уявити собі реальний вихід з цього вкрай неприємного стану речей? На мій погляд необхідно терміново робити такі практичні кроки:

1) Насаджувати ліси. Молоді ліси, поки ростуть, акумулюють і накопичують вуглець у стовбурах та віттях і в найближчі сотню-півтори сотні років не дозволять повністю окислювати цей вуглець з поглинанням O_2 та виділенням CO_2 . При цьому варто садити як дерева довгожителі, так і швидкоростучі – час бо пробив, і гаятись аж ніяк не можна. 2) У жодному випадку не спалювати листя, соломку, очерети, бур'яни тощо. Краще всього зброджувати все це в анаеробних біореакторах з одержанням "зеленого газу" - біогазу (горючої суміші CH_4 і CO_2) та стійких до розкладу вуглецьвмісних органічних сполук і біомаси анаеробних бактерій. Масове використання анаеробних біореакторів надало б можливість вилучати з біосферного кругообігу та накопичувати певну кількість недоокисленого вуглецю. 3) Якомога ширше застосовувати мочари (wetlands) для очищення поверхневих, зливових, стічних та інших забруднених вод з утворенням стійкого в Біосфері сапропелю, який є не тільки найціннішим природним органо-мінеральним добривом, а й реальним джерелом рідкого палива, дьогтю, пеку та інших енергетичних речовин. Такі дії відстрочать екологічну теплову та кисневодефіцитну катастрофу, на той час поки країни – постачальники горючих копалин вичерпають свої запаси, а вдячні наші нащадки матимуть на поверхні Землі та у водоймах солідні резерви палива, ділової деревини, природних біополімерів, добрив тощо.

Горбань В.,
Воронова Н.,
Білецька Г.

САНІТАРНО-ЕПІДЕМІОЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ КРОВОСИСНИХ ЧЛЕНИСТОНОГИХ о. ХОРТИЦЯ

Для вірусологічного дослідження впродовж 2002-2003 рр. на острові Хортиця зібрано 3564 екз. імаго масових видів кровосисних комарів: *An. maculipennis*, *Mn. richiardii*, *Ae. cantans*, *Ae. vexans*, *Ae. cinereus*, *Cx. modestus*, *Cx. p. pipiens*.

Співробітниками Львівського НДІ епідеміології та гігієни МОЗ України методом біопроби було ізольовано і закріплено на пасажах 9 агентів, які викликали специфічну клініку у мишей: в'ялість, порушення координації рухів, відставання у розвитку, клонічні або навіть тонічні судоми, що закінчувались повним парезом кінцівок і 100 % загибеллю сосунків. Інкубаційний період при первинному інфікуванні складав 7-14 діб, на подальших пасажах скорочувався до 3-7 діб. Виділення агентів підтверджено реізоляцією.

Вивчення біологічних властивостей ізольованих штамів арбовірусів показало їх високу патогенність для лабораторних мишей різного віку. При внутрішньомозковому інфікуванні 2-денних мишей титр вірусу Західного Нілу (ЗН) становив 9,6-9,8 lg ЛД/50. Титр арбовірусу в мозку 2-тижневих мишей дорівнював 7,6-8,1 при інтрацеребральному інфікуванні та 5,1-6,3 при підшкірному введенні (індекс інвазованості - 1,8-2,5); у дорослих - 6,5-6,7 та 3,8-4,2, відповідно (II - 2,5-2,8).

Нейровірулентність штамів вірусів Тягіня для мишей виявилась дещо нижчою, однак інкубаційний період був коротшим: загибель мишей-сисунків наступала на 2-3 (вірус Тягіня) добу.

Ізоляція з кровосисних комарів є прямим доказом наявності на досліджуваній території природних вогнищ арбовірусів. Повторна ізоляція вірусу ЗН свідчить про існування на острові Хортиця його ендемічних вогнищ. Таким чином, вперше у Запорізькій області доведена циркуляція представників родини *Bunyaviridae* - арбовіруси Тягіня і Батаї.

Наявність вірусу Західного Нілу була зафіксована у німф і личинок кліщів *Ixodes ricinus* L., які живились на ящірці прудкій *Lacerta agilis* L. та у імаго цих кліщів, знятих з їжака звичайного *Erinaceus europaeus* L. Отриманні дані підтверджують той факт, що на дослідженій території існує природне вогнище Західного Нілу.

Температурні умови острова Хортиця сприяють ефективному проходженню інкубаційного періоду в переносниках. Так, сума ефективних температур (вище $+10^{\circ}\text{C}$) сягає $3\,369\text{--}3\,556^{\circ}\text{C}$, а тривалість цього періоду охоплює $178\text{--}188$ днів, тому масові види кровосисних комарів відіграють важливу роль у поширенні занесених вірусів у місцеві біоценози. Зараження комарів відбувається або в період живлення на тваринах із вірусемією, або на преімагінальних фазах розвитку в забруднених вірусом водоймах. Третій шлях – вертикальне передавання вірусу при метаморфозі.

На сьогодні виявлено декілька можливостей збереження арбовірусів між сезонами їх циркуляції:

- 1) хронічна (латентна) інфекція хребетних з періодичною рециркуляцією вірусу в крові;
- 2) збереження вірусу у дорослих особинах переносників;
- 3) збереження вірусів у преімагінальних фазах метаморфозу переносників;
- 4) збереження вірусів у яйцях переносників.

У загальнобіологічному плані вірусокінез веде до переносу на значні відстані генетичної інформації та сприяє прогностичній адаптації хазяїв вірусів до тривалих змін у середовищі їх мешкання (компонентом якої є арбовіруси), а також до прискорення еволюційного процесу в біосфері.

Горелов А.

ГЕОФИЗИЧЕСКИЕ ПОЛЯ КАК ЭНЕРГОИНФОРМАЦИОННЫЙ ЭЛЕМЕНТ ЛАНДШАФТА

Современное представление о природе материи, перекликаясь с древними учениями, допускают первичность именно полевой формы ее организации. Вероятно, перечень известных сегодня видов полей (электромагнитное, гравитационное, сильных и слабых взаимодействий) является неполным и может быть расширен. Познание полевой формы организации материи и информационных взаимодействий носит не только теоретический характер. Вызванный сегодня интерес к так называемым тонкоэкологическим факторам объясняется их важностью не только для человека и всего живого, но также для технических систем, линий коммуникаций, инженерных сооружений и т.п.

К числу таких факторов относится так называемое теллурическое (земное) излучение, характерное для каждого участка

земной поверхности. Природа, механизмы и характер воздействия на живую и неживую природу, закономерности распределения этого излучения еще подлежат широким и разносторонним исследованиям. По нашему мнению, теллурическое поле имеет сложный многокомпонентный состав. Оно включает как уже известные виды физических полей (электрическое, магнитное, акустическое, тепловое, гравитационное), так и возможные другие составляющие. На такой сложный состав земного излучения указывает В.М. Перерва. По его мнению, физическую сущность большинства геоэкологических факторов составляют физико-химические явления в виде флюидодинамических структур, обусловленных вертикальной миграцией пластовых и глубинных флюидов. На земной поверхности эти структуры создают аномалии геофизических, геохимических и биохимических полей.

Одним из методов изучения этого экологически значимого фактора является биолокация. Биолокационный способ, известный и используемый человеком уже не одну тысячу лет, позволяет выявить, как минимум, еще одну составляющую теллурического поля, которая пока не фиксируется приборами. Речь идет о так называемых энергетических структурах. Систематические исследования этих образований началось со второй половины предыдущего столетия и сегодня уже накоплены достаточно обширные сведения о характере их распределения на земной поверхности, связи с различными геологическими и ландшафтными элементами, влиянии на человека, объекты живой и неживой природы.

Характер распределения теллурических полей даже на локальном уровне сложный и определяется множеством факторов. Если размещение регулярных структур (сетки Хартмана, Карри, Витмана и др.) достаточно закономерно, то в расположении нерегулярных такой упорядоченности нет. Последние структуры приурочены к любым неоднородностям геосреды (залегания пород с различными физико-химическими свойствами, разломы, карстовые и другие полости, депрессивные воронки, подземные водотоки, линии коммуникаций, подземные сооружения и т.п.).

Наблюдения, проводимые нами в местах древних поселений Киева и его окрестностей, указывают на их неслучайный выбор. Безусловно, выбор таких мест определялся многими факторами — рельефом, наличием источников водоснабжения, возможностью обеспечения пищевых и других потребностей населения, близостью водных и иных видов транспортных сообщений, фортификационными свойствами и т.д. Однако такой перечень требований, исходя из

условий бытовой жизнедеятельности, вряд ли можно считать достаточным. Исследования топографии древнего Киева свидетельствуют о том, что некоторые его места, отвечающие вышеуказанным требованиям, практически не заселялись. Примером такого места может быть возвышенность на правом берегу, где сейчас расположен Музей Великой Отечественной войны. По мнению ряда исследователей, это объясняется высокой концентрацией т.н. геопатогенных зон. Современные геологические изыскания подтвердили нахождение здесь крупного разлома земной коры, наличие множества подземных водотоков, оказывающих негативное воздействие на человека и комплекс инженерных сооружений музея.

Известно, что теллурическое излучение может оказывать и благоприятное воздействие. Такие территории издревле заселялись человеком. Они характеризуются право, поляризованным теллурическим излучением с интенсивностью выше средней для данной местности. В качестве примера можно привести расположенные вблизи или в черте Киева урочище Феофанию, Голосеево, Китаево, скифское и древнеславянское городища возле Хотова. Очевидно, и о. Хортица является таким местом. Участки с наиболее сильным излучением выбирались для строительства культовых сооружений. Интересно отметить, что христианские храмы, как правило, возводились на тех же местах, где ранее располагались языческие капища (Десятинная церковь в Киеве, Бакотский пещерный монастырь в Хмельницкой области). Вряд ли такие совпадения случайны или продиктованы какими-то религиозными соображениями. Логичнее предположить, что наши предки умели распознавать такие места, используя их воздействие на психоэмоциональное состояние человека.

В этой связи особую актуальность приобретает изучение геофизических излучений как экологического фактора, картирование территории, анализ характера и интенсивности его воздействия. Такие исследования позволили бы избежать или значительно уменьшить негативные последствия и наоборот, усилить позитивный эффект этого влияния. По нашему мнению, такая экспертиза должна стать обязательной при выборе места под жилищные застройки. Ведь не зря подобная государственная служба существовала еще в древнем Китае. Ближайшими задачами, по нашему мнению, остаются разработка единых методических основ подобных исследований, комплексное, включая и биолокационное, изучение мест древних поселений, придание им статуса охраняемых или резервных территорий, более полное использование их рекреационного и, возможно, лечебного потенциала.

Grigorova N., Eshchenko V.,
Bovt V., Eshchenko J.,
Malko M., Kuchkovsky O.,
Omelyanchik V., Vazhnenko A.

BLOOD GRANULOCYTES STATE IN PERSONS EXPOSED TO ECOLOGIC UNFAVOURABLE FACTORS

The changes of blood granulocytes, revealed with the aid of cytochemical reactions of dithizone, 8-(p-toluenesulfonylamino)-quinoline (8-TSQ) and methyl violet-phloxine (MVP), were the most early changes in persons exposed to unfavourable factors (sulfurated hydrogen, toxic metals). Zinc was revealed in granulocytes with the aid of dithizone and 8-TSQ staining. Secretory material was detected in these cells with the aid of MVP. Functional state of granulocytes may be determined using indicated cytochemical reactions.

Investigations were carried out in control persons that were not influenced by unhealthy work factors and in industrial workers that were exposed to the action of sulfurated hydrogen and toxic metals.

Blood smears were fixed in formalin vapours before dithizone and MVP staining. Simultaneous fluorochromizing and staining of unfixed smears were fulfilled in the cases of blood cells staining with 8-TSQ.

Distilled water, hydroxide ammonium solution and dithizone were mixed for preparing the dithizone solution. This mixture was shaken using water bath and was filtrated. For increasing the selectivity of cytochemical dithizone reaction with zinc diethylditiocarbamate was added to dithizone solution.

Red granules were detected in blood granulocytes on the preparates, stained with dithizone. The amount of these granules serves as indicator of zinc content in the cells.

Simultaneous fixation and staining of the smears were fulfilled by it's tilling with 8-TSQ acetone solution. Zinc content in granular leucocytes determined according to amount of granules, showing yellow-green luminescence.

On the preparates, stained with MVP, blue granules we revealed in basophils, red ones - in eosinophils and violet ones in - neutrophils. Granulation content in these cells served as indicator of secretory material content.

In persons, exposed to the action of unfavourable industrial factors the decrease of cytochemical reaction intensity of dithizone, 8-TSQ, MVP was determined.

Zinc deficit in the cells under sulfurated hydrogen action was as a result of this metal binding. In the cases of toxic metals influences on organism decrease of cell zinc content may be explained by forcing this metal out the cells.

Zinc deficit development in the cells was accompanied by decrease of secretory material content apparently as a result of biosynthesis processes weakening. Monotypeness of changes in the cells, induced by unhealthy industrial factors permitted to attribute these changes to the signs of nonspecific adaptation syndrome.

Домбровський К.,
Муленко М.

ПРО ЗНАХІДКУ НЕВІДОМОЇ ФОРМИ *MELANARGIA GALATEA L.* НА ОСТРОВІ ВЕЛИКА ХОРТИЦЯ

Екземпляр, що описується, було знайдено в районі берегової смуги південної частини острова Велика Хортиця; дані етикетки:

Melanargia galatea L. ♂

Южная часть о. Хортица,

25.06.2004, Муленко.

Довжина передніх крил знайденого екземпляра становить 28 мм. Вусики поступово потовщуються до вершини, без різкого відокремлення булави. Очі голі. Грудка вкрита густими білуватими волосками. Жилка Sc переднього крила вздута при основі. Фон крил білий. Крила зверху з малюнком із чорної широкої прикорайової смуги, що містить дві неправильних білих плями у вершині переднього крила та чорної базальної області. Вздовж зовнішнього краю задніх крил білих плям немає.

Нижня поверхня крил світліша. Малюнок нижньої поверхні переднього крила має сіру прикорайову смугу з очком у комірці R5-M1, а задніх крил – прикорайову сіру смугу з шістьма добре розвиненими очками в комірках Rs-M1; M1-M2; M3-CuA1; CuA1-CuA2 та CuA2-A2. Бахромка пістрява.

Тобто від номінативного підвиду *M. g. galathea L.* знайдений екземпляр відрізняється тим, що малюнок передніх крил не розвинений у внутрішніх областях крила. Білі плями вздовж зовнішнього краю задніх крил відсутні. Чорний малюнок не розвинений також над центральною коміркою задніх крил. Сірий малюнок нижньої поверхні обох пар крил також розвинений недостатньо.

Ентомологом-аматором Хрущом С.М. було надано відомості про знахідки ним подібних екземплярів в районі балки Бабурки на правому березі річки Дніпро в межах міста Запоріжжя на протязі 1990-2004 років.

Їх етикеточні дані:

- Melanargia galathea*, ♂, Солов'їна роща, 24.06.90, Хрущ С.М.
Melanargia galathea, ♂, Солов'їна роща, 25.06.90, Хрущ С.М.
Melanargia galathea, ♀, Солов'їна роща, 25.06.90, Хрущ С.М.
Melanargia galathea, ♂, Солов'їна роща, 10.07.92, Хрущ С.М.
Melanargia galathea, ♀, Солов'їна роща, 10.07.92, Хрущ С.М.
Melanargia galathea, ♀, Солов'їна роща, 24.07.97, Хрущ С.М.
Melanargia galathea, ♀, о.Хортиця, 19.06.01, Хрущ С.М.

Домбровский К.

БИОРАЗНООБРАЗИЕ ПЛАВНЕВЫХ ВОДОЕМОВ ВЕРХОВ'Я КАХОВСКОГО ВОДОХРАНИЛИЩА

Растущие потребности общества в водных ресурсах и энергии обуславливают необходимость сооружения крупных гидротехнических объектов, в частности водохранилищ. Условия водохранилищ резко отличаются от естественных. Функционирование водохранилищ вызывает биологические, химические, физические изменения среды, что непосредственно определяет богатство и разнообразие из растительности и животного мира.

При создании крупных водохранилищ, которые объединяют черты реки и озера, биоразнообразие обычно увеличивается. Но это характерно для верхних частей водохранилищ, где прежние речные мелководья и пойменные озера оказываются лишь незначительно подтопленными, тогда как в нижних частях они затоплены полностью и в результате мелководные биоценозы, отличающиеся наибольшим разнообразием, уничтожены. Восстановление их осуществляется за счет верхних участков и плавневых водоемов, расположенных выше зоны выклинивания подпора.

В пойменных водоемах Днепра верховья Каховского водохранилища произрастают 38 таксонов высших водных и прибрежных растений, до затопления было выявлено только 36 видов. За период наших исследований было отмечено резкое сокращение ареалов распространения некоторых видов гигрофитов под давлением антропогенного фактора (кувшинка белая, кубышка желтая, касатик ложноаировый, аир болотный, водокрас лягушечный и др.).

В этих биоценозах отмечено наибольшее видовое разнообразие водных беспозвоночных: в составе зоопланктона на настоящий момент зарегистрировано 45 таксонов, в том числе коловраток – 21, копепод – 11, клadoцер – 8, тихоходки, остракоды, корненожки и др., в составе макрозообентоса – 129 таксонов (из 362 видов, характерных для всего водохранилища). В макрозообентосе было выявлено брюхоногих моллюсков (18 видов), личинок стрекоз (15 видов), водных жуков (13 видов), водных клопов (12 видов), олигохеты, пиявки, амфиподы, двусторчатые моллюски, личинки ручейников, хирономид, поденок и другие организмы.

Здесь обнаружен ряд видов, являющихся редкими для степной зоны Украины. Из макрофитов: *Trapa natans* L., *Nymphaea alba* L., *Nymphaea luteum* L. Из зоопланктонов, представители понто-каспийской фауны: *Podonevadne trigona ovum* (Zernov), *P. camptonyx* (Sars). Из макрозообентоса: 1 вид пиявок – *Batracobdella paludosa* (Carena); 6 видов личинок стрекоз – *Libellula depressa* (L.), *L. quadrimaculata* (L.), *Orthetrum cancellatum* (L.), *Gomphus vulgatissimus* (L.), *Calopteryx splendens* (Harris), *Leucorrhinia pectoralis* Charpentier; 6 видов личинок ручейников – *Plectrocnemia conspersa* (Curtis), *Agrypnia pagetana* Curtis, *Limnephilus flavicornis* (Fabricius), *Halesus interpunctatus* (Zetterstedt), *Neureclipsis bimaculata* (Linne), *Hydropsyche angustipennis* (Curtis), один вид водных клещей – *Porohalacarus alpinus* (Thor) и один вид брюхоногих моллюсков – *Theodoxus velox* V. Anistratenko sp.n. Также был зарегистрирован один вид личинок стрекоз – *Anax imperator* Leach, который занесен в Красную книгу Украины.

Наибольшее количество редких и исчезающих видов встречается в озерах, которые расположены на территории Национального заповедника остров Хортица и р. Мокрая Московка.

Повышение продуктивности гидроценозов в сочетании с невысокими коэффициентами водообмена, что характерно для данного водохранилища, приводит к увеличению уровня трофности водоемов. Этот процесс, усугубляемый антропогенным загрязнением, приводит к ухудшению экологического состояния водоемов данного густонаселенного региона юго-востока Украины с высоким уровнем развития промышленности.

В соответствии со спецификой и неоднородностью среды в плавневых водоемах водохранилища, которые являются ценными природными объектами целесообразно организовать постоянный мониторинг за состоянием растительности и животного мира.

Домніч В.,
Петриченко В.,
Варфоломієва Ю.

РЕЕСТРУЮЧІ СТРУКТУРИ – ІНДИКАТОР ВИЗНАЧЕННЯ ВІКОВОГО СКЛАДУ ССАВЦІВ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Довгі роки вчені вирішували питання точного визначення віку тварин. На базі цього з'явилося багато різних методик (Корьгін, 1988; Claude, 1981), які на жаль не давали точних результатів, особливо з точністю до року. Але завдяки появі методики визначення віку по реєструючим структурам: в дентині, цементі та кісткових тканинах. (Томилин, 1945; Клевезаль, 1988), це стало можливо.

Нами на основі загальновідомих методик (Соколов, 1988; Волкова, 1982; Клевезаль, 1988) були проведені досліді по визначенню вікового складу в популяціях козулі європейської, яку постійно добувають в плавнях ріки Дніпро, коли вона перепливає з о.Хортиця, та лисиці звичайної у Запорізькій області. Матеріал для лабораторних дослідів за 2000 – 2003 рр. був запозичений у користувачів мисливських угідь у вигляді різців та хижих зубів добутих тварин. В процесі роботи з реєструючою структурою зубної тканини (дентином) було приділено багато уваги товщині річних шарів (які є складовою частиною дентину) та включенням, які характеризують не тільки вік тварини по роках, а і її біологічний стан: наявність хвороб, вагітність та ступінь харчування (Клевезаль, 1988). Згідно результатів досліді був визначений вік семи особин лисиці звичайної та п'яти особин козулі європейської. Ми визначили, що максимальний вік лисиць досягав 5 років, а мінімальний – 1 рік, за той же час мінімальний вік козулі європейської о. Хортиця складав 2,5 роки, максимальний – 4 роки.

При детальному розгляді виготовлених препаратів зубів копитних та хижих тварин при збільшенні мікроскопу 8 та 40^x, нами виділена відмінність товщини річних шарів у особин різних вікових категорій однієї популяції. В популяції лисиці звичайної, 3-5 річних звірів, була помічена зміна розміру річних шарів (в основному шарі коливання досягали – від 0,002 до 0,004 нм; в допоміжному - від 0,018 до 0,016 нм в), і це спостерігалось у кільцях 2-3 року. В популяції козулі європейської, 3,5-4 річних тварин, така зміна відбувалася у річних кільцях 3-4 року (в основному шарі – від 0,002 до 0,004 нм; в допоміжному - від 0,16 до 0,12 нм). Крім визначення віку тварини по річним кільцям, була встановлена зворотня залежність між товщиною річних шарів, які складають одне річне кільце та віком тварини. Така

залежність може вказувати на ступінь проходження процесів росту та обміну в організмі молодих тварини та середнього віку. Було відмічено, що з віком товщина шарів дентину стає дедалі меншою ніж у попередні роки та більш чіткішою (більше відкладається мінералів). Можливо, що такий результат пов'язаний з поступовим уповільненням процесів росту та менш інтенсивним обміном речовин.

Також, нами були внесені деякі корективи до основної методики визначення віку (Клевезаль, 1988). Згідно даної методики декальцінація зубів лисиці звичайної проводиться у розчині азотної кислоти з концентрацією 4-5% і складає 20-25 днів. Нами, для звірів півдня України було підвищено концентрацію азотної кислоти до 6%. При такій зміні розчину декальцінація зубів лисиці триває 10-17 днів. На нашу думку, уповільнення декальцінації зубів може бути пов'язано з більш високою щільністю зубної тканини лисиці звичайної півдня України. Також вкажемо, що для підтвердження даних результатів нами було декальціновано 40 зубів лисиці звичайної, зібраних з різних регіонів півдня України, з яких 30% піддалися резорбції, а всі інші нормально декальцінувалися. Резорбовані зуби вбільшості належали тваринам молодого віку, тому час декальцінації для них був дуже скорочений. Слід відмітити, що дослід проводився влітку, коли t° в кімнаті досягала 25 – 28 C° і це можливо сприяло прискоренню процесу декальцінації. Аналогічна резорбція (20% екз.) відбулася при декальцінації 10 зубів козуль європейських. У цьому випадку розчинилися зуби, які належали, як до тварин молодого віку (1-2 роки), так і до 3х річних звірів. На основі отриманих даних по визначенню віку козулі європейської та лисиці звичайної було побудовано графіки залежності часу декальцінації від віку твари.

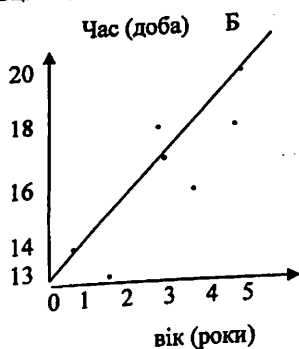
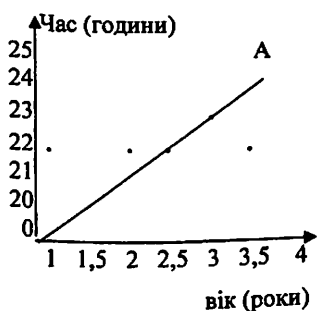

Рис.1 Залежність часу декальцінації від віку тварини (А-козуля європейська, Б-лисиця звичайна)

Графіки А та Б наглядно демонструють прямопропорційну залежність: зменшення часу декальцинації відповідно віку тварин. Отримана залежність надає можливість контролювати процес декальцинації. Крім усього вище наведеного, треба звернути увагу на заміну робочого розчину, який робиться кожні чотири дні. Це можна пояснити тим, що розчин азотної кислоти у процесі обробки матеріалу поступово насичується іонами кальцію і втрачає здатність до декальцинації. Тому для отримання точних результатів треба постійно контролювати процес.

Домнич В., Вовченко В.,
Петриченко В., Малеванова М.

СТРАТЕГИЯ ВОЗРОЖДЕНИЯ ФАУНИСТИЧЕСКИХ КОМПЛЕКСОВ О.ХОРТИЦА

Запорожцы всегда были рачительными хозяйственниками, что особенно четко отмечено во времена Новой Сечи (1734-1775). Если на остальных украинских землях нарастало катастрофическое обеднение биологических ресурсов, Вольности Запорожские оставались на этом фоне единственным исключением.

Тут заботились обо всем — лесах, реках, животном мире. Вот как писал в 1759 году полковник Самарской паланки Андрей Семенов: «Что касаясь охраны Вольностей Запорожских, лесов, лугов, рыболовний и степи... команда с наставлениями, как по силе войсковых ордеров действовать, снаряжена и отправлена. Да и самими нами постоянная забота всегда деялась». Прежде всего, запорожцы берегли леса и реки. «Чтобы, уберечь леса, было и впредь чем пользоваться» — этим достойным принципом уважения пронизано лесопользование Сечи. При этом в каждом случае количество леса, подлежащего вырубке, четко определялось. Для разработки леса на продажу было необходимо особое разрешение. Нарушителей ожидало суровое наказание. С 60-х годов на Сечи практиковалась отдача лесных угодий под присмотр казаков, которые закладывали по ярам и байракам зимовники — постоянные поселения (хаты, хозяйственные постройки).

Запорожцы с болью воспринимали хищническое отношение к лесу российских солдат, сербов, болгар. Под стук топора были истреблены степные и байрачные леса, из древесины которых строили Украинскую и Новую Днепровскую линии — звенья цепи фортификаций от Днепра до Северского Донца. Был истреблен лес в

плавнях вдоль Московки и Большом Луге. Похожей была история и с реками края. Реки, лес, степь были сбалансированной экологической системой. Запорожские казаки интуитивно понимали важность сохранения гармонии окружающей среды. По этим мотивам не строились плотины, которые могли бы вызвать быстрое заиливание источников, что привело бы к пересыханию рек. Запрещалось также обезлесивать берега водоемов [Бойко и др. 1999].

Сыновнее отношение запорожцев к лесу и рекам дополнялось бережным отношением к животному миру. Охоту казаки вели так, чтобы не прекращалось природное воспроизведение дичи. Они хорошо понимали важность сохранения богатства охотничьих зверей и птиц, поэтому никогда не устраивали хищнических облав, не били зверя в период гона, не трогали молодняк. А что касается сайгаков, то они настолько привыкли к присутствию запорожцев, что, как вспоминал представитель последнего поколения сечевиков Никита Корж, накануне рождения сайгачат вообще прибывались к зимовникам и жили вблизи их.

Без сомнения, в последней четверти XVII ст. — первой трети XVIII ст. пользованию дикой фауной отводилось такое же важное место, как и раньше, но традиционно продолжало считаться рыцарским делом и выходило далеко за рамки сугубо вспомогательного занятия.

История не дает информационных данных о численности представителей дикой фауны, но исторические материалы свидетельствуют о наличии таких видов диких животных как лисы, волки, зайцы-русаки, олени, косули, дикие свиньи, сурки — байбаки, лоси, дрофы, тетерева и другая пернатая дичь. Так, читаем в донесении гетмана Д. Апостола (1727) «Посылаются, бывало, стрельцы и другие казаки за Днепр и в степи за кордон для добычи всякого зверья на отправку ко двору Его Императорского Величества». Пример: согласно реестрам, только за 15 лет (1750-1764) на землях Запорожских Вольностей добыто и отвезено в Петербург лосей — 13, оленей — 41, зайцев — 61, диких свиней — 4, сайгаков — 64, тетеревов — 270, косуль — 202, куропадок — 1117, дроф-227.

Еще ярче об удельном весе объектов дикой фауны в экономике Запорожского коша — за период 50-х годов XVIII ст. ежегодно вывозили 4000 мехов лисиц и волков на общую сумму 8000 рублей, при этом царское жалованье кошу составляло 6000 рублей в год. В те времена законодательство регулировало нормы и проблемы неприкосновенности только частных угодий.

В конце XVI ст. началась «лесная лихорадка», приведшая к уничтожению лесной зоны и резкому расширению площадей, занятых под сельскохозяйственные культуры. Только на территории Вольностей Запорожских, где казаки показали себя как заботливые хозяева родной земли, природные богатства не претерпели столь серьезных перемен вплоть до 80-х годов XVIII ст. [Бойко и др. 1999].

Биологическое состояние о. Хортица в настоящее время практически нивелировало биологические ландшафты, что приводит к синтропизации млекопитающих и птиц. Исходя из кадастровой оценки влияния (Настанова з упорядкування мисливських угідь, 2002) коэффициент их уменьшения значительный. Современные флористические комплексы представлены (по материалам гос. заповедника о.Хортица) агроплощадями которые составляют 41,1% территории острова. По нашим материалам на о.Хортица насчитывается приблизительно 32 вида птиц и значительное количество мышевидных грызунов. Последние 5 лет отмечается тенденция увеличения численности вида *Mus musculus*, что приводит к значительному уменьшению *Apodemus sylvaticus*. Мы считаем, что площадь указанных агроценозов подлежит значительному если не полному сокращению. Механизм действия — исключение из сельскохозяйственного производства непродуктивных агроценозов и возрождение в этих местах биотопов которые бы стали экологической нишей объектов местной аборигенной фауны - косули европейской, байбака, лисицы обыкновенной и др.

Приречные леса (3,3% территории острова) только приближенно напоминают флористические комплексы времен Запорожского казачества. В настоящее время в приречных лесах следует провести работы по восстановлению редкого представителя семейства Соневых – которые единично встречаются в этих биотопах. Частично на этих территориях возможно полувольное содержание краснокнижных видов дрофы обыкновенной и стрепета. Возможно указанное действие даст толчок по восстановлению ареала указанных видов в Украине.

Искусственные лесонасаждения 30-50 летнего возраста составляют приблизительно 17,6% территории острова и, вероятно, здесь может вольерно содержаться лань европейская которая обитала в этих местах ранее.

Биотопы, присущие сухим лугам и участкам разнотравной злаковой степи 8,2% общей площади острова могут стать местами интродукции сурка-байбака, а при частично вольерном содержании — сайгаков и возможно оленей асканийской гибридной формы.

Озерно-речно́й комплекс представляє собою високотравні болотні біотопи (плавні) і озера з водно-болотними асоціаціями, примикаючими к ним. Цей біотоп має первостепенне значення для пернатой, водно-болотної дичи, а також копитних - лося, дикої свині і косулі; ондатри; і хищних - енотовидної собаки, лисиці обыкновенної, європейської норки і речно́й видри.

При цьому особливо відзначимо, що заповідник входить в черту 800-тисячного г.Запорозжя, і тому вищеперечислені біотопи повинні якісно охоранятися, що дасть можливість в майбутньому відновити численність і ресурси вищеперечислених об'єктів фауни, які будуть відповідати періоду Запорозького казачества хоча б приблизно.

Дубова О.,
Костенко Л.

ПЕРСПЕКТИВИ ІНТРОДУКЦІЇ *PAULOWNIA TOMENTOSA* *STEUD* НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Збагачення культурної флори новими таксонами – це важлива задача народного господарства. Зелені насадження наближають екологічне середовище до природного, сприяють його оздоровленню й стабілізації, поліпшують мікроклімат вулиць і доріг, зменшують забрудненість повітряного басейну, ґрунту й води токсичними речовинами, знижують рівень шуму.

Тому об'єктом досліджень стала павловнія пухната (*Paulownia tomentosa* Steud., родина Scrophulariaceae), яка є перспективною культурою для використання в озелененні міст і селищ нашої країни. *P. tomentosa* – це рослина, батьківщиною якої є Китай. Незвичайного екзотичного вигляду надають дереву китиці багряно-бузкових квітів, схожих на квіти наперстянки. У нашій країні її культивують у ботанічних садах. Але існує теоретична думка про те, що цю рослину із успіхом можна використовувати в практиці зеленого будівництва нашої країни, міста Запоріжжя та для збагачення асортименту деревних рослин на біостанції ЗДУ о. Хортиця.

Метою роботи є дослідження насінневого розмноження павловнії пухнатої та вплив регуляторів росту на морфолого-анатомічні показники вегетативних органів.

Павловнія пухната добре розмножується насіннево. В одному плоді може бути від 1200 до 2300 дрібних насінин. Життєздатність

зібраного восени насіння досягає 70%, що відповідає нормі якісного насіння. Схожість насіння становить близько 87%. Посів насіння проводять під скельце. Сіяння швидко ростуть (приріст досягає 5-10 см на місяць) і на наступний рік їх можна висаджувати у відкритий ґрунт.

Нами досліджувався вплив гібереліну (ГК₃) та ретарданту (ДЯК) на морфологію та анатомію вегетативних органів 2-х річної рослини *P. tomentosa*.

Перспективність застосування регуляторів росту у садівництві доведена чисельними дослідженнями, але слабо вивчені питання впливу регуляторів росту на ранні етапи онтогенезу деревних рослин.

Обробка рослин регуляторами росту проводилася щомісячно влітку 2003 року. Вивчалися морфологічні показники та анатомічна будова стебла на відстані 10, 20, 30 см від верхівки.

Одержані нами результати показують достовірне збільшення ростової активності пагонів павловнії пухнатої на всіх етапах вегетативного розвитку. Це відбивається у прискоренні росту стебла, що призводить до витягування міжвузлів. Обробка гібереліном впливає і на розміри листової пластинки, так збільшується довжина та ширина листка, довжина черешка. Гібереліни посилюють розвиток ксилеми, лігніфікацію клітин. Так, діаметр ксилеми дослідної рослини на відстані 10 см від апікальної меристеми майже втричі більший ніж в контролі; спостерігається достовірне збільшення діаметра судин ксилеми, зростає їх кількість.

Ретарданти, навпаки, уповільнюють розтягування клітин стебла в довжину. Так, обробка ретардантом ДЯК рослин павловнії пухнатої достовірно зменшує інтенсивність росту пагону, з одночасним збільшенням кількості міжвузлів на стеблі і зменшенням відстані між вузлами. Встановлено, що ретарданти інгібують ріст субапикальної меристеми рослин, яка відповідає за формування тканин стебла.

При обробці ретардантами спостерігається ранній ріст стебла в товщину, збільшуються розміри шарів кори і деревини, відбувається формування широкопросвітних судин ксилеми, що призводить до потовщення стебла.

Таким чином, завдяки впливу регуляторів росту на фізіологічні процеси можна змінювати можливості адаптації *Paulownia tomentosa* Steud. до несприятливих факторів довкілля, що дає можливість її успішної інтродукції на Півдні України.

РУДЕРАЛЬНА РОСЛИННІСТЬ о. ХОРТИЦЯ

Головним екологічним наслідком впливу людини на фітосферу стала синантропізація рослинного покриву. Значним фактором, який впливає на розвиток рослинності, є промислові викиди. Появу та збільшення популяцій рудеральних видів у складі рослинних угруповань можна вважати своєрідною захисною реакцією природи на антропогенний прес, що збільшується в останні десятиріччя.

Однією з важливих проблем є вивчення, збереження та відтворення біологічного різноманіття в умовах забруднення довкілля м. Запоріжжя фітотоксикантами металургійного комплексу. У межах міста розташовано острів Хортиця, який є національним заповідником з унікальним природним комплексом.

Природна рослинність збереглася на 25 % території і представлена зональними різнотравнозлаковими степами, байраками, плавневими лісами, луками та водно-болотними формаціями. На жаль, рослинність острова зазнає постійного антропогенного впливу. Численні автомобільні дороги, житлові та сільськогосподарські об'єкти, рекреаційне навантаження спричинили до закономірного формування на о. Хортиця рудеральних фітоценозів. За літературними даними на о. Хортиця зареєстровано 95 аборигенних та 35 адвентивних видів рудерально-сегетальної групи, що складає відповідно 11,4% та 4,2% всіх покритонасінних рослин. У південній частині острова площа окремих ділянок рудеральних рослин досягає 300-700 м².

Дослідні ділянки розташовані у південній частині острова Хортиця. Ділянка 1 – лісовий фітоценоз у плавневій зоні оз. Головківське, 2 – степовий фітоценоз (біля оз. Головківське), 3 – агроценоз (сливовий сад), 4 – розоране поле.

Найбільш різноманітні природні фітоценози біля оз. Головківське. Так, в лісовому фітоценозі зареєстровано 50 видів трав'янистих рослин, у степовому – 81. Певну частку в них складає рудерально-сегетальна рослинність (20% та 28% відповідно). У лісовому фітоценозі це такі види: *Convallaria majalis* L., *Clematis orientalis* L., *Euphorbia stepposa* L., *Leonurus cardiaca* L., *Melandrium album* Roehl., *Poligonum convolvulus* L., *Berteroa incana* L., *Cannabis ruderalis* L., *Atriplex hortensis*, *Arctium lappa* L. У степовому фітоценозі зустрічаються *Convolvulus arvensis* L., *Taraxacum officinale* L., *Clematis orientalis* L., *Articum lappa* L., *Euphorbia stepposa* L., *Potentilla alba* L.,

Plantago lanceolata L., *Artemisia absinthium* L., *Leonurus cardiaca* L., *Cichorium intybus* L., *Centaurea diffusa* L., *Melandrium album* Roehl., *Medicago lupulina* L., *Ambrosia artemisifolia* L., *Berteroa incana* L., *Poligonum aviculare* L., *Capsella bursa-pastoris* (L.) Medic., *Atriplex hortensis* L., *Digitaria pectiniformes* Hall., *Portulaca oleraceae* L., *Crepis tenctorum* L., *Sisymbrium loesel* L. Але треба відмітити, що ці рослини зустрічаються у досить невеликій кількості, в основному на узбіччі доріг, на межі природного фітоценоза та агроценоза.

Видова різноманітність агроценоза сливовий сад збіднена, трав'янистий ярус (70-80%) представлений тільки рослинністю рудерально-сегетальної групи: *Berteroa incana* L., *Erigeron canadensis* L., *Capsella bursa-pastoris* (L.) Medic., *Crepis tenctorum* L., *Ambrosia artemisifolia* L., *Echium vulgare* L., *Elytrigia repens* Desv., *Euphorbia stepposa* L., *Lepidium ruderae* L.

На ділянці 4 спостерігається вторинна сукцесія заселення бур'янами *Berteroa incana* L., *Lactuca serriola* L., *Capsella bursa-pastoris* (L.) Medic., *Erigeron canadensis* L., *Ambrosia artemisifolia* L., *Crepis tenctorum* L., *Canabis sativa* L., *Xanthium spinosum* L., *Barbarea vulgaris* L. розораного поля. Площа його 700-1000 м², він межує з унікальним степовим фітоценозом пам'яткою природи балкою Корнеєва і може бути джерелом розповсюдження бур'янів у природний фітоценоз.

Таким чином, за ступенем гемеробності (окультуреності ландшафту) на о. Хортиця можна виділити агемеробні формації (природний ландшафт оз. Голоківське), олігогемеробні (разоране поле) та α-евгемеробні (сливовий сад).

Єрешко Т.,
Дмитренко Г.

ВІДНОВЛЕННЯ Cr(VI) ІММОБІЛІЗОВАНИМИ БАКТЕРІЯМИ ПРИ БЕЗПЕРЕРВНОМУ ТА ПЕРІОДИЧНОМУ КУЛЬТИВУВАННІ

Здатність бактерій використовувати Cr(VI) як термінальний акцептор електронів при окисленні органічних сполук останнім часом привертає увагу багатьох дослідників. В розроблених біотехнологіях очищення води використовують як чисті культури бактерій, так і їх асоціації. Ефективність відновлення Cr(VI) залежить від штаму мікроорганізмів і від природи донора електронів. Біологічна обробка дозволяє знизити вміст забруднення до значень гранично-допустимих

концентрацій. Вона є більш економічно вигідною та екологічно безпечною, ніж фізико-хімічні методи очищення води від Cr(VI).

Нами проведено дослідження по біологічному очищенню води від шестивалентного хрому селекціонованим біоценозом при аерації середовища в безперервних та періодичних умовах.

Культивування мікроорганізмів проводили у біореакторі об'ємом 5 дм³ при температурі 22-25 °С. Біоценоз іммобілізували на волкнистому носієві типу "ВІЯ" (10 г/дм³) у кількості 15-20 мг/дм³ за сухою біомасою. Розчин з концентрацією шестивалентного хрому 70 мг/дм³ в установку подавали перистальтичним насосом. Для живлення бактерій додавали суміш органічних сполук (змашувально-охолоджуюча рідина (ЗОР) "Феробетол") як джерело вуглецю та донор електронів, сполуки азоту та фосфору. Кількість ЗОР у воді за ХСК (хімічне споживання кисню) забезпечували на рівні 1500 мг/дм³. Об'єм повітря, що поступав у біореактор, становив 10 дм³/год.

Отримані результати показали, що зниження температури до 18°С різко зменшує швидкість відновлення біхромат-іону як в стаціонарних умовах культивування, так і при аерації середовища. Селекціонований біоценоз в стаціонарних умовах відновлював 50, 75, 100 мг/дм³ шестивалентного хрому за 20, 23 та 26 годин. При аерації середовища хроматредукція протікала ефективніше, а саме за 15, 17, 19 годин відповідно. Із збільшенням початкової концентрації забруднення у розчині середня швидкість відновлення Cr(VI) зростала. При редукції 50 мг/дм³ шестивалентного хрому вона становила 2,5 мг/дм³-год в стаціонарних умовах, та 3,3 мг/дм³-год при аерації середовища. Збільшення вмісту біхромат-іону у воді до 100 мг/дм³ призводить до зростання середньої швидкості відновлення. Кількість редукованого Cr⁶⁺ становила відповідно 3,8 та 5,2 мг/дм³-год.

Корж О.,
Лебедєва Н.

О. ХОРТИЦЯ ЯК ПРІОРИТЕТНИЙ ОБ'ЄКТ ПРИРОДООХОРОННОЇ СПРАВИ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

В 2003 році в Україні відзначали 900-літній ювілей топоніму „Хортиця”, хоча перші згадки про острів належать Костянтину Багрянородному (X століття). Острів Хортиця, який є найбільшим на Дніпрі, виник значно раніше за саму річку – у вигляді гранитно-гнейсових плит близько двох з половиною мільярдів років тому (початок Дніпру дав останній льодовик лише три мільйони років

тому). Нова річка, що прямувала на південь до найближчого моря, вивільнила гранітові комплекси від наносних осадових порід і утворила систему порогів, а нижче по течії – острів.

Зараз Хортиця та група невеликих прилеглих островів – єдина збережена ділянка всесвітньо відомої порожистої частини Дніпра. Завдяки своєму специфічному розташуванню, означена територія має надзвичайно багатий рослинний та тваринний світ: тут зростає близько 1000 судинних рослин, мешкає понад 30 видів ссавців та 200 видів птахів, 10 видів – представників батрахо-герпетофауни, надзвичайно багатий та остаточно не вивчений безхребетний світ. З представлених видів лише на Хортиці до Червоної Книги України занесено 17 видів рослин, 12 видів хребетних та близько 30 видів безхребетних тварин, 8 рослинних угруповань занесено до Зеленої Книги України.

Слід пригадати також надзвичайне історико-культурне значення, якого набуває острів. На Хортиці розташовані 6 груп курганів, понад два десятки поселень та стоянок різного часу, чотири культурних центри епохи енеоліту-бронзи, літописне поселення Протовче та залишки однієї з перших слов'янських церков, три козацьких зимівника та десятки пам'ятних місць, пов'язаних з історією Київської Русі й Запорізького козацтва. Весь острів оголошено історико-культурним заповідником, а акваторію Старого та Нового Дніпра й дно навколо Хортиці – гідроархеологічним заповідником.

В той же час, зберегти природно-історичний комплекс о. Хортиця без збереження прилеглих територій стає неможливим. Виникає необхідність створення цілого комплексу природоохоронних заходів, які охопили б крім Хортиці ще й Дніпровські пороги (з 1963 року – геологічний заказник республіканського значення) та залишки Дніпровських плавнів (колишній Великий Луг), які розташовані нижче острова.

У 2000 році в Україні почався процес створення національної природної екомережі, яка з часом повинна приєднатись до Загальноєвропейської. В Запорізькій області цей процес відбувається дуже повільно і вимагає значно серйознішого ставлення до існуючих заповідних територій та створення нових. На особливу увагу потребує о. Хортиця, оскільки розташування його в центрі м. Запоріжжя викликає надзвичайне рекреаційне навантаження на всю територію заповідника, враховуючи й ділянки абсолютного заповідання. Особливо наочно деградація цього природного комплексу простежується в останні роки – зникають або стають дуже рідкісними велика кількість видів рослин і тварин, зростають купи сміття, значні

площі вкриваються карантинними бур'янами, руйнуються природні та історико-культурні пам'ятки.

Зараз для попередження подальшої деградації унікального природно-історичного комплексу виникає реальна потреба в створенні Національного природного парку, який би включав до свого складу як острів Хортиця, так і прилеглі цікаві ділянки долини Дніпра. Такий статус дозволив би раціонально використовувати територію парку, зберігши надзвичайно важливу в умовах Запорізької рекреаційну функцію, та дозволивши суттєво покращити охорону дійсно унікальних ділянок. Увесь комплекс міг би стати найкрупнішим ядром майбутньої екомережі північної частини Запорізької області.

Костюченко Н.,
Рыльский А.,
Лях В.

ОСОБЕННОСТИ СТРУКТУРЫ САПРОФИТНОГО КОМПЛЕКСА В ЧЕРНОЗЕМАХ ЮГО-ВОСТОКА УКРАИНЫ

Известно, что в процессе сельскохозяйственного использования почва испытывает существенные перегрузки. Это обусловлено интенсивной механической обработкой, применением химикатов, пестицидов, выносом органического вещества с урожаем. Интенсивная система земледелия, нарушение системы севооборотов и агротехнических мероприятий привели к истощению черноземов Юго-Востока Украины, снижению их плодородия в последние десятилетия, что не могло не сказаться на структуре сапротитного комплекса.

Целью данной работы было изучение динамики численности, структуры бактериального и грибного сапротитного комплексов в естественном степном биоценозе и агроценозах Запорожской области.

Работа проводилась на опытных полях Института масличных культур УААН в мае – сентябре 2003 года. Исследовался пахотный слой почвы под парами, находящимися в 4-х и 2-хпольных севооборотах масличных культур. Сравнение проводили с почвой целинных участков лугового биоценоза. Эксперимент проводился в условиях довольно сухого лета, что характерно для юга Украины. Полевая влажность почв составляла от 6 до 18% в разные сроки.

Исследованные почвы характеризуются как чернозем обыкновенный, тяжелосуглинистый, с непромытым типом водного режима, с мощным гумусированным слоем, но с низким содержанием фосфора и азота. Так, общий азот в почве под паром после сои в 4-

хпольном севообороте составил 0,23%, в почве под паром 2-хпольного севооборота — 0,15%, тогда как содержание поглощенного аммонийного азота - 21 и 0 мг/кг и общего фосфора (по Мачигину) - 17 мг/кг и 19 мг/кг соответственно.

Численность бактерий и микромицетов определяли методом посева почвенной суспензии из соответствующего разведения на чашки Петри по общепринятым методикам и выражали в колониеобразующих единицах (КОЕ) на г почвы. Идентификацию выделенных культур бактерий и грибов проводили на основании изучения макро- и микроморфологических, культуральных и физиологических признаков, руководствуясь определителями.

Установлено, что общая численность микромицетов в почве под обоими парами осенью возросла почти в 2 раза, по сравнению с весенним периодом, в то время как в естественном биоценозе она практически не изменялась (53 и 58 тыс. КОЕ/г почвы).

Оценка количества морфолого-культуральных типов (МКТ) показала, что максимального значения у грибов этот показатель достигал в почве под паром в 2-хсменном севообороте (21), тогда как в естественном биоценозе и почве под паром в 4-хпольном севообороте - 18 и 14 соответственно. Количество МКТ бактерий было максимальным в варианте с паром в 4-хпольном севообороте (23) и минимальным — в луговом биоценозе (16). В целом, имела место тенденция к увеличению количества МКТ в сапрофитном комплексе в конце вегетации во всех вариантах.

Показатель разнообразия грибов и бактерий (индекс Шеннона) был выше в варианте 2-хпольного севооборота, тогда как минимальным у бактерий этот показатель был в естественном биоценозе, а у микромицетов — в варианте с паром в 4-хпольном севообороте. Следовательно, условия для развития микромицетов и бактерий оказались лучше в почве под паром 2-хпольного севооборота, что возможно связано с меньшим почвоутомлением.

Несмотря на разницу в видовом составе микромицетов во всех вариантах, большинство морфолого-культуральных типов грибов относится к родам *Penicillium*, *Aspergillus*, *Fusarium*, *Cladosporium*, *Alternaria*, а доминирующие виды бактерий - к роду *Bacillus*, что характерно для сапрофитных комплексов черноземов южных регионов.

КОНЦЕПЦІЯ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ»

Острів Хортиця посідає особливе місце в світовій та національній історії. Представники різних епох та народів залишили в Хортицькій землі велику кількість історико-культурних пам'яток: стародавніх поселень, культових споруд, фортифікаційних укріплень та поховань.

Заснована на Хортиці перша Козацька Січ стала колыскою козацької вольності, оплотом боротьби за Волю, Віру й Україну. Саме тут, за Дніпровськими порогами, були закладені підвалини унікальної військової організації, яка, постійно розвиваючись і удосконалюючись, призвела до створення української державності.

Острів Хортиця – це найбільший, найкрасивіший і найбагатший острів Дніпра. Його унікальність полягає в рідкісному сполученні на одній території різноманітних природних комплексів, це: найрідші на сьогодні цілинні степи, байрачні та плавневі ліси, цінна наскельна рослинність, рідкі та зникаючі види рослин, в тому числі релікти та ендеміки р. Дніпро, пам'ятки геології, включаючи виходи найдавніших докембрійських кристалічних порід.

Представлена концепція враховує місце та значення о. Хортиця у загальнодержавній геополітичній, культурологічній і екологічній системах та розроблена на підставі Постанови Кабінету Міністрів України від 6 квітня 1993 р. № 254 “Про Національний заповідник “Хортиця” та Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 травня 2001 р. № 202-р «Про затвердження заходів щодо розвитку Національного заповідника «Хортиця» на 2001-2005 роки».

Метою концепції розвитку Національного заповідника «Хортиця» є розробка комплексу заходів спрямованих на відродження визначної ролі Хортиці в геополітичному просторі України, формування іміджу острова як культурного та духовного символу єдиної незалежної держави та визначення оптимальної моделі природоохоронної, науково-дослідної, історико-культурної, рекреаційної та інженерно-господарської організації його території.

Основними завданнями концепції є:

- збереження цінних історико-культурних і природних об'єктів острова Хортиця та пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва;
- збереження та відтворення природно-історичного середовища Хортиці;

- створення туристичної інфраструктури європейського рівня;
- забезпечення науково-дослідної діяльності заповідника;
- організація рекреаційно-освітнього обслуговування відвідувачів заповідника;
- популяризація історичних та екологічних знань.

Пріоритетні напрямки реалізації програми:

В галузі *охорони природного та історико-культурного середовища* заповідник спільно з відповідними місцевими органами передбачає здійснення контролю за належним дотриманням режиму охорони та експлуатації історичних і природних об'єктів, забезпечення догляду за існуючим природним і відтворювальним природно-історичним ландшафтом.

З метою створення умов для оптимального функціонування природного середовища планується: встановлення зон охорони території заповідника; обґрунтування та здійснення функціонального зонування території заповідника та визначення режиму утримання, використання таких зон та підзон (*природно-заповідної, захисно-рекреаційної, рекреаційної, рекреаційно-господарської*), розробка комплексу заходів щодо запобігання та ліквідації ерозії ґрунтів, берегозавалення, водної та вітрової ерозії, зашумленості транспортом та загазованості та інше.

Важливим напрямком концепції розвитку Національного заповідника "Хортиця" є *відтворення природно-історичного середовища доби запорозького козацтва (кінець 17 – початок 18 ст.)*. З цією метою передбачається виконання наступних завдань *відтворення степових ландшафтів, збереження та відновлення лісового фонду о. Хортиця, відтворення тваринного світу*.

З метою організації, визначення оптимальних форм та здійснення *науково-дослідної роботи в галузі вивчення та дослідження історико-культурного середовища о. Хортиця* передбачається створення *мережі науково-дослідних центрів: Центру дослідження історії запорозького козацтва, Видавничого центру, Лабораторії експериментальних досліджень та реставрації*.

В напрямку реалізації концепції розвитку заповідника в цій галузі планується: проведення науково-пошукових археологічних та гідроархеологічних експедицій з метою виявлення, обстеження, з'ясування характеру та стану збереженості цінних пам'яток на території о. Хортиця та акваторії р. Дніпро; розробка комплексної програми комплектації фондової колекції заповідника (етнографічні експедиції, робота з колекціонерами та народними майстрами) та інше.

Орієнтуючись на розширення культурно-просвітницької діяльності заповідника пропонується проведення комплексних робіт по консервації, реконструкції та музеєфікації найбільш цікавих пам'яток.

В галузі *рекреаційної діяльності* Національним заповідником "Хортиця" передбачається організація і проведення комплексного екскурсійного та туристичного обслуговування відвідувачів на підставі оптимальної мережі науково-освітніх, музеєфікованих і рекреаційних об'єктів та комплексів.

З цією метою заплановано: **реекспозиція** існуючого Музею історії запорозького козацтва; будівництво Історико-культурного комплексу "Запорозька Січ"; створення системи нових експозиційних центрів (Музей судноплавства та суднобудівництва, Музей природи, Музей археології.); спорудження пам'ятників та пам'ятних знаків видатним козацьким ватажкам;

Очікувальні результати:

- закріплення на загальнодержавному рівні за островом Хортиця статусу історико-культурного національного символу, в якому закладені принципи демократії, гуманізму та ідеї інтеграції українського суспільства до європейського співтовариства;
- створення в центрі індустріального міста заповідника міжнародного рівня;
- перетворення заповідника в регіональний центр наукових досліджень;
- активізація розвитку туризму, в тому числі міжнародного, як одного з основних джерел залучення інвестицій в економіку регіону.

Кузьменко Ю.,
Спесивий Т.

ЗНАЧЕННЯ о. ХОРТИЦЯ У ВІДТВОРЕННІ РИБ КАХОВСЬКОГО ВОДОСХОВИЩА

Нижня частина р. Дніпро, яка до зарегулювання його течії мала річковий характер складала характерну Понто-Каспійську прісноводну іхтіофауну. В ній переважали реофільні види риб, склад та співвідношення яких сформувався за період з кінця останнього льодяникового періоду до сьогодення. В 50-х роках ХХ сторіччя р. Дніпро була зрегульована створенням каскаду великих водосховищ. В нижній течії ріки було створено Каховське водосховище, яке різко

змінити гідрологічний режим водойми з річкового на озерний. Такі антропогенні чинники призвели до значної зміни складу іхтіофауни. В цей час в іхтіофауні водосховища переважають фітофільні види риб.

Каховське водосховище відрізняється від інших водоймищ дніпровського каскаду значно меншим відсотком нерестовищ, який не перевищує 5 % від загальної площі водяного дзеркала. В перерахуванні на гектари ця площа складе близько 14 тисяч гектарів. Серед особливостей нерестовищ Каховського водосховища слід виділити:

- розташування у верхній частині водосховища, яка є найбільш заселеною;
- низька проточність;
- нестабільний гідрологічний режим;
- високий вміст біогенних елементів та забруднюючих речовин;
- значне заростання водної поверхні вищою водною рослинністю;

Враховуючи досить несприятливі умови для відтворення риб, кожна ділянка водойми придатна для нересту набуває велике значення.

Таким чином, метою статті було дослідити значення плавнів о. Хортиці для нересту цінних видів риб.

Плавнева зона о. Хортиця сягає 327 га, що складає - 2,3% від загальної площі нерестовищ Каховського водосховища. Розташована вона у нижній частині острова, незначно віддалена від рекреаційної зони. Включає 4 відкритих плавневих озера мезотрофно-дистрофного типу та розвинуту систему проток.

Глибина озер коливається від декількох метрів до 10-15 см. Швидкість течії в озерах різниться і залежить від розташування. Мулові відкладення значні. Температурний та рівневий режим відповідає режиму Каховського водосховища, але вплив різких перепадів пом'якшено за рахунок послідовного розташування озер. У весняний період небезпеки виникнення явищ задухи немає. Склад вищої водної рослинності налічує більше 20 видів, серед яких воднонадводні очерет східний (*Phragmites australis*), поріз широколистий (*Typha latifolia*), поріз вузьколистий (*Typha angustifolia*); надводні: латаття біле (*Nymphaea alba*), глечики жовті (*Nuphar lutea*), горіх водяний дніпровський (*Trapa natans*); підводні: стрілолист стрілолистий (*Sagittaria sagittifolia*), кушир темно-зелений (*Ceratophyllum demersum*), валіснерія гігантська (*Vallisneria spiralis*), уруть мутовчата (*Myriophyllum verticillatum*), елодея канадська (*Elodea canadensis*); рдести: рдест плаваючий (*Potamogeton natans*), рдест блискучий (*Potamogeton lucens*), рдест пронзанолистий (*Potamogeton*

perfoliatus), рдест гребінчастий (*Potamogeton pectinatus*), рдест кучерявенький (*Potamogeton crispus*). Загалом площа заростання сягає 90 % від поверхні водного дзеркала.

Склад та вміст кормових об'єктів відповідають показникам Каховського водосховища та коливаються в залежності від особливостей озер.

Серед видів, які нерестяться в озерах о. Хортиці такі цінні промислові як лящ, плітка, сазан, сом, судак, щука, карась та інші. Серед особливостей проходження нересту слід відзначити, що масовий нерест плітки, ляща, карася у плавнях Хортиці відбувається раніше ніж загалом по водосховищу на декілька днів. Це може бути пов'язано із декількома факторами, серед яких, швидкість прогрівання, близьке розташування зимувальних ям та інше.

Особливо слід визначити як нерестові площі акваторію навкруг о. Хортиця. Її розташування на незначній відстані від греблі ДніпроГЕСу та вузька і відносно глибока акваторія навкруги острова створюють постійний річковий режим, придатний для нересту реофільних видів риби (чехоня, білизна, головень ін.). Але незначна площа цієї акваторії (менше 1% від площі водосховища) робить неспроможним масове відтворення цих видів для комерційного їх використання.

Серед особливостей нерестовищ о. Хортиця слід виділити наступні:

- по-перше, пом'якшений гідрологічний режим
- по-друге, різноманітний спектр глибин, який задовольняє вимогам для нересту багатьох видів, наявність субстратів для нересту
- близьке розташування від зимувальних ям, що скорочує шлях нерестових міграцій, зменшує ризик втрати плідників;
- частковий заповідний режим, що діє на о. Хортиця, який служить додатковою гарантією виключення фактору турбування на нерестовищах.

Таким чином, плавнева зона о. Хортиця відіграє значну роль у відтворенні риби та наділена значними перевагами для нересту. Постійний моніторинг за станом нерестовищ на о. Хортиця дозволить забезпечити збереження цих акваторій для нересту як масових так і малочисельних видів риби Каховського водосховища.

Лабутова Н., Левина Р.,
Поляков А., Гордон В.

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АЗОТФИКСИРУЮЩИХ
И ФОСФАТМОБИЛИЗУЮЩИХ МИКРООРГАНИЗМОВ
ДЛЯ ВОССТАНОВЛЕНИЯ БАЛАНСА АЗОТА И ФОСФОРА
В ПОЧВАХ ПРИДНЕПРОВЬЯ**

Приднепровье является исторически сложившимся сельскохозяйственным регионом, что обусловлено, в первую очередь, плодородными черноземными почвами бассейна Днепра. Интенсивная система земледелия, применяемая во второй половине 20-го века, а также серьезные нарушения системы севооборотов и агротехнических мероприятий в последнее десятилетие привели к загрязнению реки Днепр, а также к истощению черноземов и снижению их плодородия. Обследование почв под различными культурами в хозяйствах Запорожской области показало, что их агрохимические характеристики колеблются в следующих пределах: рН(водный) - 7,0-8,5; сумма обменных оснований (по Каппену-Гильковицу) - 330-395 мг-экв/кг; общий азот - 0,12-0,28%; нитратный азот - 0,0-0,25 мг/кг; поглощенный аммонийный азот - 0,0-24 мг/кг; фосфор (по Мачигину) - 10-21 мг/кг; калий - 200-350 мг/кг.

Особенно обращает на себя внимание низкое содержание фосфора и азота, что свидетельствует о невосполняемости в почве этих элементов, выносимых с урожаем и фитомассой сельскохозяйственных культур, а также о формировании отрицательного баланса основных элементов питания растений.

Наиболее экологичным способом, который не только обеспечивает растения азотом и фосфором, но и частично восстанавливает баланс этих элементов в почве, является использование в земледелии фосфатмобилизующих и азотфиксирующих микроорганизмов, таких как эндомикоризные грибы и широко применяемые клубеньковые бактерии. Особенно перспективным является совместное использование этих микроорганизмов, которые формируют с бобовыми растениями тройной симбиоз и снабжают их азотом и фосфором.

Целью данной работы было изучения влияния двойной инокуляции сои биопрепаратами на основе эндомикоризного гриба *Glomus intraradices* и клубеньковых бактерий *Bradiorhizobium japonicum* на содержание подвижных форм азота и фосфора в ризосфере растений. Исследования проводили с соей сортов

Солнечная, Офелия, Срибна и Спринт на полях УИМК УААН (г. Запорожье) в 2003 г. Биопрепарат на основе эндомикоризного гриба (СПБГУ, ООО "Норвик") вносили в почву одновременно с посевом в количестве 30 кг/га. Клубеньковые бактерии в виде биопрепарата ризоторфин (ВНИИСХМ, г. Санкт-Петербург) наносили на семена перед посевом. Легкоподвижные формы фосфора определяли в вытяжке водой, насыщенной углекислым газом (метод Чанга-Джексона). Количество нитратного и аммиачного азота определяли стандартными методами.

Установлено, что суммарное содержание нитратного и аммиачного азота в ризосфере инокулированных растений сои сортов Солнечная, Офелия и Срибна увеличилось в 2-4 раза по сравнению с контролем без инокуляции. Накопление подвижных форм азота в почве под действие микроорганизмов в зависимости от сорта составило от 36,6 до 73 кг/га.

Показано, что содержание наиболее лабильных форм фосфора возросло в 1,5-2,5 раза по сравнению с контролем в ризосфере инокулированных растений сои сортов Офелия, Срибна и Спринт. Прибавка легкодоступного для растений фосфора в почве при использовании эндомикоризного гриба и клубеньковых бактерий колебалась от 3,6 до 10,2 кг/га в зависимости от сорта сои.

Инокуляция растений фосфатмобилизующими и азотфиксирующими микроорганизмами положительно сказалась на урожае и, особенно, на содержании белка в семенах сои. Этот показатель увеличился у сои сорта Солнечная на 3,2%; сорта Офелия - на 5,9%; сорта Срибна - на 2,7%; сорта Спринт - на 1,8%, а выход белка возрос соответственно на 105,6; 139,7; 59,5 и 62,9 кг/га.

При значительном увеличении фитомассы, урожая и количества белка в зерне у инокулированных растений не снижалось содержания азота и фосфора в вегетативных и репродуктивных органах. Напротив, в большинстве случаев наблюдалось некоторое возрастание этих показателей. Следовательно, при использовании микроорганизмов увеличился вынос азота и фосфора растениями. Тем не менее, в ризосфере инокулированных растений сои произошло накопление подвижных форм азота и фосфора по сравнению с контролем без инокуляции. Это свидетельствует о том, что питание растений осуществлялось, большей частью, за счет фиксированного клубеньковыми бактериями атмосферного азота, а также фосфора, мобилизованного эндомикоризным грибом из недоступных растению почвенных соединений.

На основани полученных результатов можно рекомендовать введение в севообороты хозяйств Приднепровья сои с обязательной инокуляцией азотфиксирующими и фосфатмобилизующими микроорганизмами, что обеспечит частичное восстановление баланса азота и фосфора в почве, а также получение высоких урожаев высококачественной и экологически чистой продукции.

Леппік М.

ВІДНОВЛЕННЯ СТЕПОВИХ ФІТОЦЕНОЗІВ НА ГОСПОДАРСЬКО ОСВОЄНИХ ЗЕМЛЯХ ОСТРОВА ХОРТИЦЯ

Острів Хортиця – унікальна пам'ятка природи. Незважаючи на сильну трансформацію його природних екосистем флора заповідника відрізняється досить високою таксономічною різноманітністю. Рослинний світ острова (вищі рослини) у теперішній час представлений майже 1100 видами, які відносяться до 122 родин та 511 родів. Серед них зареєстровано 33 види рідкісних, 20 – зникаючих та 105 ендемічних (з них – 16 дніпровських) видів рослин.

Панівна роль у рослинному покриві Запоріжжя належить травам. У минулому територія краю являла собою безмежний цілинний степ з розкішною трав'яною рослинністю.

В минулому на острові Хортиця степами була зайнята уся підвищена частина і схили балок. Національний заповідник "Хортиця" розташований у степовій зоні України. Тому для його території характерні різнотравно-типчакowo-ковилові степи. На сьогодні степові ділянки збереглися лише на схилах вздовж західного та східного узбережжя острова Хортиця. Їх загальна площа 155 га.

Степова група підрозділяється на різнотравно-типчакowo-ковилову, петрофітно-степову, лугово-степову, псамофітно- та галофітно-степову підгрупи. Ділянки справжнього степу зазнали змін у складі рослинності з причин частих пожеж, сінокошення, випасу худоби, вищипування. Основними тут є формації *Crinitaria villosa*, *Festuca valesiaca*, *Koeleria* та інше. Дуже рідко зустрічаються формації *Stipa* (*pennata*, *capillata*, *borysthena*), *Thymus* (*borysthenicus*, *dimorphus*), *Veronica steppacea*, *Salvia nutans* тощо. На північному та західному узбережжях острова Хортиця збереглися ділянки петрофітного степу, характерними для якого є: *Tulipa granitcola*,

Sedum acre, *Ephedra distachya*, *Aurinia saxatilis*, *Thymus dimorphus* та інші.

Лугова рослинність включає суходольно-лугову та заплавно-лугову підгрупи. На південному заході та південному сході плавневої частини острова Хортиця заплавні луки розташовані вузькими смугами вздовж узбережжя, а на півдні острова вони представлені острівними асоціаціями. Для природної трав'яної рослинності суходольних та заплавних луків характерними є формації – *Calamagrostis epigeios*, *Elytrigia repens*; на цілиних ділянках – *Phleum pratense*, *Koeleria sabuletorum*, *Poa pratensis*. На сухих луках звичайними є *Dianthus campestris*, *Allium scorodoprasum*, *Centaurea breviceps*, *Artemisia absinthium*; на вологих луках – *Carex sp.*, *Juncus sp.*, *Veronica sp.*, *Lythrum salicaria*, *Potentilla anserina*, *Galium borysthenicum*.

Майже уся центральна частина острова Хортиця зайнята сільськогосподарськими угіддями, внаслідок чого на виведених з сільськогосподарського користування ділянках домінує рудерально-сегетальна флороценотична група, яка представлена такими видами: *Ballota ruderalis*, *Artemisia (marschalliana, scoparia)*, *Ambrosia artemisifolia*, *Cyclachaena xanthiifolia*, *Cannabis ruderalis*, *Atriplex patula*, *Chenopodium foliosum* тощо.

На сьогодні Державне сільськогосподарське підприємство “Хортиця” вивела з сільгосп. користування 17 ділянок, загальною площею 118,43 га (з яких 79,52 га підлягають під відновлення степу) і передала їх на баланс заповідника.

В теперішній час, згідно концепції розвитку та генерального плану, на території Національного заповідника “Хортиця” здійснюються заходи по відтворенню історичного ландшафту доби запорозького козацтва (кінець XVII – початок XVIII ст.) по трьох напрямках: відновлення лісів, степу та тваринного світу.

На сьогодні Національний заповідник «Хортиця» сумісно з професором, завідуючим кафедрою геоботаніки, екології та ґрунтознавства ДДУ Мициком Л. П. розробив програму по відновленню степових фітоценозів на території о. Хортиця.

За цією програмою відновлення степових фітоценозів розраховано на 18 – 20 років (2000 – 2020 р. р.), які розділяються на 4 періоди (за Л. В. Черняєвим): бур'янопирійний, келерієвий, типчаковий, ковиловий.

В першу чергу планується робити залугування оранки злаково-бобовими травами в цілях ущільнення орного горизонту і утворення в ґрунті рихлої дерновини. Для створення оптимальних умов розвитку

сіяних трав та прискорення в майбутньому відмирання створеного агроценозу проводитиметься скошування (двічі-тричі за вегетаційний сезон). Пізніше буде створена щільна дерновина у ґрунті (твердий перелог), тобто відбудеться реставрація степових ценозів.

Також на виведених з сільськогосподарського використання ділянках передбачається підчас відтворення проводити: випас худоби, підсаджування дерновини, підсіювання степових видів рослин. Важливим є створення банку насіння дереноутворюючих видів (*Koeleria*, *Festuca*, *Stipa* та інше), які поліпшують структуру ґрунтів.

Використання протягом чотирьох років на практиці програми по відновленню степових фітоценозів має свої результати. Більшість ділянок, на яких відновлюється степова рослинність, знаходяться на завершальній стадії бур'янопірйного періоду (за Л. В. Черняєвим).

Для створення програм по відновленню лісів та тваринного світу, а також доповнення програми відновлення степів Національний заповідник «Хортиця» залучає різних фахівців до дослідження о. Хортиця. Так у серпні 2004 року заповідник запросив співробітників Інституту географії Національної Академії наук України для проведення геоботанічних і ландшафтознавчих досліджень теперішнього стану рослинних і ландшафтних комплексів о. Хортиця. Планується залучати науковців інших спеціальностей. В результаті будуть враховані всі існуючі та майбутні дослідження та рекомендації наукових робітників і створена комплексна програма відтворення історичного ландшафту доби запорозького козацтва.

Природне середовище о. Хортиця у минулому було складною біологічною системою, що складалась із ґрунтів, геобіонтів, що їх населяли, різноманітних за видовим складом угруповань рослин і наземних біоценозів. Тому створення степових ценозів на землях, які виведені з сільськогосподарського користування, дуже складна і довготривала справа, але це можна значно прискорити при умові штучного відродження фітоценозів.

Лисенко Г.,
Пархоменко О.

ЗНАЧИМІСТЬ ҐРУНТОВОГО ПОКРИВУ ПРИРОДНО – ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ

Найважливішою складовою національного багатства України та головною умовою збалансованого розвитку суспільного виробництва є

природні ресурси, які за допомогою витрат праці перетворилися у важливий компонент національного господарства.

Могутній поступ людської цивілізації супроводжується невинною інтенсифікацією експлуатації природних ресурсів, що призвело до очевидних порушень рівноваги у довкіллі, порушуючи при цьому найуразливішу ланку екосистеми – ґрунтовий покрив, деградація якого розпочалась з незапам'ятних часів з початком розвитку землеробства.

За своєю матеріальною сутністю природні ресурси є частиною географічного середовища, генезис яких визначається певними чинниками екзогенного та ендегенного характеру, рівновага яких досить хитка, а адитивна дія досить ускладнена внаслідок прямого та опосередкованого впливу антропогенного фактора. Особливо це стосується педосфери Землі, яка є результатом взаємної діяльності низки факторів-ґрунтоутворювачів: клімату даної місцевості, висоти над рівнем моря, рельєфу, панівної рослинності, діяльності представників місцевої фауни, підстилаючої породи, і нарешті, – діяльності соціуму, котра з року в рік протягом часу існування цивілізації, як правило, нівелювала хід ґрунтоутворних процесів на значних територіях (розорювання цілин, утворення водосховищ, розробка корисних копалин відкритим способом, містобудівна діяльність тощо). З часом ґрунти перетворювались на бедленди, що, в свою чергу, призводило до зникнення локальних цивілізацій. Досвід минулого викликав нагальну потребу у коригуванні взаємовідносин соціуму та біосфери не лише на рівні країн, чи регіонів, а й на планетарному рівні.

Дані тези є спробою поєднання ґрунтознавства та фітоценології, адже ніхто не заперечує існування причинно-наслідкових зв'язків між певними видами рослин та групою едафічних чинників (*зволоженість ґрунту, вмістом у ґрунтах мінерального азоту, карбонатністю, кислотністю, загальним сольовим режимом*), які разом з кліматичними факторами (*узгаальнений терморезим клімату, гумідність, морозність*) власне і визначають розподіл видів у просторі. Якщо це так, то логічно припустити, що рослинні угруповання можуть індукувати величини екологічних факторів, у тому числі і едафічних, оскільки розподіл видів рослин у просторі корелює з умовами місцезростань, особливо, зі специфікою ґрунтів.

Екологічна реабілітація територій – це комплекс заходів, необхідних до приведення навколишнього природного середовища у стан, який гарантує безпеку життєдіяльності і здоров'я людини та відтворення у нормативно обумовлених межах природних екосистем,

ландшафтів та біорізноманіття. З цією метою на сьогодні одним з найефективніших шляхів збереження типових та рідкісних ландшафтів, біорізноманіття, підтримання загального екологічного балансу значних територій створено мережу природно-заповідних територій різного рангу – від заповідних урочищ та заказників місцевого значення до біосферних заповідників.

В Україні за останні десятиріччя сформована досить репрезентативна мережа природно-заповідних територій. На сучасному етапі починається перехід до наступної стадії формування зазначеної мережі, а саме визначення їх значення для держави. Слід відмітити, що в зв'язку з недостатньою вивченістю об'єктів природно-заповідного фонду України до кінця не зрозуміло, в якій мірі забезпечується на них охорона рослинних угруповань та фауністичних комплексів, окремих видів флори та фауни. Поки що вкрай мало даних про екологічну значимість природно-заповідних територій, їх водоохоронної, водорегулюючої та, особливо, ґрунтоутворювальної та ґрунтозахисної ролі.

На жаль, комплексні критерії цінності природно-заповідних територій ще не розроблені, адже вони повинні включати в себе всі параметри котрі оцінюють значимість основних компонентів заповідних екосистем – рослинного покриву, фауністичного комплексу, ґрунтових відмін, гідрологічних умов, основних кліматичних показників тощо. Звичайно, автотрофний блок будь-якої наземної екосистеми виступає лімітуючим чинником, водночас набір рослинних формацій визначається наявністю тих чи інших відмін ґрунтового покриву, який відіграє вирішальну роль у розподілі видів рослин у просторі та функціонуванні всього біогеоценозу взагалі.

Використовуючи методичні прийоми із суміжних галузей знань, з'являється можливість оцінки базового компоненту наземної екосистеми – ґрунтового покриву.

Підводячи підсумок вищезазначеного, необхідно звернути особливу увагу на заповідні об'єкти, які є на сьогоднішній день еталонними для кожної фізико – географічної зони України. В недалекому майбутньому це надасть можливість проведення довготривалих моніторингових досліджень за станом довкілля як на регіональному, так і на глобальному рівнях.

ОСТРОВ ХОРТИЦА

КАК ОБЪЕКТ БОТАНИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

В 1965 году остров Хортица был провозглашен историко-культурным заповедником. Позднее некоторые его части стали зонами абсолютной заповедности. Однако и до настоящего времени острову Хортица как ботаническому объекту уделяется мало внимания.

Из-за значительной антропогенной нагрузки естественный растительный покров на острове Хортица сохранился лишь на небольших участках, сосредоточенных преимущественно в его южной части. Узкой полоской вдоль берега простираются остатки степи, зарослей кустарников, байрачных лесов. Сохранился ряд балок с фрагментами редких степных ассоциаций.

Лесная растительность в основном представлена заповедными лесами, сосредоточенными в южной части острова. Находясь в экстремальных экологических условиях из-за постоянного подтопления они не отличаются сложной структурой и видовым богатством. Основным компонентом этих лесов являются ценотично наиболее активные виды *Populus nigra* L. и *Salix alba* L. в возрасте 40-50 лет. Во-втором, изреженном ярусе произрастают *Ulmus laevis* Pall. и *Acer negundo* L.. Подлесок в этих лесах сформирован *Amorpha fruticosa* L., которая в последние годы активно разрастается и вытесняет другие кустарники. Из других группировок заповедных лесов следует отметить вязово-дубовые ассоциации, растущие на более возвышенных местах. Сильно нарушенная лесная растительность балок представлена одиночными деревьями *Ulmus laevis* Pall., *Pyrus communis* L., *Acer negundo* L. и зарослями кустарников. Меньше всего нарушена лесная растительность в наибольшей балке острова – балке Корнеева, в которой произрастает хорошо сохранившийся вязово-дубовый лес. В нем к древостою из *Quercus robur* L. и *Ulmus laevis* Pall. примешивается *Pyrus communis* L. В подлеске преобладает *Acer tataricum* L. с примесью *Sambucus nigra* L. и *Acer negundo* L.

Кустарниковая растительность на острове представлена группировками одного из видов спиреи – *Spiraea hypericifolia* L. Ее можно увидеть как на склонах степных балок, так и в местах гранитных отслоений. В местах, где материнская порода подходит близко к поверхности, в спирейниках присутствуют различные виды рода *Sedum* L., *Sempervivum ruthenicum* Schnittsp. et Lehm. Из элементов степной флоры следует выделить куртины видов *Iris pumila* L. и *Inula ensifolia* L. На Украине известно лишь несколько мест, где

встречаются подобные по структуре фитоценозы, при этом именно хортицкий вариант имеет наибольшую научную ценность.

Почвенно-климатические условия острова благоприятны для формирования дерновинно-злаковых, прежде всего ковыльных, фитоценозов, которые, однако, находятся здесь под постоянным антропогенным давлением. Возможно, именно в силу последнего наблюдается снижение ценотической роли видов рода *Stipa* L.

На некрутых склонах балок сосредоточены характерные для типчаково-ковыльных степей виды. При этом данные фитоценозы даже без учета весенних эфемеров и эфемероидов насчитывают до 28 видов на 100 м², что повышает научную ценность остатков степной растительности на острове Хортица. Для сравнения в эталонных типчаково-ковыльных степях «Аскании-Нова» насчитывается в среднем лишь 24 вида на пробную делянку.

Безусловно, растительный мир острова Хортица представляет большую научную ценность. На Украине нет аналогов подобной по масштабам единой экосистемы, в которой бы степные ценозы объединялись с петрофитными, а также заплавневыми лесами. При этом данные степные ценозы являются наиболее ценными и флористично богатыми. Значительный интерес представляют и остатки старых байрачных дубовых лесов. Следует отметить также редкие виды растений, произрастающие на острове и занесенные в Красную книгу Украины, среди которых *Asrtragalus dasyanthus* Pall., *Centaurea Taliewii* Kleop., *Tulipa Schrenkii* Rgl., др.

Омельянчик Л.,
Омельянчик В.

БИОХИМИЧЕСКИЙ СОСТАВ И ПРИМЕНЕНИЕ КУВШИНКИ БЕЛОЙ - ОДНОГО ИЗ КРАСИВЕЙШИХ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ ВОДОЕМОВ о. ХОРТИЦА

Одним из красивейших растений водоемов о. Хортица по праву можно назвать кувшинку белую. Этот редкий вид занесен в Красную книгу Украины.

Кувшинка белая или лилия - единственное растение, которое миллионы лет без каких-либо морфологических изменений существует во флоре Украины. Лилия - красивейший цветок голубого пресноводья Украины. Цветок занимает и первое место по размерам: у отдельных особей диаметр его достигает 20 см. Цветок лилии - очень чуткий

барометр. Он раскрывается в 6 часов утра и закрывается в 18 часов. В пасмурные дни и перед дождем цветки также закрываются. Кроме этого, молодой двух-трехдневный цветок каждую ночь до половины или целиком погружается в воду, а утром всплывает белым лебедем.

Для приготовления лекарств используют корневища, цветки и листья. Листья собирают в период цветения растения, корневища - от начала цветения растения и до похолодания. После того, как обрежут листья, корни и гнилые части, корневища моют, режут на тонкие (3-5 мм толщиной) пластинки, которые, в свою очередь, измельчают на кусочки длиной 1-1,5 см, расстилают тонким слоем на бумаге или мешковине, подсушивают на солнце, а потом досушивают в тени или в сушилках при температуре до 60°. Срок годности сухих корневищ 2 года.

Нами изучен биохимический состав этого лекарственного растения. Установлено, что корневища содержат алкалоид нимфеин, дубильные вещества до 10%, крахмал - до 25%; листья - флавоноиды, дубильные вещества, щавелевую кислоту; цветки - флавоноиды (гликозиды кемпферола и кверцетина); семена - дубильные вещества (1,1%), карденолид нимфалип, крахмал (до 47%), жирное масло.

В научной медицине корневища используют как сырье для приготовления микстуры по прописи Здзенко, которую рекомендуют употреблять при папилломатозе мочевого пузыря, анацидном гастрите. В народной медицине растение используют для лечения различных заболеваний, в том числе при опухолях разной этиологии. Отвар корневищ употребляют при заболеваниях почек и мочевого пузыря, как кровоостанавливающее, вяжущее, гипотензивное средство. Порошком с корневищ присыпают гнойные раны, внутрь его принимают при поносах, настойку с листьев употребляют при почечно-каменной болезни. Широко используют препараты с цветков растения. Внутрь настой лепестков принимают при бессоннице, повышенной нервной и половой возбудимости, болезненных поллюциях, маточных кровотечениях и белях, а настойку употребляют при малокровии, нервных и сердечных заболеваниях. Настойку из цветков используют для растирок при бронхиальной астме, радикулите и ревматизме. Припарки из цветков используют как болеутоляющее средство при невралгиях и миалгиях. Сухие корневища мелко измельчают, вымачивают в воде, сушат и используют для приготовления различных блюд и хлебобулочных изделий.

Нами разработаны некоторые лекарственные формы для внутреннего и наружного применения.

Внутрь - смесь взятых в равных частях цветков кувшинки белой и цветков боярышника готовят как настой (4 столовые ложки смеси на 200 мл кипятка) и принимают по одной столовой ложке через 2 часа при сердечной слабости.

Наружно - настой свежих цветков (2 столовые ложки сырья на 500 мл кипятка, кипятят 15 минут, настаивают 8 часов, процеживают) для протирания лица при веснушках и сыпи и как средство от загара; три столовые ложки сухих или свежих цветков заворачивают в марлю, помещают в кипяток, вынимают и прикладывают к больному участку тела (как болеутоляющее средство при невралгиях и миалгиях).

Но необходимо помнить, что кувшинка белая - это ядовитое растение, поэтому передозировка при употреблении внутрь небезопасна для здоровья! Применять препараты необходимо только под контролем врача.

Таким образом, кувшинка белая - очень ценное и полезное лекарственное растение, поэтому необходимо заботиться о правильном его сборе и пополнении зеленой аптеки о. Хортица, а также следует отметить, что кувшинка белая пришла к нам из седой древности, дошла к настоящему кристально чистой, овсянкой легендами и сказками, воспетой поэтами и песнями, и хочется, чтобы это растение было всегда с нами, на радость нам и нашим детям.

Рильський О.,

Ткаченко А.

ЕКОЛОГІЧНИЙ СТАН І МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ВОД ПРИРОДНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ОЗЕР ОСТРОВА ХОРТИЦІ

Природні джерела води острова Хортиці та озера є таким же його багатством, як ґрунти, рослинний та тваринний світ. Однак, будь-яка інформація про вивчення природних вод острова відсутня.

Природні джерела води зосереджені на о. Хортиці в його північно-західній частині:

- а) №3 – на території профілакторію «ЗалК»;
- б) №5 і №6 – неподалік від джерела №3;
- в) №7, №8 і №9 – три джерела вздовж піщаного пляжу;
- г) №10 і №11 – два джерела в верхній частині південного схилу балки Генеральської.

Великі озера розташовані в південній частині острова. Їх вісім: Безім'яне, Кам'яне, Прогной, Домаха, Осокорове, Голоківське, Підкручне, Річище.

Метою нашої роботи було дослідження фізико – хімічного і мікробіологічного складу джерельних вод та вод великих озер о. Хортиці і визначення їх відповідності санітарним нормам.

Фізико – хімічне дослідження проводили в такому обсязі:

- а) визначення кількості завислих частинок і лужності води;
- б) визначення загальної і тимчасової жорсткості; вмісту катіонів Ca^{2+} , Mg^{2+} , Fe^{3+} , Al^{3+} , Cu^{2+} , Mn^{2+} ; вмісту аніонів Cl^- , F^- , NO_2^{2-} , NO_3^- , SO_4^{2-} .

Для оцінки бактеріального зараження води були використані два традиційні методи:

- а) визначення загального мікробного числа (ЗМЧ);
- б) визначення у воді кількості клітин кишкової палички (*Coli* – індекс);

В результаті досліджень:

1. Встановлено, що води всіх досліджуваних природних джерел о. Хортиці мають високу загальну та постійну жорсткість і перевищують постійну жорсткість води Дніпра в 13 і більше разів (крім джерел №7 -№9). Тому тривале вживання води цих джерел може привести до утворення каменів в нирках і печінці.

2. За фізико – хімічними показниками води великих озер о. Хортиці близькі до води Дніпра. Це можна пояснити тим, що всі озера острова мають сполучення з Дніпром і постійно оновлюються його водами.

3. Води Дніпра, природних джерел і озер о. Хортиці надзвичайно забруднені мікроорганізмами і не можуть використовуватися як питні води без додаткової обробки: або кип'ятінням протягом 7-10 хвилин, або на станціях водоочищення – хлоруванням чи озонуванням води для знищення мікроорганізмів.

Саланін В.

ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВІДНОВЛЕННЯ ПРИРОДНО- ТЕРИТОРІАЛЬНИХ КОМПЛЕКСІВ ОСТРОВА ХОРТИЦЯ (історичне минуле, сучасний розподіл та майбутнє лісів острова Хортиця)

Острів Хортиця є дуже цікавим та своєрідним природним об'єктом. Своєрідність ця полягає в рідкісному сполученні елементів різноманітних природних комплексів: справжнього цілинного степу, байрачних та плавневих лісів, цінної наскельної рослинності, рідкісних

та зникаючих видів рослин, у тому числі дніпровських реліктів та ендеміків, рідкісних видів безхребетних та хребетних тварин, геологічних пам'яток, включаючи виходи найдавніших докембрійських кристалічних порід.

На території острова налічується та охороняється дев'ять природно-територіальних комплексів (ПТК): плавневі ліси та луки, справжні та петрофітні степи, скелясті відслонення гранітів, балки, нагорні діброви, висячі болота, озерні комплекси. Усі ці природно-територіальні комплекси мають власні структури та особливості, своєрідні компоненти та потребують надійної охорони, як місця збереження гено- і ценофонду заповідника.

Таким чином, на території острова Хортиця (незначного за площею), ми бачимо поєднання природних комплексів та компонентів різних природних зон України з історичними, культурними і археологічними пам'ятками різних часів.

Концепцією розвитку та Генеральним планом Національного заповідника "Хортиця" передбачено відтворення природно-історичного середовища доби запорозького козацтва (кінець ХУП – початок ХУІІІ ст.ст.).

З метою відтворення історичного ландшафту планується запровадження наступних заходів:

1. Залесення ділянок, які виводяться з сільськогосподарського користування біля комплексу балок центральної частини о. Хортиця (їх загальна площа 29,05 га) з відновленням байрачної рослинності цих балок.

2. Продовження роботи по відновленню дібров в районі давньоруського поселення Протовче.

3. Доповнення байрачних лісів о. Хортиця, маючі на увазі:

а/ закріплення берегів біля балок та їх гирла за допомогою насаджень верби і чагарників;

б/ проведення протиерозійних заходів (посадження деревинно-чагарникових культур з добре розвиненою кореневою системою);

в/ створення умов, які сприяли б захисту байрачних біоценозів від посиленої рекреації та поліпшували кормові і захисні властивості цієї території (насадження терену, глоду, шипшини та інших ягідних колючих культур).

4. Замінювання видового складу штучних насаджень у північній частині о. Хортиця, де ростуть деревинно-чагарникові культури, що не є типовими, по мірі їх природного випадання з деревонасаджень, на характерні (аборигенні).

5. Оновлення захисних лісосмуг біля шляхів та навколо полів, з заміною порід, що знаходяться в їх складі, на інші – типові, більше стійкі до забруднення та довговічніші.

6. Влаштування узлісся навколо лісонасаджень біля майбутнього історико – культурного комплексу “Запорізька Січ” для забезпечення охорони їх від посиленої рекреації, до складу якого додати терен, шипшину, глуд, скумпію, барбарис та інші подібні види.

7. Збільшення площі розплідників деревинних культур та кількості їх видового різноманіття.

8. Здійснення біологічних заходів боротьби зі шкідниками лісу (спорудження штучних гнізд для птахів, створення реміз та інше).

9. Здійснення довгострокового дослідження лісу як складової частини моніторингу навколишнього природного середовища.

10. Розробка та втілення комплексу протипожежних заходів в лісових насадженнях.

На ділянках, що будуть виводитися з сільськогосподарського користування і плануються до відновлення степу, пропонується висаджувати також ягідні чагарники з метою поліпшення захисних та кормових властивостей території, тобто, створюючи чагарниковий степ.

Основними завданнями заповідника є збереження існуючих цінних історико-культурних і природних об’єктів, а також відтворення природно-історичного середовища. Для виконання цих завдань необхідно здійснення належного контролю за дотриманням режиму охорони та експлуатації всіх об’єктів, корегування антропогенної навантаженості в рекреаційних зонах. Дуже важливо також виховання у людей екологічного, господарського ставлення до існуючого середовища острова Хортиця.

Сорока А.

БИОТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ СОХРАНЕНИЯ И РАЗМНОЖЕНИЯ ЦЕННЫХ ВИДОВ РАСТЕНИЙ

В настоящее время в биотехнологии растений разработан ряд методов для сохранения и размножения уникальной зародышевой плазмы. Одним из наиболее перспективных является хранение семян или других частей растений при сверхнизких температурах (криоконсервация). Хранение семян весьма эффективный прием, однако он не всегда возможен в связи с тем, что ряд растений размножается только вегетативно. В частности, это касается многих культивируемых

человеком сортов, которые по своей генетической сути являются гибридами, а также целого ряда дикорастущих растений. Поэтому разрабатываются методы криохранения пыльцы, отдельных культивируемых клеток и протопластов, меристем, зародышей и т. д.

Для хранения семян достаточна температура $-18-20^{\circ}\text{C}$, что позволяет сохранять их в условиях пониженной влажности 50-100 лет. Однако при этих температурах все еще происходят некоторые биохимические процессы (например, окисление липидов мембран), которые приостанавливаются лишь при температуре -160°C и ниже. Учитывая это, более перспективным методом длительного хранения растительного материала является хранение в жидком азоте (-196°C). При этом можно достаточно надежно приостановить генетические изменения, неминуемо наблюдающиеся при обычном длительном хранении или пассировании тканей и клеток.

Процедура криохранения достаточно безопасна для тканей с низким содержанием воды, но требует специальной подготовки для сильно оводненных тканей, в которых образующиеся кристаллы льда могут необратимо повредить клетки. Эта подготовка чаще всего заключается в предварительном культивировании материала на средах, дополненных криопротекторами (пролин, глюкоза, глицерин и др.), или его подсушивании. Последующее размораживание должно приводить к максимальному восстановлению материала, со способностью развиваться в нормальные растения.

Для размножения трудноразмножающихся или эндемичных видов перспективным считается метод микроклонального размножения в условиях *in vitro*. Преимуществами данного подхода являются значительно более высокий коэффициент размножения, уменьшение занимаемых площадей, оздоровление материала. В частности, в наших исследованиях мы изучали способность к регенерации эксплантов разного типа у различных видов льна. Изучали следующие виды: *Linum angustifolium* Huds., *L. grandiflorum* Desf., *L. hispanicum* Mill., *L. pubescens* Banks & Solander и *L. usitatissimum* L.

В качестве эксплантов использовали сегменты гипокотелей, семядолей и верхушечных меристем, которые культивировали на модифицированной среде МС. Показано, что у всех изученных видов лучшим типом эксплантов, обеспечивающим самую высокую частоту регенерации, были меристемы. При их культивировании новообразование побегов происходило с частотой от 90,0% у *L. angustifolium* до 100% у *L. usitatissimum*. Гипокотили и семядоли обладали значительно более низким регенерационным потенциалом. У разных видов частота регенерации побегов на этих эксплантах

существенно различалась, что указывает на значительное влияние генотипа на данные процессы. По сравнению с гипокотильями семядоли обладали лучшей способностью к регенерации. У всех видов на данных эксплантах наблюдались процессы морфогенеза, а самый высокий процент новообразований отмечен для вида *L. pubescens* (15%). Гипокотили же регенерировали новые побеги не во всех случаях.

Учитывая, что культивирование верхушечных меристем не всегда возможно вследствие их ограниченного числа на растении, необходимо дорабатывать схемы регенерации разных видов льна, учитывая как особенности каждого генотипа, так и индивидуальные характеристики разного типа эксплантов.

Тунник А.

ЗОНА ЭКОЛОГИЧЕСКОГО БЕДСТВИЯ

Среди экологически наиболее неблагополучных городов Украины Запорожье занимает шестое место. В 2003 году предприятиями и автотранспортом г. Запорожья выброшено в атмосферу 135 тыс. промышленных отходов. Это официальные данные. Реальные цифры, вероятно, гораздо выше. Основные вредные вещества – это газообразные, аэрозоли и тяжелые металлы. Из промышленных выбросов 83% приходится на заводы черной металлургии.

Основными загрязнителями атмосферного воздуха, воды остаются предприятия комбинат «Запорожсталь» 37,7% от общего объема выбросов, завод Ферросплавов, Запорожжкоксхим, Алюминиевый комбинат. Причем, на долю «Запорожжкоксхима» приходится 60% всех городских фенолов, 70% окислов углерода и 50% сероводорода. Заводы, загрязняющие воздух, не имеют надлежащего оборудования, снижающего количество вредных выбросов. Мощности существующих очистных сооружений совершенно недостаточно для реального снижения вредных выбросов. На заводе «Феросплавов» - установлено оборудование – плавильные печи – более сорок лет назад. В Запорожье на некоторых заводах до сих пор производят продукцию на оборудованных и станках тридцатых годов. Существующие санкции по уменьшению выбросов не действуют, так как предприятия просто не платят платежи за выбросы установленных лимитов. А размеры штрафов просто символические.

Например, в начале 2003 года штрафы за выброс тонны аммиака составляет 6 гр., поэтому ничто не останавливает нарушителей.

Отчасти из-за отсутствия затрат на защиту окружающей среды запорожские заводы – производители сырья могут еще реализовать свою продукцию по сравнительно невысоким ценам на мировом рынке.

Выброс вредных веществ в атмосферу города значительно влияет на биоценозы острова Хортицы. Средняя продолжительность жизни древесной растительности составляет 45-55 лет, кустарниковой итога меньше. Биоразнообразие уменьшается с каждым годом. Этому способствует и большие рекреационные территории острова.

Днепр на территории Запорожья очень загрязнен промышленными и коммунальными стоками. Более половина промышленных и коммунальных стоков города Запорожья сбрасываются не очищенными.

На территории Запорожья - днепровская вода имеет самое высокое содержание тяжелых металлов. В речных водах содержится 2,3 предельно допустимых норм нитратов, в 4 раза превышает допустимые нормы нефтепродуктов. Воды Днепра практически утратили природную способность к самоочищению. В воде содержится меньше половины необходимого для этой цели кислорода. Бактериологическое заражение Днепра в черте города значительно превышает допустимые нормы.

Запорожская область – единственная на Украине берет питьевую воду из Днепра. Вода поступает в квартиры плохо очищенной. Очистка питьевой воды хлором, доза которого увеличивается в целях обеззараживания, тоже стала большой проблемой, так как хлор вступает в реакцию с содержащимися в воде остатками пестицидов. В результате образуются опасные для здоровья вещества.

Промышленные и коммунальные твердые отходы в Запорожье не перерабатываются. Захоронение отходов производится в непосредственной близости от города.

Фендюр Л.,
Пересипкіна Т.,
Мотрук О.

СТАН РОСЛИННИХ УГРУПОВАНЬ ПРИБЕРЕЖНОГО ФІТОЦЕНОЗУ ОЗЕРА ГОЛОВКІВСЬКЕ

Острів Хортиця, розташований в межах міста Запоріжжя, є найбільшим островом долини Дніпра. Природна рослинність, що збереглася на 25 % території, представлена зональними різнотравно-злаковими степами, байраками, заплавними лісами, луками й водно-болотними формаціями.

Дослідження проводились в зоні абсолютної заповідності в південній частині острова Хортиця. Об'єктом дослідження виступала рослинність прибережної ділянки оз. Голоківського, значна частина якої представлена лісовою рослинністю.

Щоб описати окремі угруповання, були виділені пробні ділянки, які мали б дати достатньо повне уявлення про дане угруповання. Звичайно для трав'яних фітоценозів виділяються площі від 1 до 10 м² кожна. Для опису дровостану було обрано 18 ділянок розміром 10 x 10 м².

У ході роботи проводилося урахування видового складу, чисельності, проективного покриття і зустрічальності видів за відомими методиками. При урахуванні чисельності видів нами використовувалась шестибальна шкала Друде. Проективне покриття визначалось за методом Л.Г. Раменського. Коефіцієнт флористичної подібності двох угруповань розраховувався за формулою Жаккара.

Плавнева рослинність території, що досліджувалась, представлена 83 видами рослин, 20 з яких дерева та чагарники. Це такі рослини, як *Acer campestre*, *A. tataricum*, *Celtis occidentalis*, *Gleditsia triacanthos*, *Populus nigra*, *Pyrus communis*, *Quercus robur*, *Ulmus laevis* та ін. 63 види трав – *Achillea nobilis*, *Calamagrostis canescens*, *Chelidonium majus*, *Clematis orientalis*, *Convallaria majalis*, *Dactylis glomerata*, *Glechoma hederacea*, *Leonurus cardiaca* та ін. Серед трав'яної рослинності найчисельнішими є багаторічні трави, проміжне місце займають дворічні трави (8 видів). Це явище напевне пов'язане з особливостями освітлення, механічним та хімічним складом ґрунтів, особливостями їх зволоження. Так, лісові ґрунти мають легкий механічний склад, ніж лучні чи степові. Ця територія знаходиться в умовах постійного зволоження, а зі збільшенням вологості ґрунтів збільшується рівень забезпечення їх азотом. Про це ж свідчить і наявність таких рослин-нітрофілів як *Sambucus nigra* та *Dactylis*

glomerata. Одночасно з цим на облікових ділянках широко зустрічаються *Crataegus praearmata*, *Fraxinus exelsior* та *Clematis orientalis*. Ці рослини добре ростуть на вапняних ґрунтах, а їх наявність на ділянках, що досліджувались, може свідчити про відносне залуження місцевих ґрунтів, що пов'язане з антропогенним впливом на природне середовище, адже в безпосередній близькості від заповідної ділянки знаходяться лани, що активно використовуються людиною.

Коефіцієнт флористичної схожості між віддаленими ділянками має тенденцію до зменшення-збільшення. Це означає, що едафічні умови теж виявляють періодичність. В межах даної території періодично повторюються ділянки зі схожими умовами зростання й схожою рослинністю.

В фітоценозі, що досліджувався, кількісно й за участю в утворенні загального запасу деревини, домінують (в порядку зменшення) наступні породи: *Ulmus laevis*, *Acer campestre*, *Celtis occidentalis*, *Morus nigra*, *Salix caprea*. Отже дану формацію слід назвати в'язово-кленово-каркасовою.

Таким чином, загалом на прибережній ділянці оз. Голоківське зростає 20 видів деревної рослинності та 63 види – трав'яної. Перша містить у своєму складі майже всі види, характерні для заплавних дібров. Друга являє собою різновид разнотравно-типчаково-ковилових степів. Серед трав'яної рослинності лучно-степової ділянки зустрічаються види, які полюбляють ґрунти багаті азотом, вапнякові, залужені та кислі ґрунти, що свідчить про різноманітність ґрунтових умов ділянки.

Через постійний антропогенний вплив порушується зв'язаність рослинного покриву, відбувається проникнення у природне середовище бур'янів.

Фролов А. К.,
Кириченко В.,
Кузьменко Е.,
Сычев П.

**ИЗУЧЕНИЕ МИКОБИТОВ ЛЕСНЫХ НАСАЖДЕНИЙ
И ОТКРЫТЫХ ПРОСТОРОВ о. ХОРТИЦА
С ПЕРСПЕКТИВОЙ ЕЁ ДОПОЛНЕНИЯ МЕТОДАМИ
ИНТЕНСИВНОЙ БИОТЕХНОЛОГИИ**

Царство грибов, как значительная составляющая видового разнообразия биосферы, играет важную роль в экосистемах. Высшие базидиальные грибы вместе с бактериями и актиномицетами активно выполняют роль редуцентов, перерабатывая отмершие остатки, тем самым обеспечивая почвообразование и минерализацию их в доступную для растений форму и завершая круговорот вещества в экосистемах. В этой связи целью наших исследований явилось изучение микобиоты лесных насаждений и открытых пространств о. Хортица и разработка биотехнологических мероприятий, повышающих их микосинузии и консортивные связи с представителями других царств организмов. Объектом исследования выбраны микоризообразующие, подстилочные, сапрофитные, дереворазрушающие и наддревные раневые паразитические грибы о. Хортица. Изучение проводилось в ходе экспедиционных маршрутов, совершенных на протяжении 2000-2003 годов. Биотехнологические мероприятия проведены в научной лаборатории клеточной и организменной биотехнологии ЗГУ. Из числа микоризообразующих выявлены редко встречаемые дубовые и сосновые формы белого гриба, моховик трещиноватый, польский гриб, масленок зернистый, из дереворазрушающих – опенок летний, опенок настоящий, осенний, кариол разноцветный, вешенка обыкновенная; из подстилочных – говорушка воронкообразная. Гумусные базидиомицеты представлены шампиньонами. Положительным результатом наших микоценологических исследований явилась констатация отсутствия в лесных насаждениях карантинного патогена из базидиомицетов – корневой губки.

Обнаружена валенная и рубленая древесина после санитарных и заготовительных мероприятий. Она, а также оставленные пни, мало заселены дереворазрушающими грибами, что ухудшает экологическое состояние лесной части острова и круговорот веществ. В этом направлении нами апробированы биотехнологические мероприятия.

Использовали штамм НК-35 вешенки обыкновенной для экстенсивной биотехнологии. Ранней весной (март) проводили инокуляцию мицелием данного штамма лиственных пород деревьев: тополя, ивы, акации диаметром по 20-40 см и длиной 30-50 см в количестве 45 шт. Инокулированные отпилы инкубировались в подвале профилактория „Хортица” при температуре 8-14 °С, относительной влажности 80-85 %. В начале мая отпилы с разросшимся мицелием выставляли с прикапыванием на затененную площадку. Уход за отпилами заключался в периодическом поливе. В начале сентября при снижении ночных температур воздуха до 13-15 °С и повышении относительной влажности до 80-90% на большинстве отпилков появились отростки плодовых тел вешенки весом 50-120 г. Оставленные в таком виде отпилы будут плодоносить в течении 3-5 лет до полной утилизации их лингоцеллюлёзы. Наш опыт по экстенсивной биотехнологии вешенки можно распространить для ускорения редуции древесных остатков пней, что также повысит кормовую базу для животных, а следовательно и численность их популяций, что в свою очередь ускорит обмен веществ и его полноту в экосистемах о. Хортица, а следовательно и их устойчивость.

**Фролов О.,
Федотов Є.,
Копійка В.**

**СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ВІДНОВЛЕННЯ ВИДУ
МЕДИЧНОЇ П'ЯВКИ (HIRUDO MEDICINALIS)
У ГІДРОФАУНІ БАСЕЙНУ ДНІПРА ТА о. ХОРТИЦЯ
МЕТОДАМИ БІОТЕХНОЛОГІЇ**

Медицна п'явка (МП) є унікальним представником родини Herudacea через її тісні філогенетичні стосунки з наземними гоміотермними тваринами. Більшість представників цієї родини і роду живляться як хижакі або паразити, які висмоктують кров, тканинну рідину різноманітних тварин гідрофауни. Екологічне значення останніх біотичних зв'язків традиційне – хижакі та паразити є біологічними факторами природного відбору, беруть участь у розгалужених травних ланках, що само по собі сприяє розвитку й стабілізації екосистем. Роль МП на перших етапах онтогенезу також збігається з іншими родинними представниками гідрофауни: нитчаткі та підростаюча молодь живляться через смоктання на молюсках,

рибах, амфібіях. Перехід живлення на теплокровних, переважно на водопійних ссавців, прискорює розвиток підростаючих особин МП, їхнє статеве дозрівання, тоді як для кладки коконів таке живлення стає майже обов'язковим. Серед наземних тварин основним хазяїном-годувальником для МП стали парно- та непарнокопитні ссавці через їхні екологічні звички – водопій супроводжується купанням, термін якого достатній для присмоктування й годування МП. Нами пропонується гіпотеза, що філогенетичний її перехід на годування наземними теплокровними тваринами супроводжувався рядом ідіоадаптацій і ароморфозів. Так, багатомільйонна сумісна еволюція МП та водопійних копитних призвела спочатку до зниження її патогенності в системі ектопаразит-хазяїн, яка їй природно не вигідна, оскільки зі смертю хазяїна гине сам паразит. У подальшому в системі відбулася зміна форми біотичного зв'язку – паразитизму на мутуалізм. Останній з боку МП проявляється у вигляді здатності до виробітку більше 100 речовин із широкою біологічною активністю (БАР), які в цілому підвищують резистентність хазяїна-годувальника. Встановлені основні прояви симбіогомеостатичної дії БАР МП: антикоагуляційна, судиннорозширююча, репаративна, імуномодуюча, антистресорна, анестезуюча, що дає змогу використовувати її в гірудотерапії та гірудофармакотерапії. Чисельність популяції МП повсюди на Україні в містах її природного існування різко знизилась, а в ряді місць зникла, що виправдано слугувало для занесення її до Червоної книги. Наші 3-годинні дослідження в акваторіях о. Хортиця не виявили жодного екземпляру МП. У гідрофауні Дніпра спостерігалися інші види п'явок: псевдокінська, кінська, які за способом живлення є хижакками, а в екосистемі – конкурентами МП. Проте припускають, що основними причинами зниження та зникнення популяцій МП є людський фактор – негативне технічне вторгнення людини в екосистему, складники якого ми перераховуємо в порядку значущості: 1) розрив еволюційно складеної системи МП–поймені водопійні копитні внаслідок будови гідроспоруд у руслах річок, заливу їх пойм, що призводить до переходу з пасовищно-пойменого конярства і скотарства на стойлове утримання, зниження чисельності диких копитних; 2) агроеліоративні заходи щодо зменшення площі болот; 3) забруднення прісноводних водоймищ побутовими та промисловими відходами; 4) інтенсивний вилов МП для лікувальних цілей. Наслідки зникнення МП як виду з природних і штучних біоценозів призвели разом з іншими техногенними причинами до різкого зниження резистентності домашніх і диких копитних тварин, що стало причиною зниження їх чисельності, підвищення

захворювання вірусними (лейкози), бактеріальними (туберкульоз, бруцельоз), паразитарними (протозоози, гельмінтози) захворюваннями. Епізоотії супроводжуються підвищенням захворюваності й серед населення: ріст пухлин вірусної етіології, розповсюдження туберкульозу, гельмінтозів. Для відновлення популяції МП у гідрофауні Дніпра на кафедрі імунології та біохімії засвоєна і вдосконалена баночна біотехнологія в комбінації з природними водоймами. Одночасно вивчається механізм імунотропної дії її БАР.

Чехов А.

ЭКОЛОГИЧЕСКИ БЕЗОПАСНОЕ ВЫРАЩИВАНИЕ ПОЛЕВЫХ КУЛЬТУР – ПЕРСПЕКТИВНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ В РАСТЕНИЕВОДСТВЕ

Важнейшим условием получения высоких урожаев полевых культур является наличие в почве в достаточном количестве питательных веществ. Это обеспечивается путем внесения органических и минеральных удобрений под возделываемые культуры. Органические удобрения дают возможность получить экологически чистую продукцию. В них содержатся не только макроэлементы – N, P₂O, K₂O, но и микроэлементы Mn, Mo, Zn и другие очень важные для оптимизации режима питания растений. Однако в последние годы в Украине резко сократилось поголовье скота в общественном секторе, в результате чего более чем в 10 раз уменьшилось внесение органических удобрений. Если в начале 90-х годов на 1 га пашни вносили 1 т органических удобрений, то сейчас менее 100 кг/га. В таких условиях даже пары без дополнительного внесения азота не обеспечивают выращивание зерна пшеницы III класса. Для того, чтобы поддерживать плодородие почв на высоком уровне, необходимо внесение повышенных доз минеральных удобрений. Но в этом случае немаловажное значение имеет экологический аспект их применения, поскольку высокие дозы минеральных удобрений загрязняют окружающую среду, снижают качество выращиваемой продукции.

Учитывая изложенное возникла необходимость изучения альтернативных экологически безопасных источников пополнения в почву питательных веществ, одним из которых являются посевы сидератов (зеленых удобрений), применение которых кроме повышения урожайности сельскохозяйственных культур является

средством защиты почв от эрозии. Они также выполняют и фитосанитарную функцию.

К сидеральным культурам относятся горчица белая, люпин, фацелия и др., которые за короткий вегетационный период накапливают большую биомассу, а после заделки в почву легко разлагаются микроорганизмами за короткое время. На юге Украины в качестве сидерата лучше использовать белую горчицу, которая формирует урожайность зеленой массы равную 200 ц/га и более. Запахивать сидерат следует в фазе «конец цветения – начало образования стручков». В 2004 году заделка в почву 275 ц/га зеленой массы горчицы белой была равноценной внесению 40 тонн органических удобрений. Стоимость применения данного типа удобрений в два раза меньше, чем эквивалентного количества навоза и в четыре раза дешевле, чем использование минеральных удобрений.

Возделывание горчицы белой на зеленое удобрение в севооборотах с зернопропашными культурами не оказывает отрицательного влияния на запасы продуктивной влаги в слое почвы 0-100 см по сравнению с показателями на черном пару. При этом на посевах озимой пшеницы увеличилось в 1,2 раза содержание подвижного фосфора, биологическая активность почвы повышалась на 10-15%, количество водопрочных агрегатов увеличивалось с 51 до 56%.

В государственном предприятии - опытном хозяйстве «Солнечное» Института масличных культур УААН - за 2002-2004 гг. использование в занятом пару белой горчицы на сидерат обеспечило прирост урожайности зерна пшеницы от 3,7 до 10,1 ц/га. Качество зерна повышалось: содержание клейковины составило 23-25%, а на отдельных участках достигало 28%.

Экологически безопасное выращивание полевых культур широко развито во многих прогрессивных странах с целью обеспечения человека экологически чистыми продуктами питания. На развитие этого направления в растениеводстве выделяются значительные средства, а закупочные цены экологически чистой продукции в 3-4 раза выше, чем «обыкновенной», выращенной с использованием минеральных удобрений и пестицидов.

ПРОДУКТИВНІСТЬ ТА СТАН БАЙРАЧНОЛІСОВИХ ЦЕНОПОПУЛЯЦІЙ QUERCUS ROBUR БАЛКИ ГЕНЕРАЛКИ В УМОВАХ РЕКРЕАЦІЇ

Стан популяції основних лісоутворюючих порід є показовим для з'ясування розміру рекреаційного навантаження на приміські широколисті ліси. За лісотипологічною класифікацією досліджуваний байрачний ліс балки Генералки є дубняком. *Q. robur* є основним едифікатором фітоценозів. У деревостані балки Генералки особини цього виду займають верхній під'ярус деревного ярусу і складають 14 % деревостану. Мабуть, у минулому ця порода була основною для балки Генералки, тому що весь острів Хортиця в минулих століттях був покритий дібровами. У сучасному стані балка Генералка – дубняк із незначною кількістю дуба в деревостані. За екологічною класифікацією *Q. robur* належить до ксеромезофітів. Мікрокліматичні і едафічні умови у балці відповідають його екологічним вимогам.

Чисельність ценопопуляції цього едифікаторного виду в балці Генералці порівняно невелика – усього 74 екземпляри на байрачний ліс, однак достатня для самопідтримання досліджуваної ценопопуляції. У вивченій же ценопопуляції *Q. robur* онтогенетичні спектри бімодальні з максимумами в областях іматурних і середньовікових генеративних онтогенетичних груп.

Для *Q. robur* характерний безперервний плямистий тип ЕДО. У даному випадку ознаки плямистої будови все ще залишилися, але спостерігається тенденція поступового переходу до дифузійного типу ЕДО, а потім і до точечного, що свідчить про рекреаційний вплив, який підсилюється, хоча не можна виключати і того, що для *Q. robur* характерний випадковий тип розподілу особин у просторі.

Відновлення *Q. robur* відбувається лише в узлісній зоні балки, де не спостерігається зімкнутого пологю. Тут виявлені віргінільні і іматурні рослини. Проростки, що є основним резервом популяції для відновлення спільки у випадку її порушення, у досліджуваному фітоценозі не виявлені. Мабуть, у даному випадку знаходить підтвердження той факт, що кількість проростків істотно знижується при зменшенні крони материнського ерева і на піднятих місцях, де вони середньовитривалі до затінення на рівні підліска або не знаходять сприятливих мікроділянок. Несприятливі умови середовища можуть

спровокувати зниження потенційної насінневої продуктивності жіночої генеративної сфери у досліджуваних генеративних особей протягом їх подальшого розвитку. Показник віку P за А.А. Урановим для ценопопуляції *Q. robur* у балці Генералці дорівнює 0,54. Індекс S дорівнює -0,78.

Розмірний спектр за діаметром стовбура на висоті 1,3 м для особин генеративної фракції ценопопуляції *Q. robur* у балці Генералці близький до експоненціального, що має місце у абсолютно різновікових деревостанів із більш-менш рівномірним змішанням поколінь дерев, що свідчить про відносно благополучний стан досліджуваної ценопопуляції. Деякі риси бімодальності з переважанням особин більш дрібних розмірів могли б свідчити про незначне переважання поколінь висхідного ряду, однак, при аналізі вікового спектра відзначається переважання середньовікових генеративних особин у ценопопуляції. Отже, у ценопопуляції почали накопичувати більш дрібні особини, що може свідчити про погіршення умов існування цієї ценопопуляції.

Розмірні спектри по висоті для ценопопуляції *Q. robur* у балці Генералці вказують на мономодальний розподіл, тобто характерний логістичний ріст. Такий розподіл у розмірному спектрі може свідчити про спільність і перестойність деревостану. Однак розподіл за діаметром стовбурів і показник віку свідчать про те, що ценопопуляція *Q. robur* у балці Генералці досить стійка.

Досліджувані ценопопуляції *Q. robur* характеризуються досить високими показниками життєвості, відносно високою продуктивністю. В обох ценопопуляціях більший бал життєвості мають особини генеративних фракцій вікових спектрів, ніж особини прегенеративних фракцій. До того ж, найбільш висока зустрічаємість тут найвищих балів – від 6 до 8, що також характеризує стан цих ценопопуляцій із сприятливого боку.

Успішне поновлення ценопопуляції *Q. robur* у балці Генералці можливо за умови існування вільної від деревних насаджень остепненої ділянки по краю балки. При знищенні цієї ділянки в цій ценопопуляції, більш за все, знизиться поновлення. Також можливо поступове падіння життєвості цієї ценопопуляції, як це трапилося з ценопопуляцією *Q. robur* у балці Хортицького району. При посиленні рекреаційного пресу на досліджуваний байрачний ліс в найближчому майбутньому ценопопуляцію *Q. robur* може чекати посилення процесів деградації. Ценопопуляція *Q. robur* може придбати риси сучасного стану ценопопуляції цього виду в балці Хортицького району, а надалі її теж може очікувати посилення процесів деградації.

Наукове видання

Збірник тез доповідей

Затверджено науково-технічною радою ЗДУ
(протокол засідання № 1 від 21.09.2004 р.)

Відповідальний секретар *Л.О.Грипич*
Технічний редактор *Р.В.Костенко*
Комп'ютерна верстка *С.О.Борю*

Підписано до друку 23.09.2004 Формат 84 x 108¹/₃₂.
Папір Data Copy. Гарнітура "Таймс".
Умовн.-друк. арк. 12,6. Обл.-вид. арк. 16,6.
Замовлення № 585. Наклад 200 прим.

Запорізький державний університет
69063, м. Запоріжжя, МСП-41
вул. Жуковського, 66

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
ДК № 1884 від 28. 07. 2004 р.

ЗАПОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

69063 м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66

тел./факс (0612) 64-45-46 E-mail: sekr@zsu.zp.ua <http://www.zsu.edu.ua>

Рік заснування - 1985.

Рівень акредитації - IV.

Ректор – доктор фізико-математичних наук, професор, академік Академії наук вищої школи України Савін Валерій Васильович.

ЗДУ – один із найвідоміших класичних університетів України, справжній центр освіти та науки, збирання й розповсюдження цінностей української культури Придніпровського регіону.

Структурні підрозділи: Нікопольський інститут, інститут козацтва, 2 навчально-консультаційні центри в містах Кривий Ріг і Мелітополь, Кримський факультет фізичної культури, спорту та туризму в м. Сімферополь.

Факультети і спеціальності:

- математичний факультет (математика, прикладна математика, інформатика)
- фізичний факультет (фізика, фізика твердого тіла, прикладна фізика)
- економічний факультет (фінанси, облік і аудит, економічна кібернетика)
- філологічний факультет (українська мова та література, російська мова та література)
- історичний факультет (історія, архівознавство)
- юридичний факультет (правознавство)
- біологічний факультет (біологія, біологія зі спеціалізацією “мисливствознавство”; екологія та охорона навколишнього середовища)
- факультет журналістики (журналістика)
- факультет іноземної філології (англійська мова та література, німецька мова та література, французька мова та література, іспанська мова та література; переклад (англійська, німецька, французька мови)
- факультет фізичного виховання (фізичне виховання, олімпійський та професійний спорт, фізична реабілітація)
- факультет соціальної педагогіки та психології (соціальна педагогіка, психологія, театральне мистецтво)
- факультет менеджменту (менеджмент організацій, менеджмент зовнішньоекономічної діяльності)
- факультет соціології та управління (соціальна робота, соціологія, політологія)

Роботу з абітурієнтами та з особами, які бажають отримати другу освіту, ведуть факультети довузівської підготовки і післядипломної освіти.

Запрошуємо до нашого університету!

ЗНУ
ЛАБОРАТОРІЯ
ВІДАВНИЧИХ
ТЕХНОЛОГІЙ
ТА
КОМП'ЮТЕРНОЇ
ГРАФІКИ